

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Ə Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ НУГУЇ СЕРИЈАСЫ

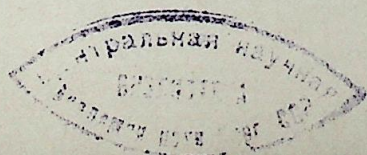
★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

1

1982

„ЕЛМ. НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ—БАКУ

З. М. БУНИЯТОВ

НАСИР АД-ДИН МУХАММАД АТ-ТУСИ И РАЗВИТИЕ НАУКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIII ВЕКЕ

(Заметки к юбилею)

Выдающийся ученый и организатор науки в Азербайджане в правление ильханов Хулагу (1256—1265) и Абаги (1265—1282) Абу Джа'фар (и Абу Абдаллах) Насир ад-Дин Мухаммад ибн Мухаммад ибн ал-Хасан ат-Туси¹ был «единственным главой математических, астрономических и других наук среди всех ученых своего времени и на нем развитие этих наук завершается»². Гениальность Насир ад-Дина ат-Туси и его величие заключены не только в том, что он в разгар опустошительных походов монгольских орд сумел предотвратить гибель виднейших ученых того времени и спасти для человечества огромное число различных трудов и сочинений, но и в том, что он, обладая высочайшей эрудицией и жадностью к знаниям, вобрал в себя достижения своих ученых предшественников и поднял науку на новую, более высокую ступень.

Наука, литература, поэзия, архитектура и искусство, достигшие расцвета в государстве атабеков Азербайджана, стали в эпоху Насир ад-Дина ат-Туси — «совершеннейшего и разумнейшего [человека] мира, учителя рода человеческого, султана мудрецов и достойнейшего из деятелей последнего времени» (*устад ал-башар, султан ал-хукама', афдал ал-мута'аххирин*)³ — более точными и совершенными, и мы должны еще и еще раз воздать дань высочайшего уважения гению Насир ад-Дина ат-Туси, стоявшему во главе почти всех известных тогда отраслей науки, центром которой на много лет стал Азербайджан.

Математика, этика, космология, минералогия, тригонометрия, гео-

графия, история, право, календари, медицина, образование, мораль, логика, теология, поэтика, каллиграфия — вот далеко не полный перечень отраслей науки, во главе которой заслуженно стоял маулана *ас-са'ид ал-хаким ал-'алим хваджа* Насир ад-Дин ат-Туси.

Еще находясь на службе у исмаилитов в Аламуте, вазир Насир ад-Дин ат-Туси, предвидя падение государства Исмаилитов, доказал последнему их владыке Хур-шаху Руку ад-Дину ибн Мухаммаду III бесполезность сопротивления монголам и уговорил его в 1256 г. сдаться Хулагу-хану⁴. Хулагу оценил прозорливость ат-Туси и наградой ему было разрешение, по которому он совершил единственное и правильное действие — спас от гибели богатую библиотеку исмаилитов.

Когда пришло время захвата монголами Багдада в 1258 г., то захват этот был обоснован именно Насир ад-Дином ат-Туси, который высмеял доводы астрологов халифа, пытавшихся отговорить Хулагу-хана «от опрометчивого шага», за что он-де понесет суровую кару Аллаха, как это не раз случалось с теми, кто пытался захватить Багдад. И когда Хулагу-хан спросил мнение Насир ад-Дина ат-Туси, то он сказал, что ничего страшного в завоевании Багдада Хулагу-хану не грозит, будет смещен халиф и его место займет Хулагу⁵.

И опять наградой Насир ад-Дину было спасение им от гибели огромного количества рукописей, хранившихся в библиотеках Багдада.

Конечно, недруги Насир ад-Дина ат-Туси делали все, чтобы очернить

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятгов (главный редактор),

П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

его имя и действия и обвиняли (да и сейчас обвиняют!) его в том, что только он является виновником гибели халифата и смерти последнего халифа ал-Муста'сима. Например, автор схоластического сочинения *Игасат ал-лахфан мин мака'ид аш-шайтан* («Помощь смущаемому кознями дьявола») Мухаммад Ибн Каййим ал-Джаузий (1292—1350) так чернит Насир ад-Дина ат-Туси: «Когда [после Ибн Синны] настал черед пособника язычников, безбожия и ереси (на-*сир аш-ширик ва-л-куфр ва-л-малахид*), везира еретиков (т. е. исмаилитов. — З. Б.) ан-Насира ат-Туси — везира и приближенного Хулагу, то он стал сводить счеты с последователями пророка и приверженцами его религии, предавая их мечу, но спасая своих братьев из числа еретиков. Он злорадствовал по поводу казни халифа⁶, казиев, факихов и передатчиков хадисов, но оставлял в живых философов, астрономов, представителей естественных наук и волшебников. Он перевел вакфы медресе, мечетей и рабатов на их имена⁷ и сделал их своими приближенными и подопечными. В своих книгах он защищал вечность мира (*кидам ал-'алам*) и порицал загробную жизнь, не признавая лик Господен, да будет он могущественным, всей своей наукой, душой и телом отрицал бытие [Аллаха] в мире и вне его, что нет над престолом небесным никакого господа, которому надобно поклоняться.

Он создал для еретиков медресе и хотел заменить Коран [сочинением] имама еретиков Ибн Синны *ал-Ишарат*⁸, но не смог этого сделать. Он говорил: «Это — Коран избранных, а это (т. е. ал-Ишарат. — З. Б.) — Коран простонародья!» Он захотел [также] уменьшить [количество] молитв до двух, но не преуспел в этом и в конце концов предался изучению магии, стал магом и идолопоклонником!

Мухаммад аш-Шахрастани выступил против Ибн Синны в своей книге, именуемой *ал-Мусара'а* («Единоборство»)⁹, отмечая, что [Ибн Сина] говорит о вечности мира, отвергает за-

гробную жизнь и отрицает учение Аллаха всевышнего, его мощь и наместничество пророка. А пособник ереси (т. е. Насир ад-Дин ат-Туси. — З. Б.) выступил против аш-Шахрастани, поставил его на место и опроверг книгой, которую назвал *Мусари' ал-мусари'* («Борьба с единоборцем»), в которой утверждал, что господь всевышний не создал небеса и землю за шесть дней, что он ни о чем не ведал, ничего своей мощью и волей не сотворял и не воскрешал тех, кто в могилах. В общем этот еретик и его последователи-еретики были безбожниками отрицающими господа, его ангелов, его писание, его посланника и Судный день»¹⁰.

Как видим, ортодоксальный богослов дал со своих позиций убийственную характеристику мировоззрению Насир ад-Дина ат-Туси, которые, собственно, и отличали его от всех других людей своего времени.

Хулагу-хан, будучи невежественным человеком, слепо верил в сверхъестественные силы, но «отличался любовью к наукам, хотя сам в них не разбирался»¹¹. Это обстоятельство и то большое внимание, оказываемое Насир ад-Дину ат-Туси самим Менгуканом, который сказал своему брату Хулагу-хану: «Когда крепости еретиков (исмаилитов) будут завоеваны, ходжу Насир ад-Дина пришли сюда (т. е. в Пекин. — З. Б.)», подняли авторитет ученого в глазах Хулагу-хана настолько, что впредь на науку в государстве Ильханов отпускалось столько денег и выделялось столько вакфов, сколько требовал Насир ад-Дин ат-Туси¹².

По рекомендации Насир-ад-Дина Хулагу-хан пригласил в Марагу, ставшую столицей ильханов, выдающихся ученых того времени — Фахр ад-Дина ал-Мараги, Фахр ад-Дина ал-Хилати, Му'аййид ад-Дина ал-'Урди и Наджм ад-Дина ал-Казвини, которые во главе с Насир ад-Дином ат-Туси и составили главный совет ученых, спроектировавших и построивших обсерваторию в Мараге¹³. Хулагу-хан отдал распоряжение о строительстве обсерватории (*ишара би-'амал ар-*

расд бил-Марага) в джумада первом 657 г. х. (май 1259)¹⁴. Строительство обсерватории было закончено в 1273 г.¹⁵ На строительство ее и «Дома науки и мудрости» (*Дар ал-'илм ва-л-хикма*) в Мараге Хулагу-хан выделил огромную сумму денег¹⁶.

Основанные Насир ад-Дином ат-Туси *Дар ал-'илм ва-л-хикма* и обсерватория в Мараге были первой академией наук в средние века не только в странах Востока но и во всем известном тогда цивилизованном мире. В созданной при обсерватории библиотеке было собрано 400 тысяч томов рукописей сочинений по всем отраслям наук и на различных языках, свеженных сюда из разных стран¹⁷.

В Марагинской обсерватории, академии и библиотеке работало более 100 сотрудников — ученых и учеников Насир ад-Дина ат-Туси¹⁸. Сам ат-Туси вел занятия по философии, каллиграфии (он считается автором почерка *наста'лик*), математике, астрономии и многим другим дисциплинам. В числе профессоров *Дар ал-'илм ва-л-хикма* были ученые из Китая (Фу Менг-чи), Индии (Камал ад-Дин Афлатун ал-Хинди и Ала' ад-Дин Сулайман ал-Мултани) и многих других стран. Ибн ал-Фувати, бывший в течение 10 лет хранителем (*ал-хазин*) библиотеки и ключарем (*киликдар*) обсерватории, приводит большой список ученых Марагинской обсерватории и академии, а также ученых из других стран, практиковавших или стажировавшихся в Мараге¹⁹.

Насир ад-Дин ат-Туси возглавлял в *Дар ал-'илм ва-л-хикма* постоянные семинары по различным отраслям наук. Семинары эти проходили и в обсерватории, директором которой был сын Насир ад-Дина «господин наш и маулана хозяин и величайший покровитель Садр ад-Хакк ва-д-Дин Насир ал-Ислам ва-л-муслимин Абу-л-Хасан Али».

Ас-Сафад, рассказывая об обсерватории, пишет: «Шамс ад-Дин ал-Джазари со слов Хасана ибн Ахмада ал-Хакима ал-Ирбили передает: «Я ездил в Марагу и осматривал эту обсерваторию, то есть обсерваторию На-

сир ад-Дина ат-Туси, которой руководил Садр ад-Дин ибн хваджа Насир ад-Дин ат-Туси. Он был молодым и достойным ученым, знатоком астрологии и персидского стихосложения. Я видел там Шамс ад-Дина Мухаммада ал-'Урди, Шамс ад-Дина аш-Ширвани, шейха Камал ад-Дина ал-Йики и Хусам ад-Дина аш-Шами. Я видел множество астрономических инструментов и среди них армиллярную сферу (*зат ал-халак*), которая состояла из пяти небесных кругов, сделанных из меди: эклиптики, колюра равноденствия, широты, небесного меридиана и малого круга широты. Я видел там солнечный круг, по которому узнают азимут звезд, астролябию, размер которой равен одному локтю (0,75 м), много [других] астролябий и много книг». Далее Шамс ад-Дин ал-Джазари сказал: «Шамс ад-Дин Мухаммад ал-'Урди сообщил мне, что Насир ад-Дин ат-Туси получил от Хулагу-хана на строительство несметное количество денег, о котором знает только Аллах. Самая малая сумма, которую он получил после завершения строительства обсерватории на приобретение или создание инструментов и их усовершенствование, составила 20 тысяч динаров, кроме денег на содержание и жалованье для ученых и обслуживающего персонала»²⁰.

Хранитель обсерватории и ее ключарь Ибн ал-Фувати составил «Памятку о тех, кто посещал обсерваторию» (*Тазкира ман касада ар-расд*), в которую заносились имена всех, кто приезжал в Марагу и был в обсерватории. Марага в это время была средоточием всего передового, здесь можно было встретить людей любых рангов и сословий и из любого конца известного тогда мира. Среди тех, кто посещал обсерваторию были ученый астроном и математик, автор *Таджариб ас-салаф* («Опыты предков») Хиндушах ибн Санджар ан-Нахичевани, друг и почитатель Насир ад-Дина ат-Туси *адиб* Камал ад-Дин Мас'уд ал-Тифлиси, великий музыкант и врач Сафи ад-Дин Абд ал-Му'мин ал-Урмави, автор *Гюлистана* и *Бустана*, великий поэт и математик Абу

Абдаллах Мушарриф ас-Са'ди аш-Ширази, известный поэт Хумам ад-Дин ат-Табризи и многие другие.

Кроме Мараги Насир ад-Дин и его сын Фахр ад-Дин Ахмад имели свои кафедры в различных медресе Багдада²¹. Как везир Хулагу-хана Насир ад-Дин ат-Туси исполнял обязанности главного финансового инспектора государства Ильханов и имел большой штат инспекторов и ревизоров, проверявших финансовые дела вакфов²². Известен был Насир ад-Дин и как практикующий врач, с мнением которого считался даже владыка государства²³. Насир ад-Дин был также и незаурядным поэтом²⁴.

После смерти Насир ад-Дина ат-Туси все его должности и посты перешли к его младшему сыну Фахр ад-Дину Абу-л-Касиму Ахмаду ал-Мараги, астроному, врачу и мутаваллию вакфов. Как отмечал Ибн ал-Фувати, «он имел прекрасную репутацию, был красивым, щедрым и наблюдательным человеком с мягким характером и красноречивым. Он занимался математическими науками. В ша'бана 681 г. х. (ноябрь 1282) он прибыл в Ирак на службу к ильхану Аргуну. В середине ша'бана 683 года (октябрь 1284) он прибыл в Багдад. В это время жители Багдада голодали и имамы вакфов пришли в отчаяние из-за отсутствия хлеба. Он вознаграждал их за усердие и покрыл их нужды в хлебе и жаловании. Приходивших к нему поэтов он щедро вознаграждал. Он был убит в Сивасе, что в Анатолии, 21 зу-л-хиджжа 700 года (27 августа 1301). Его останки были перевезены в Марагу и погребены рядом с могилой его брата»²⁵.

Второй сын Насир ад-Дина Садр ад-Дин Абу-л-Хасан Али был, как уже сказано, директором Марагинской обсерватории. Садр ад-Дин является автором сочинения *ал-Ахкам ал-мабнийя 'ала-т-танджим* («Правила, установленные для гадания»).

Третий сын Насир ад-Дина Асил ад-Дин ал-Хасан был советником, личным звездочетом султанов Газанхана (1295—1304) и Улджайту (1304—1316), инспектором вакфов

государства Ильханов и проживал в Султанийе²⁶.

В сочинении Ибн ал-Фувати фиксируются имена большого количества выдающихся деятелей Азербайджана, оставивших свой след в истории, однако эти имена широким читательским массам пока что малозвестны²⁷.

Среди многочисленных рукописей, находившихся в библиотеке Марагинской обсерватории имелись также и сочинения азербайджанских авторов. Среди них назовем *Тарих* («История») Абу Али Ахмада ибн Мухаммада ал-Барда'и, умершего в 498 г. х. (1104); *Сиджилл фатан ал-фитан* («Перечень наставлений молодым людям») Шамс ад-Дина Мухаммада ибн Усмана ас-Сарави, который был еще жив в 660 г. х. (1262); *Тарих Азербайджан* («История Азербайджана») Мухтасс ад-Дина Аби-л-Хайра Ни'матуллага ибн Мухаммада ас-Салмаси (писал около 540/1145 г.); *Сират Нусрат ад-Дин Бишкин ас-Сани* («Жизнеописание Нусрат ад-Дина Бишкина Второго») кадия Афдал ад-Дина ат-Табризи, умершего в 620 г. х. (1223).

Ибн Хаджар ал-Аскалани (1371—1448) пишет, что среди книг Марагинской обсерватории имелись также «История Мараги», и «История Аррана»²⁸. Автором одной из «Историй Азербайджана» был проповедник Фахр ад-Дин Абу-л-Фадл Исма'ил ибн ал-Мусанна ат-Табризи, которого знаменитый ра'ис шафнитов Исфакхана Садр ад-Дин Мухаммад ал-Ходженди, находясь в Табризе в 1148 г., перевозил следующими стихами:

Я спросил о выдающемся [человеке] в риторике
в Табризе и мне сказали:
«[Это] — Ибн ал-Мусанна!»
Я спросил: «Есть ли другой,
подобный ему?»
И мне ответили: «Он — единственный
и нет такого другого!»²⁹

Большое количество имен выдающихся деятелей Азербайджана эпохи средневековья, в том числе имен тех, кто сотрудничал с Насир ад-Дином ат-Туси и тех, кто приезжал в Мара-

гу, чтобы встретиться с ним и поучиться у него, имен, которые нам удалось извлечь из IV и V томов сочинения Ибн ал-Фувати, дает основание говорить о мощном прогрессе науки в Азербайджане, процессе, который стимулировался деятельностью Насир ад-Дина, а затем его сыновьями. Насир ад-Дин ат-Туси, как блестящий организатор науки, вобрал в себя все передовое и прогрессивное времени

правления атабеков Азербайджана Джахан Пехлевана, Кызыл Арслана и Абу Вакра и поднял азербайджанскую науку на еще более значительную высоту. Мы можем только сожалеть, что большинство томов сочинения Ибн ал-Фувати до нас не дошло, иначе мы сейчас имели бы сведения о новых десятках имен, стоявших во главе различных отраслей науки в Азербайджане в XII—XIII вв.³⁰

Примечания

¹ *Кутб ад-Дин ал-Йунини* (ум. 1326), в сочинении *Зайл Мир'ат аз-заман* (т. III, Хайдарабад, 1960, стр. 79) пишет, что Насир ад-Дин ат-Туси умер в Багдаде 18 зу-л-хиджжа 672 года (25. VI 1274) и похоронен у гробницы Муса ал-Казима и что ему было более 80 лет. Такая же версия изложена и у Ибн ал-Имада ал-Ханбали (ум. 1678) в сочинении *Шазарат аз-захаб* (т. V, Каир, 1932, стр. 370). Таки ад-Дин ал-Макризи (1364—1442) в *Китаб ас-Сулуки* (т. I, ч. 2, Каир, 1936, стр. 614) сообщает о смерти Насир ад-Дина ат-Туси, добавляет: «Он родился в [месяце] джумада первом пятьсот семьдесят седьмого года (вакана маулудуху фи джумада ал-ула сана саб' саб'ин ва хамсамин а)». Джумада первый 577 года хиджры падает на 12 сентября — 11 октября 1181 г. Таким образом, если даже учесть сведения только ал-Йунини и Ибн ал-Имада ал-Ханбали о том, что Насир ад-Дину ат-Туси в момент смерти было более 80 лет, то и в этом случае он должен был родиться не в 1201 г., как считают, а раньше 1194 года. А если основываться на сообщении «родоначальника египетской исторической школы» (И. Ю. Крачковский) ал-Макризи, то в сентябре-октябре текущего, 1981 г., Насир ад-Дину ат-Туси исполняется 800 лет со дня рождения.

² ал-Йунини, там же.

³ Фадлаллах Рашид ад-Дин, Джами аттаварих («Сборник летописей»), т. III, пер. с перс. яз. А. К. Арендса, Баку, 1957, стр. 27, 48, 68.

⁴ Там же, стр. 35.

⁵ Там же, стр. 38—39.

⁶ ал-Макризи (т. II, ч. 3, Каир, 1957, стр. 946) пишет, что халиф ал-Муста'сим был убит монголами по приказу Насир ад-Дина ат-Туси (ва хува аллази амарахум би-катл ал-халифа).

⁷ Об этом же говорит ал-Макризи (т. I, ч. 2, стр. 421).

⁸ Речь идет о философском трактате Ибн Сины *ал-Ишарат* («Указание»).

⁹ ал-Мусара'а или *Мусара'ат ал-фаласифа* — произведение аш-Шахрастанани, в котором он по семи пунктам возражает против концепции Ибн Сины о божественном промысле, изложенном им в *ал-Ишарат*. Об этой

полемике и об опровержении Насир ад-Дина ат-Туси см.: W. Madelung. *As-Sahraistanis Streitschrift gegen Avicenna und ihre Widerlegung durch Nasir ad-Din at-Tusi*. Acten des VII kongress für arabistik, Göttingen, 1974, ss. 250—259.

¹⁰ Ибн Каййим ал-Джаузий, Игасат ал-лахфан, ч. II, Каир, 1961, стр. 263; Ибн ал-Имад ал-Ханбали, *Шазарат аз-захаб*, т. V, стр. 339—340 (с сокращениями).

¹¹ ал-Йунини, т. II, стр. 357.

¹² Там же.

¹³ Ибн ал-Фувати, *Талхис маджма' ал-адаб*, т. IV, ч. I, Дамаск, 1962—1967, стр. 224, 388; ч. 3, стр. 91, 215—216, 339. Подробнее о сотрудниках обсерватории см.: Бунятов З. М. Сведения о некоторых сотрудниках Марагинской обсерватории в сочинении Ибн ал-Фувати. Циркуляр ШАО, 1971, № 7, стр. 6—11.

¹⁴ См.: Фадлаллах Рашид ад-Дин, т. III, стр. 48; Ибн ал-Имад ал-Ханбали, т. V, стр. 756. Ал-Макризи (т. I, ч. 2, стр. 420—421) пишет, что Хулагу-хан приказал построить обсерваторию в Мараге по совету Насир ад-Дина ат-Туси (буниа Хулагу ар-расд бимадина Марага би-ишара ал-хаджа Насир ад-Дин ат-Туси).

¹⁵ Ибн ал-Фувати, ал-Хавадис ал-джами'а, Багдад, 1932, стр. 321; Фадлаллах Рашид ад-Дин, т. III, стр. 49.

¹⁶ См.: ас-Сафали, ал-Вафи бил-вафайат, т. I, Висбаден, 1961, стр. 182.

¹⁷ Ибн Хаджар ал-Аскалани, ад-Дурар алкамина фи айан ал-ми'а ас-самина, т. II, Каир, 1966, стр. 264—265; Abu'l Faras Tarihi, с. I, Ankara, 1945, s. 68; Bar-Hebraei, *Chronicon Syriacum*, Lipsiae, 1789, p. 2.

¹⁸ Фадлаллах Рашид ад-Дин, т. III, стр. 68.

¹⁹ См.: Ибн ал-Фувати, *Талхис маджма' ал-адаб*, т. IV, Дамаск, 1962—1967; т. V, Лакхор, 1932.

²⁰ ас-Сафали, т. I, стр. 182.

²¹ Ибн ал-Фувати, ал-Хавадис ал-джами'а, стр. 350, 375.

²² Там же; *Талхис маджма' ал-адаб*, т. IV, ч. 2, стр. 185.

²³ Фадлаллах Рашид ад-Дин, т. III, стр. 88.

²⁴ ал-Йунини, т. III, стр. 79.

²⁵ Ибн ал-Фувати, *Талхис маджма' ал-адаб*, т. IV, ч. 2, стр. 102—103.

²⁶ ал-Макризи, т. I, ч. 3. Каир, 1939, стр. 394.

²⁷ См.: Бунятов З. М. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1970, № 3—4, стр. 157—173; 1979, № 2, стр. 61—67.

²⁸ Ибн Халжар ал-Аскалани, т. II, стр. 365.

²⁹ Ибн ал-Фувати, Таххис маджма' ал-адаб, т. IV, ч. 2, стр. 117—118.

³⁰ См. Бунятов З. М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1980, № 2, стр. 59—67; № 3, стр. 62—68. См. также: Мамедбейли Г. Д. Основатель марагинской обсерватории Насиреддин Туси, Баку, 1961.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛӘРІ
Тарих, фәлсәфә və hüquq серијасы, 1982, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1982, № 1

И. В. АЛИБЕКОВ

ВЛИЯНИЕ ВОЗЗРЕНИЙ КЕМАЛЯ АТАТЮРКА НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Незавершенность процесса консолидации турецкой национальной буржуазии в самостоятельную классовую силу сказывалась на запоздалом формировании социально-экономической мысли и теорий в Турции. К моменту завоевания страной независимости у руководителей новой Турции не было детально разработанной концепции по конкретным вопросам экономического развития, по отдельным аспектам социально-экономической политики. Турецкая концепция развития сформировалась и выкристаллизовалась непосредственно в ходе хозяйственного строительства в годы республиканского режима и под решающим влиянием самых различных внутренних и внешних факторов. Она также носила на себе печать влияния воззрений К. Ататюрка.

Основатель и первый президент Турецкой республики Кемаль Ататюрк хотя и не был ученым-экономистом, идеи, мысли и высказывания по социально-экономическим вопросам, содержащиеся в его многочисленных речах и выступлениях, наложили явный отпечаток на основные принципы и направления экономической политики новой Турции.

Экономические воззрения Ататюрка характеризует отчетливое понимание корней и причин огромной хозяйственной и социальной отсталости и внешнеэкономической зависимости Турции того времени, ее насущных потребностей в форсировании развития национальных производительных сил, с одной стороны, значения экономической самостоятельности как решающего условия сохранения и укрепления политического суверенитета страны, с другой.

Основополагающими являлись высказывания Ататюрка о методах развития страны и путях достижения экономической самостоятельности. Особенно заметное влияние на формирование стратегии борьбы за хозяйственное возрождение Турции оказала его трактовка проблем промышленного развития и индустриализации, правильного сочетания внутренних и внешних факторов развития, сопричастности политической надстройки к происходящим в стране экономическим процессам.

Важной характерной чертой экономических воззрений К. Ататюрка является их антиимпериалистическая направленность. Им также присущ реалистический подход к проблемам хозяйственного строительства, которые нужно было решить после обретения Турцией статуса суверенного государства.

Еще одно предварительное замечание. В статье не ставится задача подробного анализа сути и содержания отдельных компонентов формирующейся экономической политики Турецкой республики, равно как и конкретных вопросов экономического строительства в 20—30-х годах. Эти вопросы затрагиваются исключительно в контексте их приемственности с рассматриваемыми социально-экономическими воззрениями К. Ататюрка.

Национальная независимость поставила в порядок дня Турции гигантские по своей трудности задачи: ликвидация многовековой хозяйственной отсталости, освобождение от эксплуататорской системы капитализма, связанной с многочисленными путами экономической жизни страны и подтачивавшей благосостояние турецкого на-

рода, создание самостоятельной, независимой многоотраслевой национальной экономики.

Кемаль Ататюрк, по свидетельству проф. Афетинян, еще в годы национально-освободительной борьбы выдвигал и отстаивал следующие два принципа в качестве основополагающих в области внутренней и внешней политики: ликвидация всяких привилегий иностранных государств в национальных границах Турции и обеспечение политической и экономической независимости¹. Воспринимая понятие «независимость» в самом широком смысле, он подчеркивал, что войну за независимость не следует считать только военной и политической борьбой. Завоевание суверенитета составляет только первый этап освободительного движения, за которым должен следовать этап борьбы за свободное экономическое и социальное развитие. «Каковы бы ни были наши политические и военные победы, — говорил К. Ататюрк в знаменитой речи на открытии Измирского экономического конгресса 1923 г., — они будут непрочными и через непродолжительное время померкнут, потеряют свое значение, если их не увенчать победами в области экономики»². Призвав закрепить военные победы победами в области экономики, он ставил вопрос о необходимости решительной борьбы за экономическую независимость³. «Турецкая нация, — подчеркивал К. Ататюрк, — имеет неотъемлемое право на независимое существование. Она должна быть независимой в распоряжении своими финансами и экономикой. Это наше вечное право...»⁴.

Мысль о том, что лишь только прочный экономический базис, созданный путем интенсивного роста и совершенствования промышленности, сельского хозяйства и других сфер экономической деятельности, может служить первоосновой преобразования отсталой, полудефективной и полуколониальной Турции в современное буржуазно-демократическое государство проходит красной нитью через все высказывания К. Ататюрка

по экономическим вопросам.

Ссылаясь на уроки истории, опыт развития экономики Османской империи, К. Ататюрк убедительно доказывал, что экономика является центральным элементом социальной жизни общества, основой существования, счастья и благополучия любой нации, «фактором, который имеет прямое и непосредственное отношение к жизни нации, ее возвышению или упадку»⁵. В пренебрежении к вопросам развития экономики он видел одну из важнейших причин разорения и упадка Османской империи и предупреждал турецкую нацию не игнорировать впредь свою экономику, являющуюся «единственной силой, единственным прочным фундаментом, могущим обеспечить полный успех» Турции в ее борьбе за национальное возрождение⁶. «Поднимая новую Турцию до подобающего ей уровня, — говорил К. Ататюрк, — мы обязаны при всех условиях придавать первостепенное значение нашей экономике, ибо наше время — это в полном смысле слова эпоха экономики»⁷.

Решение как стратегических, так и конкретных текущих задач хозяйственного строительства, основатель и лидер новой Турции неизменно связывал с проблемой достижения и укрепления экономической самостоятельности страны. В высоко развитом экономическом потенциале он видел «идеал свободной, самостоятельной, сильной, благополучной Турции»⁸. Обосновывая тезис о необходимости создания независимой национальной экономики, К. Ататюрк с присущей ему убедительностью доказывал, что «если наше государство и наша нация добьются экономической независимости, они будут стоять на таком прочном фундаменте и начнут так быстро развиваться, что их уже никто не сможет пошатнуть, поколебать»⁹.

В сложном многообразии социально-экономических проблем, от решения которых зависел успех борьбы Турции за экономическую независимость, преодоление промышленной отсталости и форсирование индустриализации приобретало первостепенное

значение, поскольку именно в сфере промышленного производства особенно рельефно проявлялось общее хозяйственное отставание страны, ее неравноправное, зависимое положение в капиталистической системе мирового хозяйства.

Правильно вскрыл органическую взаимосвязь между промышленной отсталостью и внешнеэкономической зависимостью К. Ататюрк, который в речи на Измирском экономическом конгрессе в частности говорил: «...мы обязаны развивать и расширять нашу промышленность. Если мы будем по-прежнему (имеются в виду времена султаната. — И. А.) относиться с пренебрежением к развитию промышленности, то нам опять придется платить в этой области дань загранице»¹⁰.

Понимание значения индустриализации как решающего фактора подъема общего хозяйственного потенциала страны, перестройки ее экономической и социальной структуры, экономического освобождения четко прослеживается и во многих последующих речах и выступлениях К. Ататюрка. Не раз возвращался он к идее индустриализации, рассматривая ее в контексте «важнейших национальных проблем» Турции¹¹. «Успехи в области промышленности, — говорил К. Ататюрк в речи в медресе в ноябре 1933 г., — вдохновляют на новые дерзания. Однако мы не можем чувствовать себя спокойно до тех пор, пока в нашей стране не будет создана вся необходимая промышленность»¹². Он призывал обратить все внимание и энергию на дело полного промышленного оснащения страны¹³.

И в практической деятельности, будучи президентом Турецкой республики, К. Ататюрк уделял большое внимание вопросам развития промышленности и индустриализации страны. К его заслугам следует приписать внедрение плановых начал в практику хозяйственного строительства в Турции. Именно по его инициативе в 30-х годах на вооружение была принята стратегия долгосрочного планирования промышленного разви-

тия. Им были сформулированы принципы принятых в те годы двух пятилетних планов промышленного строительства. Это были программы индустриализации Турции в сравнительно крупных масштабах в рамках промышленного этатизма. Главное направление промышленного развития Турции в этот период всецело определялось государством, которое взяло на себя основную нагрузку по финансированию индустриализации страны. Отметим и то, что при создании основ национальной индустрии и осуществлении первой пятилетней программы промышленного строительства Турция опиралась на существенную экономическую и техническую помощь Советского Союза.

Одним из центральных вопросов в формирующейся экономической политике молодой республики был вопрос об иностранном капитале. В разработке и обосновании основных принципов взаимоотношений новой Турции с иностранным капиталом огромная роль принадлежит К. Ататюрку.

Основатель и руководитель Турецкой республики на основе анализа социально-экономической сущности и последствий империалистического грабежа Турции убедительно доказывал, что господство иностранного капитала и полуколониальная эксплуатация — существенный фактор общей хозяйственной и культурной отсталости Турции. «Капитализм в Турции, — писал К. Ататюрк в начале 1922 г., — развит гораздо слабее, чем в Европе или в старой России, но это усугубляется тем, что почти все капиталы, вложенные в большие предприятия, являются иностранными. Для облегчения эксплуатации нашего народа иностранным капиталом существовал даже специальный режим — режим капитуляций, который мешал нашему экономическому развитию и обрекал нас на то, чтобы вечно терпеть эту эксплуатацию»¹⁴. Развивая мысль о негативных последствиях деятельности иностранного капитала в Турции, К. Ататюрк в речи на открытии третьей сессии медресы в марте того

же года говорил, что цепи капитуляций сковали турецкую экономику, не позволив ей оградить себя от европейской конкуренции, что «те, кто был экономически намного сильнее нас, находились в нашей стране на особом, привилегированном положении», являлись «полными хозяевами всех отраслей нашей экономики»¹⁵. Проводя поистине незаконную, разрушительную конкуренцию, говорил К. Ататюрк, империалисты Запада «уничтожили нашу зарождающуюся промышленность, подорвали наше сельское хозяйство, воспрепятствовали всему нашему экономическому и финансовому развитию»¹⁶.

Выдвинув справедливый лозунг освободить экономику страны от кабальных пут иностранного капитала, К. Ататюрк неоднократно подчеркивал, что Турция принципиально не против иностранного капитала и сотрудничества с ним. Более того, она нуждается в помощи извне, в займах, иностранных специалистах. Мы не являемся противниками иностранного капитала, говорил он, наоборот, «наша страна обширна, и мы очень нуждаемся в труде и в капитале. Ввиду этого мы всегда готовы предоставить иностранному капиталу необходимые гарантии при условии, что он будет относиться с уважением к нашим законам. Желательно, чтобы иностранный капитал стал дополнением к нашему труду и к нашему капиталу и принес полезные результаты как для нас, так и для себя»¹⁷.

Формируя условия привлечения иностранного капитала в Турцию, К. Ататюрк ссылаясь на седьмой пункт манифеста Савасского конгресса «Общества защиты прав» (1919 г.), в котором было сказано: «Наша нация высоко ценит идеи модернизации и отдает себе отчет в своем положении и своих потребностях как в области науки, так и в области промышленности и экономики. Поэтому, при условии сохранения внутренней и внешней независимости нашего государства и нашей нации, равно как и территориальной неприкосновенности нашей родины мы с удовлетво-

нием изъявляем готовность принять научную, промышленную и экономическую помощь, от какой бы державы таковая не исходила, но при непременном условии, чтобы эта держава относилась с уважением к нашим национальным стремлениям... чтобы она не питала империалистических намерений в отношении нашей страны...»¹⁸.

По окончании национально-освободительной войны, К. Ататюрк, выступая на митинге в Бурсе, заявил: «Наша страна лишена путей сообщения. Селения в бедственном положении. Города разрушены. Заводов и фабрик нет. Недра не разрабатываются, и мы не в состоянии их разработать. Поэтому необходимо допускать вторжение в нашу страну иностранного капитала в безвредной для нас мере»¹⁹.

Сформулированные К. Ататюрком установки взаимоотношений Турции с иностранным капиталом, условия привлечения его в страну, сводились к следующему. Иностранный капитал, во-первых, не должен консолидироваться в объединенные экономические и финансовые организации, носящие политический характер в противовес интересам Турции; во-вторых, его инвестирование в то или иное предприятие должно происходить лишь на основе турецких законов и полного подчинения им и, в-третьих, он должен служить целям развития народного хозяйства Турции. При этом всякое иностранное предприятие должно применять труд турецких рабочих, расширять техническое и коммерческое образование турецких граждан, действовать развитию местного кредита и способствовать тем самым укреплению финансов Турции.

Понимая, что обеспечение экономического и социального развития отсталой во всех отношениях страны возможно только в условиях сотрудничества с другими государствами, К. Ататюрк первостепенное значение придавал развитию торгово-экономических связей и контактов Турции с внешним миром на равноправной основе.

Остановимся теперь вкратце на вопросе о том, как и в какой степени нашло свое отражение в экономической политике довоенных республиканских правительств Турции сформулированные К. Ататюрком установки по рассматриваемой проблеме.

С первых же дней независимого развития в деятельности национальной буржуазии Турции по отношению к иностранному капиталу обнаружилось две противоположные тенденции: борьба против засилья иностранного капитала и стремление к сотрудничеству с ним.

Турецкая национальная буржуазия из-за своей слабости, вытекавшей из экономической отсталости и зависимости страны от империалистических держав, после завоевания политического и экономического господства и в течение некоторого времени после Лозанны выступала против засилья иностранного капитала, объективно считая, что только в борьбе с империалистическими монополиями она может упрочить свое положение. Следует отметить, однако, что наступление турецкой буржуазии на позиции иностранного капитала не было до конца последовательным — национальная буржуазия ставила себе задачей не полностью ликвидировать иностранный капитал, а лишь ограничить его деятельность.

Но, с другой стороны, в своем стремлении к экономической самостоятельности турецкая национальная буржуазия столкнулась с недостатком финансовых средств, необходимой техники и квалифицированных специалистов как на препятствия для быстрой ликвидации социально-экономической отсталости и зависимости. В условиях отсутствия глубоких социально-экономических преобразований, нерешенности аграрно-крестьянского вопроса, при сохранившихся довольно сильных пережитках средневековья и ростовщической эксплуатации невозможно было мобилизовать достаточно средств для обеспечения высокой нормы и необходимого объема внутренних накоплений

как основного источника финансирования капиталовложений, чтобы обеспечить успех намеченной программы хозяйственного строительства. Испытывая острую нужду в финансовых средствах, турецкая буржуазия пыталась искать выхода в иностранных кредитах, в сотрудничестве с иностранным капиталом.

Не отвергая в принципе внешнюю помощь (кредиты, прямые вложения, займы) и сотрудничество с иностранным капиталом, кемалисты стремились к тому, чтобы такое сотрудничество осуществлялось в приемлемых для Турции условиях. «Сотрудничество с иностранным капиталом вместо того, чтобы находиться под его диктатом и контролем» — так сформулировался один из принципов кемалистов по отношению к иностранному капиталу.

Таким образом, наряду с тенденцией к решительному ограничению сферы деятельности иностранного предпринимательства и введения строгого контроля над его операциями — тенденцией, знаменующей собой отличительную черту политики Турции по отношению к иностранному капиталу вплоть до середины 30-х годов, действовала и другая тенденция, отражающая желание и стремление турецкой национальной буржуазии к сотрудничеству с иностранным капиталом.

Исключительно важное значение для складывающейся экономической политики Турецкой республики имел выдвинутый К. Ататюрком тезис о необходимости активизации государственного вмешательства в экономику. Еще на заре становления республики он писал: «Мы намерены после освобождения нашей земли от вражеского нашествия сделать так, чтобы по мере возможности крупные предприятия, имеющие общественное значение, управлялись государством»²⁰. А в программной речи в меджлисе в марте 1922 г. К. Ататюрк, конкретизируя эту мысль, заявил: «Одна из важных задач нашей экономической политики заключается в том, что в меру наших финансовых и технических возможно-

стей огосударствить те предприятия и учреждения, которые будут представлять непосредственно общественный интерес. Только при помощи этой системы мы сможем в короткий срок разведать хранящиеся в недрах нашей земли рудные богатства и обратить их в пользу народа»²¹.

Как бы в развитии этого высказывания К. Ататюрка, доклад правительственной комиссии по подготовке и проведению Измирского экономического конгресса включил специальный пункт, в котором прямо подчеркивалось, что важное значение в современных условиях приобретают не столько административно-политические функции турецкого государства, сколько его экономические функции, деятельность государства в области промышленности. «Государство, — говорилось в этом пункте, — ...своим участием и руководством должно показывать предпринимателям путь к учреждению крупных промышленных объектов, не подсиленных частным лицам, равно как и кооперативным и акционерным обществам»²².

Концепция развития, базирующаяся на понимании особой роли и направляющей деятельности государства в национальной экономике, имела в Турции этатистской (в современных турецких публикациях употребляется преимущественно термин «девлетчилик»). Выступая в январе 1931 г. в Измире, К. Ататюрк остановился на принципе этатизма как на одном из элементов программы Народно-республиканской партии Турции. «С экономической точки зрения, — говорил тогда он, — программа, которую осуществляет наша партия, является этатистской... Будучи этатистским по природе своей, наш народ вправе требовать от государства удовлетворения всевозможных потребностей»²³. Этатистская концепция развития отражала стремление турецкой национальной буржуазии создать такую систему хозяйствования, которая максимально содействовала бы последовательному и неуклонному росту капиталистических отношений, эффективно сочетая экономические функции и рычаги ре-

гулирования административного аппарата с деятельностью частных предпринимателей. В толковании К. Ататюрка суть этатизма сводится к следующему: «Наряду с признанием принципа частной инициативы и деятельности одним из важнейших наших принципов является стимулирование активного участия государства в предприятиях, в особенности в экономической области, вызываемых к жизни высокой их полезностью для всей нации, с целью в возможно кратчайший срок привести нацию к благосостоянию и преуспеванию»²⁴.

С точки зрения методов ведения хозяйства, примерно первое десятилетие существования Турецкой Республики можно характеризовать как период поисков наилучшей социальной формы предпринимательства.

С первых же дней независимости турецкое правительство стало вовлекать в сферу промышленного производства государственный капитал, предпринимая одновременно безуспешные попытки развивать промышленность путем привлечения иностранного капитала. Однако анализ промышленного законодательства Турции 20-х годов показывает, что каковы бы ни были попытки правительства привлечь к промышленному строительству государственный капитал и средства иностранных вкладчиков, определяющим моментом в его промышленной политике в 1923—1931 гг. была тенденция поддержки и поощрения частного предпринимательства. Государственно-капиталистические тенденции в этот период особенно сильно проявлялись в области железнодорожного строительства и банковского дела, а также в монополизации ряда наиболее важных отраслей производства.

В турецкой экономической и исторической литературе период с 1923 по 1931 гг. характеризуется как «эра активности национального частного капитала, пользующегося всемерным покровительством государства, фаза свободного развития турецкой промышленности, период экономического либерализма, покровительства, под-

готовительный период для перехода к этатизму и т. д.

Предоставив частному капиталу приоритет в развитии национальной промышленности, республиканское правительство проводило политику всемерного стимулирования частнокапиталистического предпринимательства. Активно используя различные меры косвенного воздействия на развитие промышленности (налоговое стимулирование, таможенный протекционизм, оказание финансовой помощи и т. д.), государство всячески стремилось к тому, чтобы возродить и содействовать активизации предпринимательской инициативы турецких капиталистов, привлечь их капиталы в промышленность, особенно в новые ее отрасли, защитить интересы частных предпринимателей. Предоставляя предпринимателям ряд финансовых льгот, в частности в областях налогового и таможенного обложения, железнодорожных тарифов, правительство рассчитывало обеспечить вновь создаваемым промышленным предприятиям более высокую прибыль (рентабельность) и тем самым стимулировать переливание капиталов из других сфер, прежде всего из сферы обращения, в промышленность.

Необходимо отметить, что проведенные турецким правительством в 20-х годах меры по экономическому стимулированию носили в некоторой степени ограниченный и разрозненный характер. Объем налогового стимулирования национального предпринимательства, например, лимитировался скудными возможностями государственных финансов, а таможенный протекционизм до принятия автономного таможенного тарифа в 1929 г. осуществлялся в пределах, допускаемых Торговой конвенцией Лозаннского договора.

Таким образом, в 20-х годах, когда основной акцент в экономической политике был сделан на всемерное стимулирование роста инициативы турецких предпринимателей, экономические функции государства сводились преимущественно к административно-хозяйственному вмешательству

государственной машины в экономической жизни, созданию «благоприятного климата» для частнокапиталистической деятельности, защите местного предпринимательства от иностранной конкуренции.

Следует иметь в виду, что в тот период реализации в полном объеме экономических функций государства, в частности, обеспечение его обширного участия в промышленном строительстве, было затруднено действием ряда объективных факторов. В их числе крайняя истощенность финансов Турции в результате огромного материального ущерба, нанесенного всему хозяйству страны вековым господством иностранного капитала и длительными и разорительными войнами; узость и слабость источников капиталовложений и ограниченность экспортных поступлений; лишенность казны ряда важнейших источников дохода и прежде всего в связи с отменой ашара и значительным сокращением таможенных поступлений: трудности, связанные с аккумуляцией и расширением внутренних источников накопления в условиях нерешенности аграрного вопроса и отсутствия возможности эффективного таможенного покровительства в силу ряда торгово-экономических положений Лозаннского соглашения, с одной стороны, сохранения все еще сильных позиций империалистических монополий в различных отраслях экономики страны, — с другой, и т. д.

С начала 30-х годов в экономической политике Турции происходит поворот от ставки на всемерное стимулирование роста частного предпринимательства в сторону принципиального изменения роли государства в развитии национального хозяйства.

Главными причинами трансформации экономической политики являлись следующие. Прежде всего безуспешность предпринятых на протяжении почти десятилетия попыток форсирования создания и развития национальной экономики инициативой и усилиями турецкого частного капитала и при его ведущей роли в экономике. С другой стороны, рекон-

струкция экономики означала в то же время подготовку соответствующей инфраструктуры и индустриализацию. Последняя выступала необходимой предпосылкой сбалансированного развития всего хозяйства страны, поощрения частной инициативы, накопления и капиталовложений, развития науки и техники. Индустриализация выступала ключом преодоления обостряющегося противоречия между отсталым характером национальных производительных сил и объективными потребностями ускоренного подъема экономики.

Но поскольку нарождающийся предпринимательский класс, как показала практика 20-х годов, так и не стал той социальной силой, которая, действуя методами частнохозяйственного капитализма, могла бы руководить экономическими процессами, единственной реальной силой, способной содействовать решению сложных социально-экономических проблем национальной реконструкции, выступало государство. Только, опираясь на государство и широко используя административные и экономические рычаги государственной машины на экономические процессы, было возможно мобилизовать и целенаправленно использовать имеющиеся ограниченные внутренние ресурсы для ускорения развития производительных сил, осуществления индустриализации и создания независимой национальной экономики, противостоять засилью иностранного капитала.

Отличительной чертой проводившейся с начала 30-х годов экономической политики стала направляющая деятельность государства в ускорении капиталистической трансформации экономики страны, значительное расширение функциональных задач государственной машины, особенно в области промышленного предпринимательства, где роль государства становилась решающей. При этом неиз-

менно подчеркивалось, что государство не будет игнорировать интересы турецких предпринимателей и предоставит частному национальному капиталу всемерно развернуть свою инициативу во всех сферах экономической деятельности, в том числе в отраслях, где непосредственно функционирует государственный капитал, и занять достойное место в этатистской экономике. Тем самым признавалась необходимость взаимосвязи и взаимодействия государственного и частного секторов как составных компонентов единого хозяйственного организма. в рамках смешанной экономики непосредственное внедрение государства в экономическую жизнь создавало дополнительные стимулы для роста и расширения частного предпринимательства.

Обращение к этатизму диктовалось потребностью молодой Турецкой республики в форсировании развития производительных сил, ликвидации вековой отсталости на основе создания национальной промышленности в условиях технико-экономической и социальной отсталости страны в целом, слабость национальной буржуазии в частности. Этатизм также был призван защитить слабую национальную экономику от экспансии иностранного капитала империалистических держав.

Социально-экономические воззрения К. Ататюрка не следует считать окончательно сложившимися, законченной концепцией. В своих речах и выступлениях он затрагивал те вопросы и проблемы, которые выдвигала сама жизнь, турецкая действительность, диктовались логикой борьбы за национальное возрождение. Поэтому выдвинутые им принципы хозяйственного строительства, борьбы за экономическую самостоятельность имеют непреходящее значение; они сегодня также актуальны, как и 50—60 лет назад.

Примечания

¹ Afetinan, Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin birinci sanayi planı, 1933. Ankara, 1972, s. 1.

² Кемаль Ататюрк. Речи и выступления. М., Изд-во «Прогресс», 1966, стр. 275.

³ Там же.

⁴ Там же стр. 292.

⁵ Там же, стр. 267.

⁶ Там же, стр. 275.

⁷ Там же, стр. 268.

⁸ Afetinan, Devletçilik ilkesi, s. 130.

⁹ Кемаль Ататюрк. Речи и выступления, стр. 279.

¹⁰ Там же, стр. 280.

¹¹ Afetinan Devletçilik ilkesi, s. 129.

¹² Кемаль Ататюрк. Речи и выступления, стр. 373.

¹³ Там же.

¹⁴ Письмо Мустафы Кемаля Ататюрка Владимиру Ильичу Ленину, 4 января 1922 г. «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 154—155.

¹⁵ Кемаль Ататюрк. Речи и выступления, стр. 215.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стр. 277.

¹⁸ М. Кемаль. Путь новой Турции, т. I, стр. 112. (Подчеркнуто нами. — И. А.).

¹⁹ Цит. по: «Ближний Восток», 1930, № 28, стр. 155.

²⁰ «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 155.

²¹ Кемаль Ататюрк. Речи и выступления, стр. 216.

²² Izmir iktisat kongresi. 1923. Ankara, 1968, s. 75.

²³ K. Boratav. 100 soruda Türkiyede devletçilik. Istanbul, 1974, s. 85.

²⁴ Цит. по: М. Кемаль, Путь новой Турции, т. IV, стр. 322—323.

И. В. Элибэзов

ТУРКИЈА РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИГТИСАДИ СИЈАСАТИНИН ФОРМАЛАШМАСЫНА КАМАЛ АТАТЮРК КӨРҮШЛӘРИНИН ТӘСИРИ

Туркија республикасының баниси вә илк президенти Камал Ататүрк өзүнүн итг вә чыгышларында өлкәнин милли дирчәлиш проблемләринә тохунаркән соснал-игтисади сәчијјәли фикир вә мулаһизәләрә, бир гајда олараг, хусуси диггәт јетирирди ки, булар да јени Түркијәнин формалашмагда олан игтисади сијасәтинин башлыча мәгсәд вә истигамәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә әһәмийјәтли рол айнамышдыр.

Мәгаләдә јеничә тәшәккүл тапмыш Түркија буржуа республикасынын игтисади мүстәғиллијини тәмин етмәк вә мөһкәмләндирмәк әрурәти вә јоллары, сәнајеләшдирмә, харичи капиталға мүнәсибәт, дәвләтин тәсәррүфат фәалијјәтинин фәаллашдырылмасы һаггында К. Ататүркүн игтисади көрүшләри үмумиләшдирилир, бу көрүшләрин Түркијәнин 20—30-чу илләр игтисади сијасәтинин формалашмасына тәсири көстәрилир.

Н. А. АГАМАЛИЕВА

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ЗА ОХРАНУ МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1926—1940 годы)

Проблема охраны здоровья матери и ребенка в полном объеме и государственном масштабе впервые в истории была поставлена и решена Коммунистической партией Советского Союза и Советским государством.

В ноябре 1917 г. при Народном комиссариате государственного призрения был организован отдел охраны материнства и младенчества. Молодая Советская республика, охваченная огнем гражданской войны, страдающая от хозяйственной разрухи и голода, находила возможность постоянно заботиться о матерях и детях. Этой заботой проникнуты все декреты Советской власти.

Советская власть уничтожила все законы, ставившие женщину в подчинение, унижительное положение, и открыла широкий путь к государственной и общественно-политической деятельности. В своей работе «Великий почин» В. И. Ленин писал: «Мы не оставили в подлинном смысле слова камня на камне из тех подлых законов о неравноправии женщины, о стеснениях развода, о гнусных формальностях, его обставляющих, о непризнании внебрачных детей, о розыске их отцов и т. п., — законов, остатки которых многочисленны во всех цивилизованных странах к позору буржуазии и капитализма. Мы имеем тысячу раз право гордиться тем, что мы сделали в этой области» [1, 23].

Революция уничтожила все рабские законы, угнетавшие и унижавшие женщину и уравнивала ее во всех правах с мужчиной. Равное с мужчиной право на труд, отдых, образова-

ние, государственная охрана интересов матери и ребенка, помощь многодетным и одиноким матерям конституционно закреплено в статье 42 Основного Закона нашего государства [2]. «Конечно, недостаточно одних законов, — писал В. И. Ленин в своей речи «О задачах женского рабочего движения в Советской республике, — и мы никоим образом не удовлетворяемся одними декретами... Для полного освобождения женщины и для действительного равенства ее с мужчиной нужно, чтобы было общественное хозяйство и чтобы женщина участвовала в общем производительном труде. Тогда женщина будет занимать такое же положение, как и мужчина... Мы создаем образцовые учреждения, столовые, ясли, которые освободили бы женщину от домашнего хозяйства» [3, 201, 202].

Вопросы становления и развития здравоохранения в республике нашли лишь частичное отражение в многоотомной «Истории Азербайджана» и «Истории Коммунистической партии Азербайджана» [4]. В этих трудах нет сколько-нибудь значительного материала, непосредственно касающегося истории охраны матери и ребенка в Азербайджане. В исторической литературе имеется ряд работ, посвященных истории материнства и детства в нашей стране [5]. В этих работах нет материала, касающегося истории развития охраны матери и ребенка в Азербайджане. Истории становления и развития здравоохранения в республике посвящен ряд работ [6]. Однако авторы этих исследований, статей, вопросов охраны материнства и детства непосредственно не касаются. История развития системы

охраны материнства и детства в Азербайджане прослежена в ряде работ, написанных медиками республики. Это в первую очередь работы Е. Я. Гиндеса и М. М. Эфенди-заде — одних из пионеров в деле становления системы охраны материнства и младенчества в республике [7]. Следует также упомянуть о работе К. Эфендиевой [8]. К 50-й годовщине Великого Октября вышла книга К. Фараджиевой [9], в которой автор в популярной форме, предназначенной для широкого круга читателей, излагает вопросы развития охраны материнства и детства в Азербайджане за 50 лет.

Все указанные труды по истории развития материнства и детства в Азербайджане освещали медицинские вопросы, не уделяя достаточно внимания социальной стороне. Настоящая статья ставит своей целью проследить процесс становления и развития охраны материнства и детства, показать, как по мере развития народного хозяйства, претворялись в жизнь идеи В. И. Ленина об активном участии женщины в политической, культурной и хозяйственной жизни страны, указать на заботу Коммунистической партии и Советского государства о здоровье подрастающего поколения и о развитии охраны материнства и детства в стране.

Важность и актуальность изучения истории борьбы за охрану матери и ребенка еще более возрастает в период развитого социализма, когда в мире совершается глубокий революционный перелом, крушение колониальной и полуколониальной периферии империализма. Каждая из освободившихся стран идет своим путем, определяемым его экономическими возможностями и социальными ценностями. Однако наш опыт, наши достижения в этой области позволяют избрать такой путь развития, который обеспечивает решение охраны матери и ребенка в более короткие сроки в условиях независимого национального возрождения.

В Азербайджане охрана материнства и младенчества является детищем социалистической революции,

так как доставшиеся в наследство от царской России и периода господства мусаватистов несколько жалких родовспомогательных учреждений, не будучи полноценными учреждениями охраны материнства и младенчества в современном их понимании, не могли иметь большого значения в деле борьбы с заболеваемостью и смертностью детей и женщин.

Трудно указать другую область работы, которая с большей рельефностью выявила бы громадные, неисчерпаемые силы освобожденного народа, чем работа по охране материнства и младенчества [10, 3]. С первых дней установления Советской власти в Азербайджане Коммунистическая партия Азербайджана и Азербайджанское правительство проявляли большую заботу о женщинах и детях. Именно в первые годы после революции, когда все силы и средства партии и правительства были направлены на поднятие хозяйственной жизни страны, и были заложены руководящее ядро и основные низовые ячейки по охране матери и ребенка.

Одним из первых декретов Азревкома от 15 декабря 1920 г. был декрет, запрещающий применение женского труда на тяжелых подземных, вредных и опасных работах, о предоставлении работающим женщинам декретного отпуска с сохранением зарплаты и др. [11, 17].

31 мая 1921 г. Азревком принимает декрет «Об охране материнства и младенчества в Азербайджане» за подписью Н. Нариманова, в котором отмечалось, что в целях сохранения жизни и здоровья детей и обеспечении им условий, способствующих правильному физическому и духовному развитию, при Наркомздраве необходимо организовать отдел охраны детства, материнства и младенчества» [12, 220]. В этом документе, имевшем большое значение для дальнейшего развития охраны материнства и детства в республике, правительством были намечены мероприятия государственных и общественных организаций по оказанию медицинской помощи женщинам и детям, а также по

созданию детских учреждений. На основе этого декрета при Наркомздраве был создан уже самостоятельный отдел охраны детства и материнства.

В период восстановления народного хозяйства Коммунистическая партия и Советское государство уделяли большое внимание системе здравоохранения, в частности охране матери и младенца. Росли финансовые ассигнования на развитие здравоохранения в республике.

Одним из важнейших звеньев системы охраны материнства и младенчества в нашей стране являются детские консультации, основные очаги оздоровления и сохранения массы детских жизней. Организованные на заре Советской власти детские консультации прошли огромный путь развития от небольших ячеек профилактической помощи грудным детям до мощных диспансеров охраны материнства и младенчества, охватывающих своей помощью (лечебно-профилактической, педагогической и социально-правовой) все этапы жизни и развития детей раннего возраста. Наряду с детскими как неотъемлемая часть их возникли консультации для беременных женщин. В Азербайджане, как и по всему Советскому Союзу, из года в год увеличивалась сеть детских и женских консультаций как в городских центрах, так и в сельских местностях. В дореволюционном Азербайджане было лишь одно детское учреждение типа детской консультации «Капля молока», находящееся в Баку и созданное на благотворительные средства [13, 12]. Сеть консультаций в Баку начала разворачиваться только к 1924 г. (БОЗ в 1924 г. имел всего 4 детские консультации) [14, 8]. В 1924—1925 гг. были организованы 3 детские консультации в Нухе, Гяндже и Нахичевани. С 1925 по 1926 г. указанные учреждения перешли на местный бюджет, а на средства детской комиссии были организованы 2 новые консультации, одна в селении Оратаг в НКАО, а другая в Ленкорани. Сеть детских консультаций в 1926—1927 гг. при содействии АзЦИК была раскинута в Кубе, Казахе, Ше-

махе, Сальянах и Джебраиле и на местные средства были организованы 2 кабинета для беременных в Гяндже и Нахичевани. В 1927—1928 гг. было организовано 5 новых детских консультаций в Закаталах, Геокчае, Агдаме, Ордубаде. С 1 мая 1928 г. были организованы передвижные консультации для обслуживания кочевников, 2 кабинета для беременных в Кубе и Нухе были открыты на местные средства [15, 14—15].

Превратив систему охраны материнства и младенчества в неотъемлемую часть социалистической государственной системы. Советская власть открыла широкие возможности его развития и совершенствования. Но было бы неправильно представлять развитие и совершенствование охраны материнства и младенчества как прямолинейный рост численности медицинских учреждений, в данном случае консультаций. Разрешая проблемы охраны материнства и младенчества, Коммунистическая партия и Советское государство исходили из тех задач, которые выдвигало дальнейшее развитие народного хозяйства. В годы второй пятилетки были достигнуты значительные успехи в улучшении материального благосостояния трудящихся Азербайджана. В связи с дальнейшим развитием колхозного строя, утверждением социалистических производственных отношений в сельском хозяйстве и повышением материального благополучия сельского населения произошли коренные изменения в быту азербайджанского крестьянства. Азербайджанское правительство уделяло особое внимание развитию консультационной сети в сельской местности. Если в 1928 г. по всему Азербайджану насчитывалось 39 детских и женских консультаций. [16, 449.] то к 1938 г. консультационная сеть по всему Азербайджану насчитывала 67 консультаций, из коих 17—25,3% относились к сельским местностям. К концу 1940 г. количество консультаций по Азербайджану увеличилось до 81 [17, 61]. Из 70 районов Азербайджана в 1940 г. 48, т. е. около 70%, обеспечены консультациями:

86,1% по городским и 50% по сельским местностям [18, 6]. Говоря о количественном росте сети консультаций и качественных преобразованиях, прошедших в них, следует сказать и о росте посещаемости их. Если в первые годы создания консультаций женщину приходилось агитировать, подчас насильно зазывать на осмотры, а о массовых профилактических осмотрах не могло быть и речи, то уже к 1935 г. по Азербайджанской ССР насчитывается 235454 посещения, по Баку 183866, в 1936 г. по Азербайджану — 233616, по Баку — 197415, в 1937 г. — 330522, по Баку — 248008 [19, 26], а по детским консультациям мы имеем следующие данные: в 1936 г. прошло обследование — 601203 ребенка, за 1937 г. их прошло уже 674920 детей [20, 38]. О том, как велика забота партии и правительства о матери и ребенке, свидетельствуют рост капиталовложений в мероприятия по охране материнства и детства. Если в 1936 г. на эти мероприятия было потрачено 16651 руб., то в 1937 г. было потрачено уже 27664 руб., а в 1940 г. — 521966 [21, 38].

С развитием народного хозяйства потребность в новых кадрах все возрастала и среди миллионов рабочих, каковые должны были быть втянуты в производство, несомненно, определенную долю должны были составить женщины. Партия и правительство уделяло этому вопросу большое внимание. 20 июня 1929 г. ЦК ВКП(б) принял постановление «О ближайших задачах партии среди работниц и крестьянок», в котором отмечалось первостепенное значение привлечения широких трудящихся женских масс к активному участию в советском строительстве.

В работе партии среди трудящихся женщин деревни была поставлена задача мобилизации активности крестьянок и батрачек для подъема сельского хозяйства на основе коллективизации, массового кооперирования и повышения урожайности [22, 274].

Это политически важная задача являлась, особенно в Азербайджане, средством фактического культурно-

экономического раскрепощения женщин-азербайджанок, мероприятием, создающим предпосылки для социалистической реконструкции народного хозяйства. С 15 мая по 15 июня 1931 г. по Азербайджану был проведен месячник внедрения женского труда в производство [23].

Все это требовало развертывания таких массовых бытовых мероприятий, которые могли бы на деле обеспечить вовлечение сотен тысяч жен и детей рабочих в промышленность, возможность принять активное участие в общественной жизни страны, повышать свою квалификацию. Одним из таких основных бытовых мероприятий, обеспечивающих вовлечение женских кадров в промышленность, были ясли.

В Азербайджане первые ясли были открыты в 1920 г. в Баку при женском клубе им. Али-Байрамова и на ГРЭС «Красная Звезда». В дальнейшем сеть детских яслей стала расти. Так, в 1926—1927 гг. в Баку и его районах насчитывалось 10 яслей, в 1927—1928 гг. их уже насчитывалось 12 [24, 8], в 1929 г. — 15, 1930 — 61, 1931 — 76, 1932 г. — 132 г. — 121 [25, 102, 114] (имеются в виду только постоянные ясли. — А. Н.) В первую очередь ясли стали открывать при тех предприятиях и учреждениях Баку, где работало большее количество женщин. Эти предприятия заключали с органами здравоохранения договоры о порядке организации яслей. К их числу относились по бакинскому району: текстильная фабрика им. Ленина, фабрика Азтекстиля им. Володарского, Управление трамвая и Баку-Сабунчинской электрической железной дороги, Бакполиграф, Баксельпром, швейная фабрика Азтекстиля при клубе Али-Байрамова; по уездам АССР — а) Гянджинский уезд — швейная фабрика, суконная и прядильно-ткацкая фабрики, маслобойный завод Азхлопка; б) Нухинский уезд — шелкомотальные заводы; в) Нагорный Карабах — шелкомотальный завод; г) Нахичеванская ССР — шелкомотальный завод [26].

В связи с реконструкцией сельско-

го хозяйства и организацией колхозов женщина стала активной силой в сельском хозяйстве. Общий процент женщин, занятых в сельском народном хозяйстве республики в 1933 г., составлял 24% [27, 28]. Это выдвинуло вопрос о широком развертывании сети детских яслей на селе как постоянных, так и сезонных. Систематически и планомерно ясли в районах стали создаваться лишь с 1931 г. Особое внимание уделялось открытию сезонных яслей в хлопковых районах, где в 1931 г. в период хлопкоуборочной кампании было создано 200 сезонных яслей с охватом 11 тыс. детей (до 4 лет) [28, 83].

Открытие сезонных яслей несказанно облегчило положение матери-крестьянки и дало ей возможность работать наравне с мужчиной. Об этом не могли мечтать женщины в дореволюционном Азербайджане. Передовая статья «Правды» писала: «У нас уже есть такие детские ясли и сады, которые в полном смысле слова можно назвать кусками подлинного социализма» [29].

Годы второй и третьей пятилеток отличаются бурным ростом ясельной сети на местах и характеризуются следующими данными. В 1932 г. имелось 232 яслей, 1937 — 358, 1940 — 389 яслей (имеются в виду постоянные ясли. — А. Н.) с охватом детей в 1932 г. 390 тыс., 1937 — 55197 и в 1940 г. — 43832 [30, 248, 499].

Теоретические и научно-практические задачи в области педиатрии, акушерства и гинекологии, оказание наиболее квалифицированной помощи детскому населению Азербайджана, подготовка кадров для системы охраны материнства и детства, требовало создания такой организации, в функции которой входило бы разрешение всех этих задач. С этой целью по решению Совнаркома Азербайджанской ССР от 30 марта 1927 г. создается специальный Институт охраны материнства и детства им. Н. Нариманова [31], преобразованный из педиатрического института, созданного в 1925 г. Целью института было: а) научное и общественно-

практическое изучение материнства и младенчества в Азербайджане; б) подготовка работников по охране материнства и младенчества; в) оказание наиболее квалифицированной медицинской помощи детскому населению [32, 11]. За годы своего существования институт проделал большую работу. Он явился воистину той самой организацией, которая направляла и руководила всеми вопросами, касающимися матери и ребенка. Особую роль институт сыграл в деле подготовки кадров для системы охраны материнства и младенчества. Так, в 1925—1927 гг. были проведены: 4 цикла курсов сиделок, 3 цикла курсов сестер детства (русский и азербайджанский секторы). Всего было выпущено 150 чел. В 1929—1930 гг. были организованы курсы нянь для яслей (исключительно азербайджанки), из которых 28 чел. были присланы из уездов и столько же набрано из клуба им. Али-Байрамова г. Баку. В 1931 г. прошли теоретические и практические курсы молочной кухни и получили звание сестер молочной кухни 12 чел., 3 колхозницы окончили курсы заведующих колхозными яслями [33, 14]. Только в одном 1935 г. институтом было подготовлено 300 чел. для обслуживания ясельной и консультационной сети в районах республики [34, 42]. В 1937 г. через указанную систему прошло врачей — 51, акушеров — 23, диетсестер — 50, райинструкторов — 25 и кухарок молочных кухонь — 20. К 1940 г. работа института по подготовке и переподготовке кадров еще более расширилась, охватив за истекший период 84 врача, 10 акушеров, 10 кухарок [35, 7]. Помимо этого подготовка кадров осуществлялась на факультете охраны материнства и младенчества при медицинском институте и в стенах акушерской школы в Баку, а также акушерско-сестринской школы в Нухе и акушерско-фельдшерской школы в Кировабаде [36, 7].

Таким образом, являясь научно-методическим центром всей работы по охране материнства и детства в республике институт за годы своего

существования проделал огромную работу.

В годы первых пятилеток Советское государство уделяло большое внимание развитию здравоохранения. Предметом особой заботы Коммунистической партии и Советского государства была охрана материнства и детства. В период восстановления народного хозяйства в республике был заложен фундамент для создания сети лечебных, профилактических учреждений для обслуживания женского и детского населения. За годы первых пятилеток в Азербайджане была создана стройная система охраны материнства и детства, которая включала не только бесплатную материнскую помощь, но и законодательство по охране женского труда, социально-правовую охрану интересов матери и ребенка.

Выполнение первой и второй пятилеток означало не только громадный подъем и социалистическое преобразование народного хозяйства вместе с укреплением обороноспособности Советского Союза, но и большой подъем материального и культурного уровня народов СССР. За годы второй пятилетки в республике значительно увеличилось государственные ассигнования на социально-культурное обслуживание, достигшие в 1937 г. 779100 тыс. руб. против 177900 тыс. руб., израсходованных в 1932 г. Особая забота проявлялась о женщинах. Только за 9 месяцев 1937 г. многодетным женщинам и матерям-одиночкам было выплачено 820 тыс. руб. Была создана обширная сеть детских учреждений [37, 526].

В резолюции XVIII съезда ВКП(б) о третьем пятилетнем плане народного хозяйства СССР (1938—1942 гг.) отмечалось, что теперь дело идет не об уничтожении безработицы и ликвидации нищеты в деревне — с этим мы уже раз и навсегда покончили. Теперь задача заключается в создании благосостояния и повышения культурности трудящихся, которые отвечают возросшим запросам советского народа, которые недостижимы для самых богатых стран капи-

тализма и означают начало настоящего расцвета сил социализма, расцвета новой, социалистической культуры. Среди многочисленных задач в области повышения материального и культурного уровня рабочих и трудящихся деревни XVIII съезд ВКП(б) установил довести число мест в постоянных и детских садах в 1942 г. до 4,2 млн. против 1,8 млн. в 1937 г. [38, 338, 361, 362, 363]. Руководствуясь задачами, выдвинутыми в 3 пятилетнем плане в республике, продолжала развиваться ясельная и консультационная сеть. Последняя к 1940 г. выросла до 81, количество яслей достигло 389. Выросла огромная армия врачей, стоящих на страже здоровья матери и ребенка. Число врачей акушеров-гинекологов к 1940 г. достигло 262 чел., врачей-педиатров — 434 чел. [39, 175, 176].

В 1980 г. лечебно-профилактических учреждениях республики развернуто более 6000 родильных и около 2000 гинекологических коек, 158 женских консультаций и кабинетов, в которых работает свыше 1000 акушеров-гинекологов. На страже здоровья детей стоят тысячи педиатров [40, 12]. Эти огромные достижения Советского Азербайджана в деле охраны материнства и детства являются наглядным примером для развивающихся стран Востока. В. И. Ленин подчеркивал, что превращение Советского Востока из колониальной окраины в очаг социализма является не только внутренним делом Советского государства, но и имеет важное международное значение. Н. Нариманов писал, что В. И. Ленин среди автономных и самостоятельных республик особое значение придавал именно Азербайджану и Туркестану и говорил, что эти республики есть преддверие к Востоку, и все, что делается у них, будет эхом отдаваться в соседних государствах, а угнетенные народы этих стран будут знать и чувствовать все, что составляет нашу сущность [41, 11].

Система советского государственного социалистического здравоохранения, созданная за годы Советской

власти в Азербайджанской ССР, является образцом для всех народов Востока. В области здравоохранения Азербайджанской ССР, как и в других отраслях социалистического строительства в республике, успешно осуществлена идея В. И. Ленина о том,

что «...из этой страны мы должны сделать образцовую во всех отношениях республику для народов Востока. Это будет лучшей агитацией, лучшей пропагандой за наше дело на всем этом огромном многонациональном Востоке» [42, 4].

Примечания

¹ В. И. Ленин. Великий почин. ПСС, т. 39.

² Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. М., Изд-во «Правда», 1977, стр. 42.

³ В. И. Ленин. О задачах женского рабочего движения в Советском республике. ПСС, т. 39.

⁴ См.: История Азербайджана, т. 3, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1963; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963.

⁵ В. И. Бодяжина И. Е. Гранат. Охрана здоровья материнства и детства в СССР. «Сов. медицина», 1957, № 10, стр. 45—52; Л. Б. Гречишников. Охрана материнства и детства за 40 лет. «Педиатрия», 1957, № 1—2, стр. 14—25; Ф. И. Зборовская. 20 лет советской охраны материнства и младенчества. «Педиатрия», 1937, № 11—12; стр. 14—25. Охрана здоровья детей в СССР. 40 лет Советской власти. «Фельдшер и акушерка», 1957, № 10, стр. 15—21. Б. М. Потулов. В. И. Ленин об охране материнства и младенчества. «Вопросы охраны материнства и детства», 1966, № 4, стр. 3—9.

⁶ В. Ю. Ахундов. Четыре десятилетия советского здравоохранения в Советском Азербайджане. Сб. трудов АМИ им. Н. Нариманова, т. IV. Баку, 1957; Ф. М. Векилов. Развитие здравоохранения в Азербайджане за годы Советской власти. «Сов. здравоохранение», 1967, № 9; Ю. Г. Воробьева. Забота Коммунистической партии Азербайджана о здоровье трудящихся. Баку, 1963; М. А. Ибрагимов. Здравоохранение Советского Азербайджана. М., «Медицина», 1967; Т. А. Касумов. Достижения здравоохранения Азерб. ССР за 60 лет и перспективы его развития. «Азерб. мед. ж.», 1980, № 4, и др.

⁷ Е. Я. Гиндес. Организация охматмлада в азербайджанской деревне. Баку, Тр. АЗИОММ, I, 1929; М. М. Эфенди-заде. Охрана материнства и младенчества в Азербайджанской ССР. Тр. АЗИОММ им. Н. Нариманова, вып. 2, Баку, 1936; 20 лет охраны материнства и младенчества Азерб. ССР. «Азерб. мед. ж.», 1941, № 1.

⁸ К. Эфендиева. Детское здравоохранение в Азербайджанской ССР за период Советской власти. Тр. Азерб. НИИ ОММ и педиатрических кафедр. АМИ, Баку, 1949.

⁹ К. Фараджева. Охрана материнства и детства в Азербайджане. Баку, «Гянджлик», 1968.

¹⁰ «Бюлл. Наркомздрава РСФСР», 1923, № 14.

¹¹ К. Фараджева. Указ, работа.

¹² Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Азерб. ССР. Баку, 1921.

¹³ ЦГАОР Груз. ССР, ф. 607, оп. 1, д. 2819.

¹⁴ ЦГАНТМД, Азерб. ССР, ф. 2, оп. 3, д. 157.

¹⁵ ЦГАОР Груз. ССР, ф. 607, оп. 1, д. 2819.

¹⁶ Народное хозяйство Азерб. ССР. Стат. сб. Баку, Госстатиздат, 1957.

¹⁷ Здравоохранение в СССР. Стат. сб. М., Госстатиздат, 1960.

¹⁸ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 4, д. 10.

¹⁹ Там же, д. 7.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² КПСС в резолюциях и решениях ... т. 4, М., 1970.

²³ «Бакинский рабочий», 3 августа, 1931 г.

²⁴ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 3, д. 157.

²⁵ Народное хозяйство Азербайджана. Баку, 1934; Социалистическое строительство АССР. Стат. сб. Баку, 1935.

²⁶ СУ Азерб. ССР, 1929, № 1.

²⁷ А. И. Султанова. Из истории женского движения в Азербайджане (1920—1941 гг.). Автореф. канд. дисс. Баку, 1966.

²⁸ «Шэрг гадыны», 1932, № 11—12.

²⁹ «Правда», 10 июля 1935 г.

³⁰ Народное хозяйство Азерб. ССР. Стат. сб. Баку, 1957. Советский Азербайджан за 50 лет. Стат. сб. Баку, 1970.

³¹ «Бакинский рабочий», 2 апреля, 1927 г.

³² ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 3, д. 205, л. 11.

³³ «Шэрг гадыны», 1935, № 19—20.

³⁴ ЦГАНТМД Азерб. ССР, ф. 2, оп. 3, д. 369.

³⁵ ЦГАНТМД, оп. 4, д. 472.

³⁶ Там же.

³⁷ История Азербайджана, т. 3, ч. I.

³⁸ КПСС в резолюциях ... изд. 7-е, ч. 3, М., 1954.

³⁹ Азербайджанская ССР. 50-летию Великого Октября. Стат. сб. Баку, 1967.

⁴⁰ Т. Касумов. Указ, работа.

⁴¹ Н. Н. Нариманов. Ленин и Восток. М., 1924.

⁴² Воспоминания азербайджанских коммунистов о В. И. Ленине. Баку, 1958.

Н. Э. Агамалыјева

АЗƏРБАЈЧАНДА АНА ВƏ УШАГЛАРЫН МҮҺАФИЗƏСИ УҒРУНДА МҮБАРИЗƏ ТАРИХИНДƏН (1926—1940-чы иллэр)

Мəгалəдə сoсиaлизм гуручулуғу дəврүндə республiкада ана вə ушаглары мҮҺафизə проблемлэри тəдгиг олунур. Мүəллиф конкрет фактлар əсасында илк бешилликлэр дəврүндə Азəрбајчанда кəрпэлэр еви, гадын мəслəһəтханалары јарадылмасыны, бу мүəссисэлэрин сајыны артырмаг вə онларын ишини тəкмиллəшдирмэк үчүн кəрүлэн тəдбирлэри əтрафлы сурəтдə шəрһ едир.

Тəдгиг едилэн дəврлə республiканын кəнд рајонларында тибб очаглары јарадылмасы вə

онларын кəнд тəсəррүфатында чалышан гадын-лара хидмəти сaһəсиндə дə хејли иш кəрүлмүш-дүр.

Республикада Ана вə Ушаглары МҮҺафизə Институтунун јарадылмасы вə инкишафы, һəмин Институтун гадын мəслəһəтханаларында вə кəрпэлэр евиндə ишлəмэк үчүн ихтисаслы кадрлар һазырламасы мəслəлэри тəдгиг олунур.

Мəгалəдə архив материалларындан кениш истифадə олунмушдүр ки, онларын да хејли һиссəси илк дəфə чап олунур.

А. А. УМАЕВ

О СТЕПЕНИ РАЗВИТИЯ КАПИТАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

(по материалам первой всеобщей переписи населения
Российской империи 1897 года).

Изучение процесса зарождения и роста капиталистических хозяйств в экономике дореволюционного Азербайджана, особенно в сельском хозяйстве, позволяющее правильно определить уровень его социально-экономического развития, до сих пор остается одной из важнейших проблем азербайджанской советской историографии.

В решении этой проблемы за последние десятилетия учеными республики достигнуты определенные успехи. Из опубликованных статей и книг, посвященных развитию капитализма в Азербайджане, следует выделить специальные монографические исследования акад. А. С. Сумбатзаде — «Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане»¹; проф. М. А. Исмаилова — «Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX — начале XX в.»², а также обобщающий труд по истории Азербайджана XIX — начала XX в.³

Нисколько не принижая, однако, научную значимость опубликованных работ, скажем, что в них интересующая нас проблема освещена весьма слабо: почти нет важных обобщенных сведений о распространении товарно-капиталистических хозяйств в Азербайджане, в которых в той или иной степени использовался наемный труд.

Ценные сведения на сей счет содержатся в материалах первой всеобщей переписи населения России, произведенной 28 января 1897 г.

Впервые материалы переписи 1897 г., характеризующие распределение населения Бакинской и Елисавет-

польской губерний по хозяйствам и о составе их, частично использовал в своей работе М. А. Исмаилов⁴. Нами же в настоящей статье предпринята попытка проанализировать весь богатый цифровой материал переписи 1897 г. по всему Азербайджану.

На основе данных переписи 1897 г., нами составлены таблицы о численности капиталистических главным образом зажиточных и кулацких хозяйств в уездах (1) и о мелких, средних и крупных капиталистических хозяйствах в городах Азербайджана (2).

В этих таблицах, как и в переписи, все хозяйства разделены на два рода — на частные, составлявшие абсолютное большинство всех хозяйств в уездах и городах Азербайджана, и на хозяйства казенных, общественных и других учреждений. В свою очередь частные хозяйства подразделены на родственные или семейные, одинокие и неродственные, а хозяйства казенных, общественных и других учреждений — на юридические, включавшие богадельни, приюты, закрытые учебные заведения, казармы, монастыри и пр. В каждой из трех категорий частных хозяйств, о которых и будет в дальнейшем идти речь, имелись хозяйства, использовавшие наемных рабочих или прислугу. Кроме того, в категории родственных хозяйств, наряду с наемными рабочими или прислужкой, перепись зафиксировала большое число «посторонних» лиц, отнесенных нами также к рабочим или прислуге. Основанием к этому послужил факт наибольшего сосредоточения «посторонних» лиц, как и наемных рабочих в районах

Таблица 1

Уезды	Общее число всех хозяйств (в уездах и городах)	Число хозяйств в уезде	Частные хозяйства						Хоз-ва учрежде- ний казенных, общественных	юридические	число в них лиц хозяйств		
			родственные			одинокие							
			число хозяйств	в них посто- ронних лиц	Из них хоз., при- мен. наемных ра- ботников или прислугу	Число хозя- ств	Из них хо- зяйств, при- мен. наем- ных работ- ников или прислугу	число хоз.				в них ра- бочих или при- хозя- ств	
Бакский	34 746	12 049	10 995	2 431	292	409	388	70	128	(6)	7 478	6	56
Геокачайский	20 195	20 195	19 279	1 918	671	897	850	60	119	50	497	7	123
Джеватский	16 070	16 070	15 073	1 297	344	685	699	94	265	311	329	17	28
Кубинский	26 516	23 867	23 339	2 153	835	1 123	488	34	62	28	190	12	48
Ленкоранский	18 954	17 565	17 112	998	351	468	325	29	65	47	535	21	477
Шемахинский	18 703	15 018	14 046	472	199	268	350	16	42	22	236	—	—
Елизаветпольский	26 356	20 274	19 196	1 767	761	1 160	(89	103	275	380	2 216	9	(55
Арешский	10 957	10 957	10 596	1 162	617	1 898	325	56	205	34	273	2	44
Джебраильский	11 390	11 390	11 005	416	178	229	313	60	78	17	105	25	557
Джаванширский	11 801	11 801	11 496	332	151	297	271	41	59	28	38	6	19
Загезурский	22 041	22 041	21 380	582	31	299	615	31	56	28	528	18	43
Казахский	14 371	14 371	13 814	1 108	441	734	441	79	111	92	1 272	24	1 371
Нухинский	19 673	15 223	14 932	1 575	555	754	268	41	160	18	127	5	16
Шушинский	24 024	19 132	18 356	876	369	540	531	53	96	29	257	16	663
Нахичеванский	17 915	15 600	14 906	936	447	1 231	621	20	26	25	215	21	376
Закатальский окр.	17 228	16 667	15 401	3 326	599	1 231	1 209	150	442	53	357	4	16
Итого	310 910	261 620	251 216	21 348	7 441	11 572	8 383	937	2 189	1 831	17 827	193	5 478

Таблица 2

Города	Общее число хозяйств в городах	Частные хозяйства										Хоз-ва учрежде- ний: казенных, общественных	
		родственные		одинокие				не родственные		юридически			
		число хозяйств	в них посто- ронних лиц	Из них хозяйств, примен. наемных работников или прислугу		число хозяйств	Из них хозяйств, работников или прислугу		число хозяйств				
				число хозяйств	в них наемн. работн.		число хозяйств	в них наемн. работн.					
Баку	22 697	18 119	12 350	2 697	4 552	3 243	527	951	1 352	9 640	43	2 484	
Куба	2 649	2 493	538	163	217	124	23	33	26	227	6	419	
Ленкорань	1 419	1 367	272	116	188	70	6	9	4	28	8	482	
Шемаха	3 685	3 468	688	197	250	185	10	10	15	120	17	786	
Елизаветполь	6 082	5 566	1 736	759	1 102	382	75	159	123	859	11	1 165	
Нуха	4 450	4 304	516	179	251	131	13	14	12	70	3	327	
Шуша	4 892	4 674	924	419	566	184	19	27	26	189	8	693	
Нахичевань	1 893	1 784	297	168	245	88	8	11	15	59	6	281	
Ордубад	962	893	76	34	41	58	5	8	1	8	10	225	
Закаталы	561	434	205	89	142	102	31	51	18	112	7	487	
Итого	49 310	43 102	17 612	4 821	7 587	4 527	717	1 276	1 572	11 312	119	7 353	

развитого торгового земледелия, каковыми являлись Бакинский, Геокчайский, Джеватский, Кубинский, Елизаветпольский, Арешский, Нухинский, Казахский уезды и Закатальский округ. В эти районы ежегодно в течение второй половины XIX — начала XX в. стекалось из Дагестана и Южного Азербайджана большое число отходников. Отходники из Дагестана работали в Азербайджане большую часть года и только на лето уходили домой⁵. Часть крестьян из Южного Азербайджана работала на бакинских нефтяных промыслах и в сельском хозяйстве круглый год. Проведенная зимой 1897 г. Всероссийская перепись населения зафиксировала этих многочисленных отходников-рабочих как «посторонних» лиц. Среди «посторонних» лиц, как и вообще среди наемных работников, было около 75% мужчин, физический труд которых являлся определяющим при найме их на полевые и хозяйственные работы. Такой процент мужчин среди всех наемных рабочих существовал в целом и по России⁶. Это также свидетельствует о том, что представленные переписью 1897 г. «посторонние» лица, являлись наемными рабочими. Официальная статистика в интересах феодально-помещичьего класса, используя термин «посторонние» лица, тем самым, по существу, замазывала остроту происходившего в действительности в Азербайджане, как и во всей России, процесса социального расслоения в деревне, выделение и рост в нем хозяйств сельской буржуазии, в которых использовался наемный труд.

В таблицах «посторонние» лица не распределены по хозяйствам. Чтобы сделать это, пришлось поделить общее число «посторонних» лиц на средний показатель числа (1,94) наемных рабочих, выведенный из средних показателей числа (1,55) наемных рабочих в каждом родственном хозяйстве и числа (2,33) наемных в каждом одиноком хозяйстве.

После этих предварительных замечаний рассмотрим подробно данные табл. 17. Во всех уездах Азербайджана,

по данным переписи 1897 г., насчитывалось 261620 хозяйств (83,13% из общего 310940 числа), включавших 251216 родственных, 8383 одиноких, 1831 неродственное и 193 юридических хозяйства. Среди категории родственных хозяйств имелось 7441 хозяйство, использовавшее 11572 наемных рабочих или прислугу (или в среднем 1,55 чел. на хозяйство), и 11004 хозяйства, в которых работали 21348 «посторонних» лиц, т. е. наемных рабочих (или 1,94 чел. в каждом хозяйстве). В категории одиноких хозяйств имелось 937 хозяйств с 2189 наемными работниками (или 2,33 чел. в одном хозяйстве). Наконец, в 1831 неродственном хозяйстве работало 17827 наемных рабочих или прислуги (или 9,5 чел. в каждом хозяйстве).

Рабочие неродственных хозяйств составляли артели или жили большими группами в 10, 20, 30, 40, 50 и больше человек в каждой. Хозяйства, в каждом из которых работало в среднем почти 10, а в отдельных случаях 30—50 наемных работников, были более крупными по сравнению с хозяйствами, имевшими в среднем 1,5—2—2,5 или от 1 до 8 наемных рабочих на каждое. Принадлежали такие крупные хозяйства представителям средней и крупной сельской буржуазии. Всего их было 560, из которых 420 имели от 11 до 20 наемных рабочих, — 95 — от 21 до 50 рабочих и 41 — свыше 50 рабочих в каждом. Районами наибольшего развития крупных хозяйств являлись Бакинский, Джеватский, Елизаветпольский, Арешский и Казахский уезды. В остальных же уездах крупные капиталистические хозяйства насчитывались единицами.

Основная масса сельских хозяйств использовала в среднем 1—2 наемных рабочих или прислугу и принадлежала зажиточным крестьянам и кулакам. Ставший всеобщим в конце XIX в. процесс «раскрестьянивания», охватив все уезды Азербайджана, особенно глубоко проявлялся в уездах с высокоразвитым товарным производством, таких как Бакинский, Геокчай-

ский, Джеватский, Кубинский, Елисаветпольский, Арешский, Нухинский, а также Закатальский округ. На долю этих районов приходилось более половины всех зажиточных и кулацких хозяйств. Всего же в уездах насчитывалось более 20600 зажиточных и кулацких хозяйств, в которых работали наемные рабочие или прислуга, что составляет почти 8% к общему числу сельских хозяйств. Вместе с хозяйствами средней и крупной сельской буржуазии в уездах было 21213 капиталистических хозяйств, составляющих 8,1% к общему числу (261620) хозяйств в уездах Азербайджана, в которых было занято 21348 «посторонних» лиц и 31588 наемных рабочих или прислуги, а всего 52936 чел. наемных рабочих. Можно предположить, что «посторонние» лица вместе со всеми наемными работниками и прислугой, учтенными переписью в зимний период, относились к числу постоянных сельскохозяйственных наемных рабочих.

Еще быстрее протекал процесс организации капиталистических хозяйств в городах Азербайджана, что видно из данных табл. 2.

По уровню капиталистического развития города, являясь центрами промышленного производства, значительно опережали уезды. Среди всех городов в этом отношении особенно выделялся Баку. Из общего числа 22697 его хозяйств капиталистическими, по принятому выше исчислению, считались немногим более половины (11600), в которых работало 27496 наемных рабочих, прислуги и «посторонних» лиц. Особенностью капиталистических хозяйств Баку являлось то, что по своим размерам и числу рабочих в них они были более крупными, чем все подобные хозяйства, имевшиеся в других городах Азербайджана. В Баку было сконцентрировано 131 хозяйство с 11—20 рабочими, 39 хозяйств с 21—50 рабочими и 10 хозяйств более чем с 50 рабочими, а всего 180 средних и крупных капиталистических хозяйств, или 8/10 их общего числа во всех городах Азербайджана.

По уровню капиталистического развития, правда, в значительно меньшей степени чем Баку, выделялся и город Елисаветполь. Здесь из 6000 хозяйств 2000 являлись капиталистическими, в них работали 4000 наемных рабочих. Среди капиталистических хозяйств 12 имели от 11 до 20 рабочих, 5 хозяйств — от 21 до 50 рабочих и 1 хозяйство — свыше 50 рабочих.

Среди других городов по числу капиталистических хозяйств можно отметить также Шушу и Кубу.

Всего же во всех городах Азербайджана насчитывалось 49320 хозяйств, из которых более 17600 являлись капиталистическими: на них было занято 37787 наемных рабочих. Из общего числа капиталистических хозяйств 220 принадлежали представителям средней и крупной городской буржуазии, остальные 17400 хозяйств — городским зажиточным мелким хозяевам.

Таким образом, из данных табл. 1 видно, что в Азербайджане из 310940 всех хозяйств в уездах насчитывалось 261620 хозяйств, разделенных на четыре категории: родственные, одинокие, неродственные и юридические. Основную массу всех уездных хозяйств составляли 251216 родственных хозяйств.

Из числа уездных хозяйств 21213, или 8,1% использовали на различных хозяйственных работах 31588 работников и прислугу и 21348 «посторонних» лиц, а всего 52936 наемных рабочих.

Хозяйства эти, за исключением небольшого числа, принадлежали зажиточным крестьянам и кулакам. Владельцами 600 капиталистических хозяйств являлись представители средней и крупной сельской буржуазии. Наличие в азербайджанской деревне к концу XIX в. более 21 тыс. капиталистических хозяйств свидетельствовало о довольно глубоком социальном процессе среди крестьянства.

Из данных табл. 2 видно, что в городах Азербайджана насчитывалось 49320 хозяйств, которые, как и уездные, разделялись на четыре ка-

тегории. Из общего числа городских хозяйств капиталистическими являлись 17656, в них работало 37787 наемных рабочих, прислуги и «посторонних» лиц. Более половины всех городских капиталистических и 8/10 всех средних и крупных капиталистических хозяйств с более чем 27 тыс. рабочими были сконцентрированы в городе Баку.

Всего же в Азербайджане из 310940 хозяйств капиталистическими являлись 38869 хозяйств, или 12,5% к общему их числу. В них были заняты 90723 наемных работника, прислуги и «посторонних» лиц. Эти показатели несколько ниже общероссийских, но и они свидетельствуют о том, что дореволюционный Азербайджан относился к числу регионов со средним уровнем развития капитализма.

Примечания

¹ Сумбатзаде А. С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., 1972.

² Исмаилов М. А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX в. Баку, 1964.

³ История Азербайджана. Т. II, Баку, 1961.

⁴ Исмаилов М. А. Указ. работа, стр. 150.

⁵ Сумбатзаде А. С. Указ. работа, стр. 131.

⁶ В. И. Ленин. Развитие капитализма в России. ПСС, т. 3, стр. 582.

⁷ Таблица составлена по материалам первой всеобщей переписи населения Российской империи, раздел II. «Распределение населения по хозяйствам и состав таковых», т. LXI, Бакинская губерния, СПб., 1905; т. LXIII, Елисаветпольская губерния, СПб., 1904; т. LXIX, Тифлисская губерния, СПб., 1905; т. LXXI, Эриванская губерния, СПб., 1905.

А. А. Умаев

ХІХ ЭСРІН СОНУНДА АЗЭРБАЙЇАНДА КАПИТАЛІЗМІН ИНКИШАФ СЭВИЈЇСІ НАГГЫНДА

(1897-чи ил Русија империясы эһалисини биринчи үмуми сийаһыја алынмасынын материаллары үзрә)

Мөвчуд мөгалә муһум бир проблемә—ХІХ эсрин сонунда Азәрбајҹанын шәһәр вә ғәзаларында капитализмин инкишаф сәвијјәсинин өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. Мөгаләнин башлыча мәнбәјини 1897-чи илдә кечирилмиш эһалинин биринчи Үмумрусија сийаһыја алынмасынын, тәсәррүфатларын сәјы вә категоријалары һаггындакы статистик материаллар тәшкил едир. Бу материаллар эсасында муздлу эмәкдә истифадә олунан шәһәр вә кәндли тәсәррүфатларын сәјы һаггында чәдвәлдә гәртиб едилимишдир. Ашкар едилимишдир ки, 1897-чи илдә Азәрбајҹан ғәзаларында варлы вә голчомағ тәсәррүфатларынын сәјы 20.600-ә чатырды.

Орта вә ири кәнд буржуазиясынын тәсәррүфатлары илә бирликдә ғәзаларда бүтүн тәсәррүфатларын 8,1%-ни тәшкил едән 53 минәдәк муздлу фәһләнин чалышдығы 21.213 капиталист тәсәррүфаты мөвчуд иди.

Азәрбајҹан шәһәрләриндәки 49.320 тәсәррүфатдан 17.600-нү капиталист тәсәррүфаты тәшкил едирди. Бүтөвлүкдә исә бүтүн Азәрбајҹанда мөвчуд олан 310.940 тәсәррүфатдан 38.869-у вә ја бүтүн тәсәррүфатларын 12,5%-и капиталист тәсәррүфаты иди. Бүтүн бунлар сүбүт едир ки, ингилаба гәдәрки Азәрбајҹан капитализмин орта инкишаф сәвијјәсинә ујғун реҹионлардан олмушдур.

Р. М. ВАЙДОВ, Г. Ф. ДЖАФАРОВ
АССИРИЙСКИЕ ГЛАЗУРОВАННЫЕ СОСУДЫ ИЗ ДРЕВНИХ
ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Археологическими данными подтверждено, что древние племена Азербайджана поддерживали тесные контакты и связи не только с соседними племенами, но и порой с отдаленными странами. Среди последних особое место занимали высокоразвитые цивилизованные центры Древнего Востока. Предметами обмена служили скот, металл, шерсть и другие сырьевые материалы, а также готовые изделия и предметы роскоши — глазурованные керамические сосуды, княжало особого типа, цилиндрические печати, золотые и перламутровые изделия и т. д. Последние археологически документируются очень четко. В числе привозных материалов, в результате обмена и связей попавших в местную среду, особый интерес представляют глазурованные керамические сосуды.

Известно, что появление глазурованных изделий имеет древние корни. Древнейшие сосуды, покрытые глазурью, найдены в Египте в погребениях архаического периода. В связи с этим Египет считался родиной глазури. Производство последней в эпоху среднего царства (2160—1788 гг. до н. э.) еще более расширяется, а самого высокого уровня своего развития достигает в период Нового царства (1580—1350 гг. до н. э.). В это время в многочисленных мастерских изготавливали различные предметы, покрытые глазурью синего и зеленого цветов.

Производство глазури из Египта распространилось в Финикию, Грецию и Ассирию (Месопотамию)¹.

В Месопотамии глазурь часто употреблялась в строительстве (кирпичи, стенные украшения). Однако

древние месопотамцы этим не ограничивались.

Глазурованные сосуды, изготовленные с большим мастерством в Месопотамии, с древнейших времен распространялись на обширную территорию. В ареал распространения входило Закавказье, в том числе Азербайджан.

Группа глазурованных сосудов, представленная кувшинчиками, чашами и фрагментами сосудов обнаружена в Мингечаурских курганах № 2 и 4.

Кувшинчик, найденный во втором кургане, раскопанном в 1946 г., узкогорлый и имеет почти биконическую форму. На его плечике симметрично размещены три ручки. Он изготовлен из высококачественной глины и хорошо обожжен. Стенки тонкие, поверхность сплошь покрыта подглазурной росписью. Узоры составляют шевроны, завитки, прямоугольные полосы с зубцами и другие фигуры, окрашенные в оранжевый, бирюзовый и темно-коричневый цвета. Размер сосуда: высота — 17,5 см, диаметр корпуса — 18,5 см, диаметр горла — 6 см. (табл., 3).

Из этого же кургана происходят фрагменты других глазурованных сосудов. Эти фрагменты по составу глины, качеству обжига, характеру росписей сходны с вышеописанным сосудом. Эти сосуды относятся к «ассирийскому типу» глазурованных сосудов.

Другие глазурованные сосуды в Мингечауре найдены в кургане № 4, раскопанном в 1947 г. Они изготовлены из белой глины, покрыты глазурью с обеих сторон и относятся к

Табло

«ассирийскому типу» глазурованных сосудов. Одним из этих сосудов является чаша в форме усеченного конуса. Она имеет вертикальную ручку с круглым сечением. Другой сосуд на-

поминает блюдо (табл., 5). На его днище снаружи изображена четырехконечная звезда, а внутри — углы, направленные острыми концами к центру. Орнамент чаши представляет

геометрические фигуры — прямо-угольники и т. д. Чаша расписана желтовато-оранжевым, коричневым и бирюзовым цветами. Из этого же кургана происходят фрагменты сосудов, напоминающие вышеописанные².

Немалый интерес представляет другой глазурованный сосуд биоконической формы, случайно обнаруженный в Мингечауре³. Сосуд имеет узкий венчик, низкое цилиндрическое горло. Поверхность его целиком покрыта подглазурным орнаментом. Плечик сосуда украшен треугольниками, внутри которых расположены зубчатые, волнистые линии и точки. Корпус сосуда охвачен линией и украшен треугольниками. Окраска сосуда как у предыдущих. Размеры сосуда: высота — 9,8 см, диаметр дна — 5,5 см, диаметр венчика — 6,2 см. (табл. 1, 4).

Другие образцы глазурованной керамики выявлены в Ходжалинских курганах. Одним из этих сосудов является чаша, найденная в 1895 г. З. Реслером в кургане № 11. Чаша снаружи украшена треугольниками, вершины которых направлены к днищу. Для орнамента употреблен зеленый цвет (табл., 2). Еще Т. С. Пасек и Б. А. Латынин отметили, что этот сосуд по форме и орнаменту отличается от местных керамических изделий Закавказья и является привозным.

Фрагменты глазурованного сосуда найдены и в кургане № 20 в Ходжалы. На них изображены фантастические животные. Изображения переданы на светло-голубом фоне желтой и зеленой красками (табл., 7, 8).

Образцы глазурованных сосудов найдены и в 1926 г. при раскопках в Ходжалы И. И. Мещаниновым. Тогда в кургане № 1 были выявлены один целый сосуд и обломки других сосудов. Обломки принадлежат изящным тонкостенным сосудам. Их поверхность целиком орнаментирована ромбами и точками, а затем покрыта зеленоватой глазурью⁵.

Целый сосуд, найденный в этом кургане, имеет корытообразную форму. Сосуд изнутри орнаментирован, а

снаружи покрыт синей глазурью⁶.

Последним глазурованным изделием из Ходжалы является шкатулка, найденная в 1954 г. при ремонте дороги Агдам—Степанакерт. Эта шкатулка прямоугольной формы изготовлена из белой глины и имеет четыре ножки, крышку, боковые выступы которой совпадают с горизонтальными ручками. Поверхность шкатулки орнаментирована вертикальными полосками. При орнаментации пользовались светло-желтым и светло-зеленым цветами. Шкатулка покрыта блестящей глазурью (табл., 9).

Несколько образцов глазурованной керамики выявлено Э. Реслером в 1901 г. при раскопках кургана «Пашатепе». Поверхности некоторых сосудов орнаментированы темно-коричневой краской и покрыты глазурью. В орнаментации некоторых сосудов доминирует желтый и синий цвета⁸. Привозной глазурованный сосуд известен также из раскопок Ж. де Морган в Талыше. Ж. де Морган в 1890 г. в одном из исследованных им погребений в могильнике Джони выявил сосуд, покрытый синевато-зеленой глазурью⁹ (табл., 6).

Последний привозной глазурованный сосуд обнаружен в 1971 г. при раскопках Кюльтепе II в Нахичеванской АССР. Сосуд происходит из верхнего горизонта поселения и датируется временем поздней бронзы. Он тонкостенный, имеет чашевидную форму, изготовлен из белой глины. Венчик местами вдавлен. Сосуд изнутри и снаружи покрыт синей глазурью¹⁰.

Глазурованные сосуды привозного происхождения выявлены также в погребениях 591, 77, 96, 119, 208, 168, 229 Самтавро, в одном из погребений памятника Маралын-дереси, в Дигомском кургане и в храме Мелигеле II в Восточной Грузии¹¹.

Глазурованные сосуды найдены в соседней Армении в памятниках Кармир-блур¹² и Айгеван (Вединский район). Последний памятник Б. Б. Пиотровский относит к XI—X вв. до н. э.¹³

Археологические раскопки последних лет выявили в ряде памятников

Армении новые экземпляры глазурованных сосудов. Так, они найдены в Кировакане¹⁴ (два блюда и одна солонка), Ошакане¹⁵ (1 флакон и три чаши), а также в Лори-бердском погребении № 11 (небольшая шкатулка). Шкатулка, кстати, датируемая IX—VIII вв. до н. э., по С. Г. Деведжану, является образцом местной продукции, изготовленной под ассирийским влиянием¹⁶.

Глазурованные сосуды, найденные в Грузии, в основном представлены одноручными кубками. Подобные сосуды, но без глазури имеются там в большом количестве среди местных керамических изделий. В связи с этим Б. А. Куфтин упомянутые глазурованные сосуды считает местными. Однако, как резонно отмечает К. Н. Пицхелаури, сходство между этими сосудами можно объяснить заимствованием местных мастеров форм привозных сосудов. Тем более, местные простые глиняные сосуды являются более поздние, чем глазурованные¹⁷. Глазурованные изделия, найденные в Азербайджане, как и в Грузии, следует считать привозными предметами. Относительно глазурованных сосудов из Грузии такого же мнения придерживается К. Н. Пицхелаури.

Жак де Морган глазурованный сосуд, найденный в одном из погребений в могильнике Джони, считал продукцией местного производства. Остальные исследователи, в той или иной степени затрагивающие глазурованные изделия, найденные на территории Азербайджана считали их привозными из стран Передней Азии и относили к «ассирийскому типу» сосудов.

Глазурованные сосуды, сходные с нашими, выявлены при раскопках на городищах древней Ассирии. Некоторые из них были использованы в культовых целях в храмах. А подавляющее их большинство представлено небольшими бытовыми сосудами. Они происходят из развалин жилых сооружений и из погребальных памятников.

Самые изящные образцы ассирийской глазурованной керамики обнаруживающие некоторые черты сходства с азербайджанскими глазурованными изделиями, выявлены при раскопках Ашура. Особенно следует отметить шкатулку, найденную в 1954 г. в Ходжалы. Окраска и мотивы орнамента этой шкатулки очень напоминают сосуд, найденный в Ашуре и вследствие этого можно установить, что они оба изготовлены в одном производственном центре. На одном сосуде, найденном в Ашуре и относимом к 1300 г. до н. э., клинописью дано имя Ададнирария I. Он считается самым древним глазурованным сосудом из Ашура¹⁸. Начиная с того времени (XIV в. до н. э.) вплоть до VI в. до н. э. в Ассирии широко практиковалось производство глазурованной керамики.

В росписи и орнаментации сосудов Ашура преобладают синевато-зеленый и желтый цвета, что прослеживается и на образцах глазурованной керамики, найденной в Азербайджане.

Глазурованные сосуды известны и из четвертого слоя памятника Хасанлу в Южном Азербайджане. Здесь также выявлены глазурованные стеновые изразцы. Слой, в котором выявлены глазурованные предметы Р. Дайсоном, датируется 1000 — 800 гг. до н. э.¹⁹

Таким образом, проведенные наблюдения подтверждают, что указанные глазурованные сосуды не характерны для Кавказа, в том числе Азербайджана, и составляют исключение среди массового материала. Это не случайно, ибо в эпоху поздней бронзы и раннего железа довольно сложная технология производства глазурь местными племенами еще не была освоена. В то время производственные возможности всего Закавказья были более ограничены, чем в высокоразвитых центрах городской культуры Древнего Востока, где умели производить стекло и глазурь²⁰. Нам представляется, что древние глазурованные изделия, обнаруженные на территории Азербайджана,

были привезены из стран Переднего Востока. В отношении центров производства указанных глазурованных сосудов, думается, правы исследователи, считающие указанные сосуды происходящие из Ассирии.

Это мнение доказывается орнаментальными мотивами (вертикальные линии, различные углы), употреблением красок (зеленовато-синия, желтая, иногда черная или темно-коричневая) и, наконец, массовыми находками таких сосудов на территории Ассирии, особенно в Ашуре.

Установление времени появления указанных сосудов в Азербайджане тесно связано с определением датировки погребальных памятников, в которых они были выявлены. По этому поводу в археологической литературе существуют некоторые мнения, довольно часто не схожие друг с другом. При решении этого вопроса, как правило, базировались на данных Ходжалинского кургана № 11. Уместно сказать, что еще Э. Реслер, производивший археологические раскопки в Ходжалы в конце прошлого века, расположенные там курганы по внешним данным разбил на 5 групп, а курганы, интересующие нас (№ 1, 20), относил к последней по времени пятой группе²¹.

Позднее (в 1926 г.) У. И. Мешанинов установил наличие трех групп курганов, хронологически последовательно заменяющих друг друга. Курганы, в котором были выявлены обломки глазурованных сосудов, им был отнесен к последней по времени I группе курганов.

К этой же группе (группа 1) И. И. Мешанинов относил и курган № 11²². Материалы, добытые в этих курганах, доказывают правильность деления этих курганов Э. Реслером и И. И. Мешаниновым. К этой же группе курганов позднего периода относится полуразрушенный Ходжалинский курган, в котором в 1954 г. К. Х. Кушнарева нашла шкатулку.

И. И. Мешанинов этот тип курганов на основе бусины с надписью, содержащей имя царя Ассирии Адад-нирари, прежде датировал VIII в. до н. э., а затем — XIV—X вв. до н. э. Однако он попадание этой бусины в Азербайджан относит «логически к началу VIII в. до н. э.», т. е. к периоду «ограбления Закавказья Урарту»²³. Таким образом, И. И. Мешанинов оставил открытым вопрос датировки указанной группы курганов.

Т. Пассек и Б. Латынин отмечают, что курган № 11 и 20, в которых найдены глазурованные сосуды, не древнее VIII в. до н. э. И. М. Джафарзаде²⁴ и К. Х. Кушнарева также являются сторонниками этой датировки.

Нам представляется, что мнения вышеуказанных исследователей соответствуют истине. Комплексный анализ материалов, добытых из этих погребальных памятников (курганов), сравнение их с аналогичными материалами позволяют датировать Ходжалинские курганы, в которых были выявлены глазурованные глиняные сосуды VIII в. до н. э.

Мингечаурские курганы № 2 и 4, из которых происходят глазурованные сосуды, исследователи относят соответственно к XI—X и X—IX вв. до н. э.²⁵

Ж. де Морган Джонийскую могилу, в которой выявлен глазурованный сосуд, вместе с другими подобными погребениями относил к переходному от бронзы к железу периоду.

Таким образом, резюмируя все вышесказанное можно предположить, что распространение привозных глазурованных сосудов в Азербайджане совпадает в основном со временем X—VIII вв. до н. э. Однако отдельные их экземпляры могли быть отнесены и к концу II тысячелетия до н. э. (Пашатепе, Кюльтепе II).

Примечания

¹ А. Лукас. Материалы и ремесленное производство древнего Египта. М., 1958, стр. 15; А. И. Ушков. Керамика Востока. ИОИА, 1926, № 2, стр. 96.

² Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионс. Древний Мингечаур. Баку, 1959, стр. 98, 112, 114, 116, табл. XII, № 10, 11, 11а, 12.

³ Сосуд опубликуется впервые.

⁴ ОАК за 1895 г. СПб., 1897, стр. 50; ОАК за 1897 г., СПб., 1900, стр. 48, рис. 138; Т. С. Пассек, Б. А. Латынин. Ходжалинский курган № 11. ИОИА, 1926, № 2, стр. 59, 63—64, рис. 5-а, б.

⁵ И. И. Мешанинов. Краткие сведения о работах археологических экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае в 1926 г. Сообщ. ГАИМК, т. I, Л., 1927, стр. 222—223.

⁶ Государственный Музей истории Азербайджана, инв. № 3151.

⁷ К. Х. Кушнарева. Археологические раскопки в 1954 г. в окрестностях сел. Ходжалы. МИА, вып. 67. М.-Л., стр. 381, 383, цвет. рисунок.

⁸ А. А. Спичин. Археологические исследования Э. Реслера в Елизаветпольской губернии в 1901 г. ИАК, вып. 16, СПб., 1905, стр. 2—5.

⁹ F. de Morgan. Mission Scientifique en Pres e. r. IV, Paris. 1896, p. 105.

¹⁰ В. Алиев. Отчет Нахичеванской археологической экспедиции за 1971 г., стр. 25.

¹¹ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триаleti, т. I. Тбилиси, 1940, стр. 52; К. Н. Пицхелаури. Основные проблемы истории племен Восточной Грузии (XV—VII вв. до н. э.). Автореф. докт. дисс. Тбилиси, 1972, стр. 55.

¹² Б. Б. Пиотровский. Кармир-блур III. Ереван, 1955, стр. 21.

¹³ Этим сообщением мы обязаны академи-

Р. М. Ваидов, Г. Ф. Чэфаров

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ГЕДИМ АБИДЕЛЕРИНДЕН ТАПЫЛЫШ АССУРИЯ ШИРЛИ ГАБЛАРЫ

Археоложи тэдигат нэтичэсиндэ мээжэн олунмушдур ки, гэдим Азербайжан сакинлэри јалныз гоншу тајфаларла дејил, узаг өлкэлэрлэ, о чүмләдэн гэдим Шјрг өлкэлэри илэ сых игтисади-мэдэни элагэ сахламышлар. Мәгаләдә элагэ вә мубадилә нэтичэсиндә Азербайжана кәтирилмиш бир груп материал—Ассирија мәншәли гэдим ширли габлар һаггында мәлумат верилир. Мүхтәлиф абиделәрдән (Минкәчевир, Хочалы, Кәнчәчәј, Нахчыван) тапылмыш ширли габ нүмунэләри фәмача мүүјјән гәдәр фәргләнсә дә, истәр килинн тәркиби, истәрсә дә нахышланма мотивләри вә рәнк чаларлары с-тибарилә демәк олар ки, ејнилик тәшкил едир. Марағлыдыр ки, гоншу Загафгазија абиделәриндән мәлум олан ширли габлар

ку Б. Б. Пиотровскому, за что приносим ему свою благодарность.

¹⁴ Г. Караханян, В. Мирзоян. Древнее захоронение с поливной керамикой. ВОН, 1976, № 11, стр. 71—73, цвет. табл. Авторы датируют погребение IX—VIII вв. до н. э. и считают, что эти поливные сосуды привозились сюда из Ассирии.

¹⁵ Раскопки С. А. Есаяна. Приносим ему глубокую благодарность за любезное сообщение. Он датирует могилу, в которой обнаружены глазурованные сосуды, VIII—VI вв. до н. э.

¹⁶ С. Г. Деведжян. Ташир-Дзорает в эпоху бронзы и раннего железа (III—I тысячелетие до н. э.). Автореф. канд. дисс. Ереван, 1977, стр. 13.

¹⁷ Б. А. Куфтин. Указ. работа, стр. 52 и сл.; К. Н. Пицхелаури. Указ. работа, стр. 56.

¹⁸ К. Х. Кушнарева. Указ. работа, стр. 38.

¹⁹ R. H. Dyson The Hasanlu project. „Science“, № 135; 1962, p. 641.

²⁰ Е. И. Крупнов. Древняя история Северного Кавказа М., 1960, стр. 353.

²¹ Т. С. Пассек, Б. А. Латынин. Ходжалинский курган № 11, ИОИА, 1926, № 2, стр. 17—19.

²² И. И. Мешанинов. Указ. работа, стр. 218—219, 223.

²³ И. И. Мешанинов. Бусина с клинописью из Ходжалинского могильника. ИОИА, 1926, № 2, стр. 6—11; его же. К вопросу об ассирийской бусине из Ходжалинского могильника. ИОИА, 1926, № 3, стр. 107—111; его же. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае в 1926 г., стр. 228.

²⁴ И. М. Джафарзаде. Ходжалинская экспедиция. «Изв. АЗФАН СССР», 1941, № 2, стр. 24.

²⁵ Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионс. Указ. работа, стр. 120.

да ејни хусусијјәтләре маликдир. Бу һал белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, истәр Азербайжандан, истәрсә дә Загафгазијанян башга абиделәриндән тапылмыш гэдим ширли габлар ејни истәһсал очагынын мәһеулудур.

Ејни тип мадди-мәдәнијјәт нүмунэләринә гэдим Ассирија абиделәриндә күтләви сурәтдә тәсадүф олунмушдур. Һәм форма, нахышланма мотивләри, һәм дә рәнк чаларларынын ејнилији Загафгазија нүмунэләринин Ассирија мәншәли олдугуну сүбүт едир.

Ширли габлар тапылмыш абиделәр комплекси материаллар әсасында е. э. II миниллијин сон рубүвә I миниллијин илк әсрләринә аид едилир.

Т. Г. СӘЛИМОВ
**«АЙЛӘ-МӘИШӘТ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН БӘЗИ
МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР» (ӘЛИ БАЙРАМЛЫ
ШӘҺӘРИНИН МАТЕРИАЛЛАРЫ ӘСАСЫНДА)**

Сосналист һәјат тәрзинин ән мһүм һаилјјәтләриндән бири һәртәрәфли инкишаф етмиш мүасир совет аиләсинин јаранмасыдыр. Мүасир совет аиләсини мадди стимуллар чәһәтдән тәмин олунмуш, мәнәви чәһәтдән чох зәнкин бир соснал вә тәсәрруфат вәһидидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон заманлар ичтимаи елмләр саһәсиндә аилә вә аилә-мәишәт мүнәсибәтләринин тәдгигинә даһа артыг диггәт јетирилди [1]. Бу чәһәтдән никаһ вә бошанма мәсәләсинин этнодемографик баһымдан өјрәнилмәси бөјүк мараг доғуруп.

Никаһ бағламаг һәр бир инсанын һәјатында әламәтдар һадисәдир, јени аиләнин јаранмасы демәкдир. Бүтүн вахтларда, аиләнин демәк олар ки, бүтүн тарихи формаларында онун мөвчудлуғу илә инсанларын ичтимаи фәлијјәтинин ән мһүм саһәси мәһз һәјата јени инсан кәтирилмәси, јәни инсан нәслинин давам етдирилмәси илә әлағәләндирилмишдир. Вахтилә В. И. Ленин бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирмишдир. О, Клара Сеткин илә сөһбәтиндә гејд едирди ки, мәһәббәтдә ики нәфәр иштирак едир вә үчүнчү, јени һәјат јараныр [2]. Демәли, аиләдә әр вә арвадын марагы ики нәфәрин мүнәсибәти, һисси чәрчивәсиндә галмыр. Бу мәнада мүхтәлиф зөвләрин, бахышларын, һәјата мүнәсибәтин гаршылыгы тәмасы ичтимаи әһмијјәт кәсб едир.

Никаһ инсанларын һәјатында ади һадисә дејилдир; чүнки никаһын бағланмасы илә оғлан вә гызын, киши вә гадынын һәјаты дејишир, онлар кејфијјәтчә тамамилә јени вәзијјәтә, әр-арвадлыг мүнәсибәтинә гәдәм гојурлар. Онларын нәинки шәхси һәјатлары, һәмчинин ичтимаи ролу, бунунла бәрәбәр һүгүги вәзијјәтләри дә әсаслы су-

рәтдә дејишир. һәрках онлар әр-арвадлыг вәзијјәтинә гәдәр өз һәрәкәтләрини, даврашышларыны арзулары илә, үрәкләринин һөкмү илә идарә едирдиләрсә, инди һәммин мүнәсибәтләрини тәнзим едән никаһ вә аилә ганунверичилијинин тәләбләринә дә үј-ғулашдырылмалыдырлар. К. Маркс «Бошанма һаггында ганун лајиһәси» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Һеч кәс никаһ бағламага мәчбур едилмир, лакин никаһа дахил олан һәр бир шәхс никаһ ганунларына табе олмага мәчбур едилмәлидир» [3].

Никаһ совет чәмијјәтиндә әр-арвадын гаршылыгы мәһәббәтинә вә һөрмәтинә әсасланыр. ССРИ-нин јени Конституцијасында јазылмышдыр: «Никаһ гадын вә кишинин көнүллү разылыгына әсасланыр, әр вә арвад аилә мүнәсибәтләриндә һүгүгча тамамилә бәрәбәрдиләр» (маддә 53) [4]. Өлкәмиздә аилә дөвләт тәрәфиндән мүдафиә олунур вә аиләјә онун өз соснал функцијаларыны јеринә јетирә билмәси үчүн һәр чүр јардым көстәрилди.

Мәлум олдуғу ки, Совет һакимиијјәтинин гәләбәсинә гәдәр Азәрбајчанда аилә-кәбин мүнәсибәтләри шәриәт ганунчулуғу вә әсрләр боју формалашан милли адәт, ән-әнәләрә үјгүн сурәтдә низамланырды. Хүсуси мүлкијјәтчилик шәрантиндә гадына кәлә мүнәсибәти бәсләнилирди.

Лакин Совет һакимиијјәти илләриндә Азәрбајчанда, о чүмләдән тәдгиг етдијимиз Әли Байрамлыда да аилә-кәбин мүнәсибәтләриндә бөјүк мүтәрәгги дејишикликләр баш вермишдир. Инди аилә-кәбин мүнәсибәтләринин әсасыны анчаг сәими мәһәббәт вә гаршылыгы һөрмәт тәшкил едир, јә-

ни кәнчләр әсасән өз севдикләри, бәјәндикләри илә аилә һәјаты гурурлар.

Конкрет илләр үзрә шәһәрдә апарылан этнографик вә этнососиоложи тәдгигатлар көстәрил ки, бүкүнкү күнлә там сәсләшән, сосналист һәјат тәрзини әкс етдирән бир сыра ән-әнәләр, мәрәсимләр артыг аилә-кәбин

мүнәсибәтләриндә мөһкәм јер тутмуш, никаһа дахилолма јашында бөјүк дејишиклик баш вермишдир.

Бу чәһәтдән кәбинә дахилолма јашындакы дејишиклик бөјүк мараг доғуруп. Буну 1-чи чәдвәлдән дә көрмәк олар.

1-чи чәдвәл

Әли Байрамлы шәһәри үзрә аһалинин чинсә, јаша вә кәбинә көрә бөлкүсү (1970-чи илдә) [5]

Јаш һәдди	Шәһәр вә кәнд аһалиси			
	кишиләр		гадынар	
	чәми	о чүмләдән кәбинә дахил олан	чәми	о чүмләдән кәбинә дахил олан
15—19	2878	60	2146	382
20—24	1894	369	1624	1183
25—29	1545	1113	1470	1284
30—34	2715	2482	2275	1993
35—39	2161	2059	1576	1360
40—44	1528	1456	1160	915
45—49	661	627	686	479
50—54	395	377	486	276
60—64	398	374	588	189
65—69	257	224	386	100
70—74	150	130	202	44
75—79	85	74	120	19
80—84	60	47	133	8
85—89	14	10	37	1
90—94	12	10	36	2
95—99	3	1	19	—
100—вә јухары	3	—	9	—
Јаш көстәрилмәјиб аһали	39	10	41	11
	27342	9914	25194	8576

1-чи чәдвәлдән көрүндүјү ки, ил-кин никаһ јашы һәддиндә даһа аз никаһ бағланмышдыр, оғланлар арасында бу чәми 60, гызлар арасында исә 392 олмушдур. Ән јүксәк никаһ мигдары 20—34 јашларында гејдә алынмышдыр. һәммин јаш һәддиндә 2482 киши, 2275 гадын никаһа дахил олмушдур.

Апарылан тәдгигат көстәрилән јаш һәддиндә даһа артыг никаһ гејдә алынмасынын бир нечә сәбәбини ајдыналашдырмага имкан верир.

Биринчи сәбәб орта тәһсили баша вурандан сонра йхтисас, јахуд да али мәктәпләрә дахил олмага (орта һе-

сабла 3—5 ил) әлағәдардыр. Бундан сонра исә мүвафиг ишлә тәмин олунма мәрһәләси кәлир (тәғрибән 1—3 ил).

Этнографик сорғулар көстәрил ки, һәммин јаш һәддиндә евләнәнләрин хејли һиссәсини әтраф рајонлардан шәһәрә данми јашамага кәләнләр тәшкил едир. Белә ки, кәлмәләр илк вахтлар мүвәггәти чәтинликләрлә (мәсәлән, илк вахтлар хүсуси мәнзил саһәсинә малик олмага, гәјјумлуғун зәиф олмасы вә с.) үзләширләр ки, онларын да арадан галдырылмасы мүәјјән мүддәт тәләб едир.

Нәһәјәт, үмүмијјәтлә сон заманлар никаһа кирмә јашынын кетдикчә јүк-

сәлмәси (кәнд јерләринә нисбәтән шәһәрләрдә бу даһа жүксәкдир) аминин гејд етмәк олар ки, бу да бүтүн өлкәләр үчүн јухарыда көстәрилән, һәмчинин дикәр сәбәбләрлә бағлы тәбин һал һесаб едилир.

1-чи чәдвәлдә нәзәри чәлб едән фактлардан бири дә 70 јашындан 100 јаша гәдәр олан һәддә кәбинә дахил олма һадисәсидир. Мәсәлән, 10 нәфәр киши 80—85 јашларында јенидән никаһа дахил олмушлар. Етнографик мүшәһидәләр көстәрир ки, јухары јаш һәдләриндә евләнмә башлыча олараг бахымсызлыгдан, гајыја еһтијачдан ирәли кәлир. Бу чәһәтдән һәмин јашларда гадынлар даһа аз никаһа дахил олурлар. Мәсәлән, 80—84 јаш арасын-

да олан кишиләрдән 1970-чи илдә 47 нәфәри, гадынлардан исә чәми 8 нәфәри јенидән никаһа дахил олмушдур. Тәдгигат көстәрир ки, кәнчләрин никаһ јашы фәрги әсасән 1—4 ил арасындадыр.

Шәһәрдә гарышыг никаһларын сајы да илбәил артыр. «Совет республикаларынын һәр бириндә, һәр вилајәтдә, һәр ири шәһәримиздә, бир чох милләтин нүмәјәндәләри јан-јана јашајыр вә чалышырлар. Өлкәдә гарышыг никаһларын сајы артыр—бунларын сајы миллионларладыр» [6].

Шәһәрдә гарышыг никаһларын илдән-илә артмасыны 2-чи чәдвәлдән дә көрмәк олар.

2-чи чәдвәл

Гарышыг никаһлар
(Әли Бајрамлы шәһәри үзрә) [7]

1970-чи илдә	
Азәрбајҹанлы рус илә	— 5
Азәрбајҹанлы татар илә	— 1
Азәрбајҹанлы молдавијалы илә	— 1
Украјналы рус илә	— 6
Јәһуди рус илә	— 1
Чәми:	— 16
1978-чи илдә	
Азәрбајҹанлы рус илә	— 10
Азәрбајҹанлы украјналы илә	— 1
Азәрбајҹанлы татар илә	— 1
Украјналы рус илә	— 4
Јәһуди украјналы илә	— 1
Чәми:	— 17

Гарышыг никаһларын чоһалмасы мүтәрәгги һадисәдир. Бу, милли мәдәнијәтләрин, аилә—кәбин мәрасим вә әһәләринин, үмумијјәтлә милләтләрин гаршылыглы сурәтдә һәртәрәfli зәнкинләшмәсинә сәбәб олур.

Бир нечә сөз дә бошанма вә онлары доғуран сәбәбләр һаггында.

Совет аилә һүгугу никаһы аилә гурмаг мәгсәдилә киши вә гадынын көнүллү иттифагы кими нәзәрдә тутур. Бу көнүллүлүк һеч дә әр-арваддан һәр биринин бағланмыш никаһы лазым кәлән вахтда позулмасыны истисна етмир.

Елми тәдгигатлар, сосиоложи материаллар, һәмчинин етнографик мүшәһидәләр көстәрир ки, аиләнин мөһкәмлији үчүн көрүлән мүхтәлиф тәдбирләрә бахмајараг, никаһын позулмасы һаллары кәнд јерләринә нисбәтән шәһәрләрдә даһа артыг баш верир.

Үмумијјәтлә, ССРИ үзрә 1960-чы илдә 12,1 мин кәбин, 1,3 мин бошанма, 1975-чи илдә 10,7 мин кәбин, 3,1 мин бошанма, 1978-чи илдә исә чәми 10,7 мин кәбин вә 3,5 мин бошанма гејдә алынмышдыр [8]. Азәрбајҹанда исә

һәмин нисбәт башгадыр. Мәсәлән, 1960-чы илдә 12,0 мин кәбин, 0,7 жүз бошанма, 1965-чи илдә 8,5 мин кәбин, 0,8 жүз бошанма, 1970-чи илдә 6,8 мин кәбин, 1,3 мин бошанма, 1975-чи илдә исә чәми 8,4 мин кәбин, 1,3 мин бошанма олмушдур [9].

Доғрудур, тәдгигат объекти кими көтүрдүјүмүз Әли Бајрамлы шәһәриндә бошанма һалларына чох тәсадүф олунмаса да, бу вардыр вә нараһатлыг доғурмаја билмәз. Бу барәдә ајдын тәсәввүр јаранмасы үчүн 3-чү чәдвәлә нәзәр салмаг лазымдыр.

3-чү чәдвәл

Никаһ вә бошанмаларын сајы [10]
(Әли Бајрамлы шәһәри үзрә)

Илләр	Никаһ	Бошанма
1960	301	29
1965	226	14
1970	192	54
1975	334	56
1976	312	40
1977	355	51
1978	411	54

3-чү чәдвәлин изаһына кечмәздән әввәл бә'зи илләр үзрә Минкәчевир шәһәр ВВАГ шә'бәсинин материалларына паралел сурәтдә диггәт јетирмәк мәгсәдәүјүндур.

Чәдвәлләрин мүгајисәси көстәрир ки, Минкәчевир шәһәринә нисбәтән Әли Бајрамлыда бошанма һаллары даһа азыр. Етнографик тәдгигатлар бунун бир сыра сәбәбләрини ајдынлашдырмаға имкан вермишдир.

4-чү чәдвәл

Никаһ вә бошанмаларын сајы [11]
(Минкәчевир шәһәри үзрә)

Илләр	Никаһ	Бошанма
1974	385	102 (26,5 %)
1975	360	115 (32 %)
1976	422	89 (21,1 %)
1977	491	114 (23,2 %)
1978	515	111 (21,5 %)

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Әли Бајрамлы шәһәри Минкәчевирә нисбәтән даһа кәнчдир (1954-чү илдә Әли Бајрамлы шәһәр кими тәшкил олунмуш, 1963-чү илдә исә республика табечилијиндә олан шәһәрә чеврилмишдир) вә узун мүддәт кәнд тәсәррүфаты рајонунун мәркәзи олмушдур. Буна көрә дә јерли кәнд әһалиси вә кәлмә кәнд әһалиси бурада

даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Јә'ни шәһәр әһалисинин әксәријјәти өз ичтимай мәнсубијјәтинә көрә кәнддән кәлмәдир. Мәсәлән, 1959-чу ил Үмумиттифаг сијаһыјаалынмасында Әли Бајрамлыда 37714 нәфәр шәһәр вә 44804 нәфәр исә кәнд әһалиси гејдә алынмышдыр [12]. Инди дә кәнд јерләриндән шәһәрә әһали ахыны давам едир. Буну фактлар да сүбүт едир.

1970-чи илдә 1230, 1975-чи ил 1264, 1978-чи илдә исә 1301 нәфәр Әли Бајрамлынын јени сакини кими гејдә алынмышдыр [13].

Тәдгигат кәстәрир ки, адамларын ичтимаи мәнсубијјәти әсаслы өлмәсә да, һәр һалда һәмин мәсәләдә (бошанмада) мүүјјән рол ојнајыр.

Бундан әләвә, шәһәр кәнд рајонларынын јажынлығында олдуғундан (Салјан, Сабирабад) кәнд аилә-мәишәт әһәләринин (мәсәлән, кәнд јерләриндә никаһ позулмасы һалларына даһа мәнфи мүнәсибәт, аиләләрин мөһкәмлији үчүн ағсаггал нүфузунун әһәмијјәти вә с.) тәсириндән кәнарда гала билмир.

2-чи чәдвәлдән көрүндүјү кими, 1960-чы илдә Әли Бајрамлыда чәми 29 бошанма гејдә алынмышдыр. Бошананларын арасында 19-у сырф азәрбајчанлы аиләси олмушдур, дөрд аиләдә әр-арвад башга милләтә мәнсубдур, јәни әр азәрбајчанлы арвад исә русдур.

1965-чи илдә 12 бошанма һадисәси олмушдур. Бошананларын јарысы азәрбајчанлы аиләси олмушдур. Галан 7 аиләдән икисиндә гадын башга милләтә мәнсубдур. 1970-чи илдә 54 никаһ позулмушдур. Бунлардан 28-и азәрбајчанлы аиләси олмушдур. Он аиләдә гадын мөхтәлиф милләтә (рус, татар вә с.) мәнсубдур. 1978-чи илдә исә чәми 54 бошанма һалы гејдә алынмышдыр ки, бунлардан да 34-ү азәрбајчанлы аиләсидир. Галан 20 аиләдә әр азәрбајчанлы олмагла бешиндә арвад рус, бириндә беларус, икисиндә татар, икисиндә өзбәк, бириндә исә күрчү олмушдур. һәмин гарышыг никаһлы аиләләрин бириндә (азәрбајчанлы илә татар арасында) никаһ икинчи дәфә позулмушдур.

Тәдгигат кәстәрир ки, бошанма һаллары мөхтәлиф јаш һәдләриндә гејдә алынса да, ән чоһ 22—28 арасындадыр.

Кәтирилән фактлар вә этнографик сорғулар кәстәрир ки, әр вә арвадын мөхтәлиф милләтләрә мәнсус олмасы һеч дә никаһ позулмасы һалларынын әсас сәбәби дејилдир.

Ајры-ајры јаш һәдләриндә вә үмумијјәтлә, бошанмаларын шәһәр

үзрә сәбәбләринин арашдырылмасы кәстәрир ки, һәмин һал әсасән бир нечә амилдән ирәли кәлир. Бошанмаларын сәбәби арашдырыларкән этнографик сорғуларла јанашы, бу мәсәлә илә биләваситә мөшғул олан идарә вә тәшкилатларын (ВВАГ шөбәси, шәһәр халг мөһкәмәси), әмәкдашлары илә сөһбәт апармыш, ми-вафиг материалларла таныш олмушдур.

Никаһын позулмасынын әсасыны тәшкил едән сәбәбләрин тәдгиги кәстәрир ки, әр вә арвадын өзләри бунларла лазыми диггәт јетирсәјдиләр әксәр һалларда бу сәбәбләри вахтында арадан галдырмаг мүмкүн оларды.

Этнографик сорғулар кәстәрир ки, аиләнин дағылмасына сәбәб әсас амилләрдән бири мөһз ушагын олмасыдыр. «Ушагкөзләмә» мүддәти орта һесабла 3—7 иләдәк давам едир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, шәһәрдә бәзиләри аиләнин дағылмасы үчүн белә һалларда өвләдлыга ушаг көтүрүрләр. Мәсәлән, 1965-чи илдә шәһәрдә 10 ушаг өвләдлыга көтүрүлмүшдур [14]. Елә бурадача даһа бир марағлы факт кәстәрәк. Рус гадыны 47 јашлы Очаркова Меләкәја Григорјевна һәмин ушаглардан бирини, јәни Әләк-бәрова Севда Сабир гызыны өвләдлыга көтүрмүшдур. Марағлыдыр ки, ушагын фамилијасы ады вә атасынын ады олдуғу кими саҳланылмышдыр. Елә һәмин илдә Ибраһимов Борис Тәһмәз оғлу вә Ибраһимова Лјуба Александровна Гафарова Елмира Балаға гызыны. Бахшыјев Һүсәјн адлы башга бириси илә бирдән-бирә үч ушагы—Зејналов Низами Һүсәјн оғлу, Зејналова Земфира Һүсәјн гызыны вә Зејналов Искәндәр Һүсәјн оғлуну өвләдлыга көтүрмүшләр. Галан беш аилә исә өз милләтиндән олмагла һәрәј бир ушаг көтүрмүшдур.

1970-чи илдә 9 ушаг өвләдлыга көтүрүлмүшдур. һәмин илдә бирдән-бирә дөрд ушаг—ики оғлан (Дәмиров Машаллаһ, Дәмиров Иншаллаһ) вә ики гыз (Дәмирова Зүлфијјә, Дәмирова Зәһрә) өвләдлыга көтүрүлмүшдур. 1974-чү илдә исә чәми дөрд ушаг өвләдлыга көтүрүлмүшдур.

Өвләдкөтүрмә әсасән азәрбајчанлы аиләләр арасындадыр. Тәдгигат кәстәрир ки, бүтүн илләрдә өвләдлыга көтүрүләнләр ичәрисиндә гыз вә оғлан ушагларынын нисбәти демәк олар, ејнидир. Кәтирилән фактлар сүбүт едир ки, өвләдлыга көтүрмәдә милли мәнсубијјәт һеч дә әсаслы рол ојнамыр.

Ушагсызлыг никаһын позулмасы үчүн әсас амилләрдән олдуғундан шәһәрин сәһијјә системини даһа да йнкишаф етдирмәји, гадын мөаличә-хана вә мәсләһәтханалары шәбәкәсини даһа да кенишләндирилмәсини, јажшылашдырылмасыны тәләб едир.

Никаһын позулмасына кәтириб чыхаран башга бир сәбәб гоһумларла өвләнмәдир. Артыг тибб елми сүбүт етмишдир ки, гоһумларла өвләнмәк јеничә дүнјаја кәлмиш көрпәләрин кәләчәк һәјәтина чоһ заман мәнфи тәсир кәстәрир. Лакин бу, мәсәлән бир тәрәфидир. Белә ки, бәзән ејни ган групуна мәнсус гоһумларын өвләнмәси өвләдсызлыга да кәтириб чыхарыр. Беләликлә, јухарыда кәстәрилдији кими, бу да аиләнин дағылмасына сәбәб олур. Шәһәрдә гоһумларла өвләнмә һалларына тәсадүф олунур.

Этнографик сорғулар кәстәрир ки, аиләнин дағылмасына сәбәб диқәр бир чәһәт валидејиләрин тәһрики илә өвләнмәдир. Мәсәлән, 1976-чы илдә дөрд аиләнин дағылмасы мөһз һәмин сәбәблә әләгәдар олмушдур. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, шәһәрдә валидејиләрин тәһрики илә өвләнмә һаллары аз дејилдир.

Гысганчлыг аиләја феодал-патриархал, мешшан мүнәсибәтидир. Бу елә бир бәләдыр ки, бүтүнлүклә аиләнин мәнәви көкләрини дағыдыр вә нәһәјәт, ону мөһв едир. Шәһәрдә никаһын позулмасына, бәзән дә бундан даһа артыг нәтичәләрә кәтириб чыхаран мәнфи галыглардан бири дә мөһз гысганчлыгдыр. Мәсәлән, 1975-чи илдә шәһәрдә гысганчлыгла әләгәдар 5 аилә дағылмышдыр. Бу, бир даһа зәһмәткешләр арасында мәдәни-тәрбијәви ишләрин күчләндирилмәсини, мәдәни-маариф очагларынын тәсиредици ролундан даһа кениш вә

һәртәрәfli истифадә олунмасыны, совет һәјәт тәрзини, коммунист әхлагы вә мәнәвијјәти кәјфијјәтләринин тәблиғинә даһа артыг јер верилмәсини тәләб едир.

Мәлүм олдуғу кими, аиләнин дағылмасында тәсадүф едилән сәбәбләрдән бири дә сәрхошлуғдур. Сәрхошлуғ нәинки аиләја (хүсусилә дә ушагларын мәнәви вә физики инкишафына), һәмчинин бүтүнлүклә әтрафдакылара да мәнфи тәсир кәстәрир. Тәдгигат кәстәрир ки, 1979-чу илдә шәһәрдә 4 аилә бу сәбәбдән дағылмышдыр. Буна көрә дә сәрхошлуғга гаршы шәһәр ичтимаијјәтинин, ичтимаи тәшкилатларын, мәдәни-маариф очагларынын, һүгуги билікләри јәјан халг университетләринин фәалијјәтинин даһа да чаңландырылмасы, сәрхошлуғун төрәтдији бүтүн ағыр нәтичәләри әһали ичәрисиндә һәртәрәfli, әјани васитәләрлә изаһ етмәк тәләб олунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүүјјән һалларда әр-арвад арасында баш верән наразылыга аиләнин јарандыгы илк вахтларда мејдана кәлән мөвәгәти проблемләр дә (бунлардан илк вахтлар бәзән мүстәгил мәзил саһәсинин аз, јажуд да һеч олмамасы, јени көрпәнин дүнјаја кәлмәсилә јаранан чәтинликләр вә с. гејд етмәк олар) сәбәб олур ки, бу да бәзән аиләнин дағылмасына кәтириб чыхарыр.

Апарылан тәдгигат кәстәрир ки, социализм гуручулуғу илләриндә кәңч социалист шәһәри Әли Бајрамлыда аилә-мәишәт мүнәсибәтләри саһәсиндә мүсбәт дәјишикликләр баш вермишдир. Лакин бунунла белә, һәмин мүнәсибәтләрдә хошакәлмәз һаллара да тәсадүф олунур. Елә бир аилә јохдур ки, о бу вә ја диқәр чәтинликлә үзләшмәсин. Јенилик һәмишә чәтинликләрлә гаршылашыр, әкс һалда о јенилик ола билмәзди, јажуд да мәзмунча бәсит, биртәрәfli оларды. Аилә исә өмүрлүк гурулур. Она чидди мүнәсибәт бәсләнилмәсә, о өз ичтимаи функцијасыны јеринә јетирә билмәз. Буна көрә дә аиләја онун ичтимаи вә мәнәви вәзифәсини дәриндән дәрк етмәклә јанашылмалы, онун мөһкәмлијинә, камиллијинә гаршылыгы сурәтдә сәј кәстәрилмәлидир.

1. Бах: *Андреевская Н. Б.* Роль семьи в социализации индивида. — В кн.: Проблемы быта, брака и семьи. Вильнюс, «Минтис», 1970, с. 162—171; *Гаджиева С. Ш.* Семья и семейный быт народов Дагестана, Махачкала, 1967; *Тер-Саркисянц А. Е.* Современная семья у армян (По материалам сельских районов Армянской ССР) М., «Наука», 1972; вэ с.

2. В. И. Ленин һагында хатирәләр, 5-чи чилд. М., 1970, сәһ. 45.

3. К. Маркс вэ Ф. Энгелс. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 162.

4. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагының Конституциясы (Әсас Гануну), Бақы, 1978, сәһ. 26.

5. Чәдвәл һазырланаркән Әли Байрамлы

Т. Г. Селимов

К НЕКОТОРЫМ ВОПРОСАМ СЕМЕЙНО-БЫТОВЫХ ОТНОШЕНИЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОРОДА АЛИ-БАЙРАМЛЫ)

Этнографическое изучение таких семейно-бытовых вопросов как брак, разводы, усыновление, смешанные браки и ряд других, представляет большой научный интерес. Следует особо отметить возрастные смешанные браки, их положительную роль в семейно-бытовых традициях.

В статье конкретно по годам освещены вопросы заключения браков, разводы и их причины. Нашли отражение вопросы усыновления, причины вступления в брак в определенном возрасте и т. д.

З. М. БУНИЯТОВ

ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВА ХОРЕЗМШАХОВ (1077—1231 годы)

Все политические задачи, которые ставили перед собой хорезмшахи, готовя захват или подчинение какой-либо территории, области или страны, не получали бы никакого решения не будь у них мощных вооруженных сил. Само возникновение государства Хорезмшахов происходило на военной основе. С самого начала своей борьбы за независимое от Сельджукидов существование и до времени падения, хорезмшахи имели постоянное регулярное войско, пополнению и экипировке которого они всегда придавали первостепенное значение. Армия хорезмшахов была хорошо обучена, вооружена самым современным оружием, прекрасно оснащена и имела знающих военное дело командиров и полководцев.

Хотя письменные источники и не дают исследователю подробного и систематического материала, по которому можно было бы составить целостную схему вооруженных сил государства Хорезмшахов, все же материал этот, разбросанный в многочисленных сочинениях средневековых авторов, представляет возможность воссоздать эту схему. Это становится вероятным в первую очередь по описаниям походов и сражений, в которых участвовали войска хорезмшахов.

Контингент, набираемый хорезмшахами в период образования государства, состоял из воинов-тюрок. И войсковые подразделения, и части формировались по племенному принципу¹. Даже в период расцвета государства, когда в войска рекрутировались представители других народов, турки составляли основную и главную ударную силу войск страны.

Судя по сообщениям источников, хорезмшахи ввели в государстве систему обязательного обучения населения военным знаниям, чтобы после призыва в армию время на обучение рекрутов не тратилось. В областях и провинциях, кроме кавалерии, рекрутировались пехотинцы-лучники в полном снаряжении. «Число воинов каждой области должно было соответствовать большему или меньшему количеству собранных в ней денег (харадж), и каждый из них должен был иметь верхового верблюда, который носил также его оружие и провизию»².

Закарийя ал-Казвини, приводя сообщение о столице государства городе Джурджанийя (Ургенче), пишет: «Это — огромный город с многочисленным населением, и все его жители являются воинами, даже бакалейщики, мясники, пекари и ткачи (*ва ахлаха куллухум аджнад хатта ал-баккал ва-л-кассаб ва-л-хаббаз ва-л-ха'ик*). Говорят, что султан Мухаммад ибн Такиш укрылся в городе, когда карахитан в одной из битв разгромили его войска. Султан бежал от них с малым числом людей. В город он вошел ночью, чтобы никто его не заметил, что у него очень мало воинов. А когда наступило утро, он выезжал из города в сопровождении 30 тыс. всадников, с которыми пошел на врага»³.

Другой автор, упоминая о крепости Хазарасп — одной из главнейших и мощнейших цитаделей Хорезма, отмечает, что «ее обитатели рождены под военной звездой и вскормлены молоком копий и мечей»⁴.

Численный состав войск государства менялся в зависимости и значимости походов хорезмшахов. Так, в 1195 г. в реестрах (*дафатир*) войскового дивана (*диван ал-ард*) хорезмшаха Такиша (1172—1200) были зарегистрированы имена 170 тысяч всадников⁵. В первые годы своего правления хорезмшах Мухаммад (1200—1220) мог выставить в течение нескольких дней до 70 тысяч конных войск⁶. Когда Мухаммед выступил против вторгшихся в 1214 г. в Ирак Персидский владетелей Азербайджана и Фарса атабеков Узбека и Са'да, то для войны с ними он «отобрал самых храбрых мужей и самых отважных богатырей в количестве около 100 тысяч всадников»⁷. После того, как атабек Азербайджана Узбек признал себя вассалом хорезмшаха Мухаммеда, он просил его оказать ему военную помощь против грузин, и Мухаммад «дал распоряжение 50 тыс. всадникам из числа отборных войск напасть на грузин»⁸.

В правление хорезмшаха Мухаммада численный состав войск государства достиг огромных размеров и был подобен «множеству песчинок, которые неизвестно где начинались и неизвестно где кончались»⁹. Когда осенью 1217 г. хорезмшах Мухаммад решил идти походом на Багдад с целью подчинения халифа своей власти, «он выслал вперед такое количество войск, что ими были битком набиты степи и пустыни, но даже и они при своей обширности не могли их вместить»¹⁰.

В 615 г. х. (1218) хорезмшах Мухаммад устроил всеобщий смотр войскам, на котором присутствовало «около 150 тысяч конных воинов помимо пеших, которых [насчитывалось] еще до 100 тысяч»¹¹.

Эти образные фазы из двух различных источников действительно могут устрашающе действовать на воображение и если бы не цифры, приводимые средневековыми авторами, можно было бы считать все сказанное выдумкой. Но вот посол владетеля Ирбиля атабека Музаффар ад-Дина Гёк-Бори (1190—1233) по возвраще-

ний из Хорезма сообщает «своему господину, что «в непосредственном подчинении хорезмшаха находилось 350 тысяч войск»¹². Во время войны с карахитами в 1211 и 1212 гг., хорезмшах Мухаммад выставил против них 400 тысяч только одной кавалерии¹³. Это подтверждается реестрами войскового дивана хорезмшаха, в которых зарегистрировано участие в походе на Багдад 400 тысяч всадников на конях и верблюдах¹⁴.

Накануне монгольского нашествия в Среднюю Азию численность войск хорезмшаха Мухаммада доходила приблизительно до 400 тысяч конных в Туркестане и Мавераннахре, 20 тысяч в Оtrarе, 10 тысяч в области Бенакета и 110 тысяч войск в Самарканде. Кроме этого, огромное количество войск имелось в Сиджистане, Балхе, Дженде, Хутталяне, Кундузе и Яркенде¹⁵. Такое количество войск кажется невероятным, но вот что пишет Сибт ибн ал-Джаузи: «Говорят, что войск у хорезмшаха было 600 тысяч»¹⁶. Даже в период упадка государства у хорезмшаха Джалал ад-Дина Манкбурни в Индии было 90 тысяч всадников¹⁷, но уже во время его вторжения на Кавказ с ним было 200 тысяч всадников¹⁸, а в сражении с монголами под Исфаханом в 1227 г. у него было более 100 тысяч конных и пеших войск¹⁹.

Несомненно, что такой огромный и мощный контингент войск, состоявший в основном из тяжелой, легкой и верблюжьей кавалерии, а также пехоты и ополчения, сопровождался не менее внушительным количеством вспомогательных сил, инженерными подразделениями, обозом и арсеналами, которые обеспечивали действие армии боеприпасами, снаряжением, продовольствием, деньгами и фуражом.

Кроме регулярных частей хорезмшахи имели личную гвардию (*харас*), которая состояла из купленных и обученных мамлюков. Такую гвардию впервые ввел хорезмшах Такиш²⁰. У хорезмшаха Мухаммада было 10 тысяч личных гвардейцев²¹, которые отвечали за охрану монарха, его семьи

и близких, а также использовались для полувоенных целей, охраны и сопровождения торговых караванов²².

В военное время для боевых действий хорезмшахи объявляли мобилизацию народного ополчения, но во время походов ополченцы никакого жалования не получали. Они представляли собой «отряды», не состоявшие на котловом довольствии, а жившие за счет грабежа и набегов»²³.

Если в начальный период образования государства армия хорезмшахов была однородной и состояла только из тюрок, то уже в период расцвета государства в армию рекрутировались представители других народов — персы, афганцы, арабы, индусы, азербайджанцы, арранцы, курды и др.²⁴ В упомянутом походе 1217 г. на Багдад в составе армии хорезмшаха было 70 тысяч карахитских воинов²⁵.

Должностная иерархия в армии хорезмшахов была такой же, как у Сельджукидов и в государствах атабеков. Высшим органом войскового управления в государстве был *диван ал-ард* или *диван ал-джайш*, а руководителем этого дивана был *сахиб диван ал-ард* (или *сахиб диван ал-джайш* или *ариб ал-джайш*)²⁶. В источнике, правда, имеется случай, когда главный орган войскового управления всего государства именуется как *диван-и 'арз дар джумла-и мамалик*²⁷.

Диван-и 'арз ведал военными делами (*икта*), всеми видами жалования и платежей военных всех рангов, а также контролем и регистрацией войск и его вооружения. *Диван-и 'арз* выплачивал твердое жалование (*маваджиб, арзак*) всем воинам (*мутаджаннида*) в определенное время, выплачивал военным все причитающиеся им средства (*хукук*) и контролировал правильность выплаты военачальником жалования подчиненным²⁸. Так, хорезмшах Такиш потребовал в 1195 г. у халифа ан-Насира выделения ему в качестве *икта* провинции Хузистан, мотивируя это следующим: «У меня очень много врагов и хотя я сильнее их всех, все же без

армии я оставаться не могу. Глава дивана арз доложил мне, что в нашем подчинении находится 170 тысяч всадников, которые не могут довольствоваться лишь наличным жалованием (*нан-пара*, букв. «куском хлеба»): Поэтому окажи милость и доброту и выдели мне Хузистан, чтобы удовлетворить наши потребности»²⁹.

В наиболее крупных вилайетах существовали также свои органы войскового управления. Например, будущий султан Мухаммад в конце 1193 г. был назначен наместником Хорасана и одновременно был командующим войсками провинции (*сахиб ал-джайш*)³⁰.

Второй по значимости должностью в армии хорезмшахов был войсковой инспектор (*назир ал-джайш*)³¹, который действовал под контролем главы войскового дивана, «снаряжая [рекрутов], в которых он видит пользу, способности и силу, распределяя их по отрядам»³².

Должность *назира ал-джайш* у хорезмшахов была аналогична должности *арида* у Сельджукидов. Он контролировал правильность записей в войсковых реестрах.

Командующий армией хорезмшахов носил звание *ка'ид* или *мукаддам*, и на этот пост выдвигался один из наиболее выдающихся и способных эмиров. Так, хорезмшах Ил-Арслан (1156—1172) «назначил командующим войсками (*ал-мукаддам 'ала-л-'асакир*) Шамс ал-Мулка сына Хусайна Аййар-бека — одного из карлукских эмиров. Он выдал за него свою сестру и сделал его командующим своих войск (*ва джа'алаху ка'ид джайшуху*)»³³. В правление хорезмшаха Мухаммада I (1097—1128) наместником провинции Рей и командующим войсками был назначен его сын Абу-л-Фатх Йусуф, имевший воинское звание *эмира-исфахсалара*³⁴. Хорезмшах Такиш назначил наместником Насы и командующим войсками провинции некоего (*фулан*), эмира, имевшего звание *исфахсалара* или *синахсалара*³⁵.

Командующие войсками провинций носили также звание *сахиб ал-джайш*³⁶.

При завоевании новых провинций или областей хорезмшахи раздавали эмирам захваченные земли в качестве *икта* и назначали старшим над всеми местными эмирами наиболее выдающегося из них, присваивая ему звание или титул *эмир ал-умара*³⁷.

Воинское звание *малик* имели командующие 10 тысячами всадников. Звание это, обычно присваиваемое лицам знатного происхождения, в редких случаях присваивалось людям из низов. Так, при хорезмшахе Мухаммаде султанский *таштдар* (ответственный за умышленные принадлежности) Айаз «возвысился до преимуществ *малика*». Достиг звания *малика* вышедший из простонародья Му'аййид ал-Мулк Кавам ад-Дин — «а это нелегкое приобретение»³⁸.

Маликам, особо отличавшимся в сражениях, присваивался титул *хана*³⁹.

В подчинении *сипахсалара* находились военные чины, носившие звание *мукаддам*⁴⁰ и *салар*⁴¹. В источниках нет сведений о том, каким количеством войск командовали офицеры с такими званиями, но вероятно, под их началом была тысяча или более всадников, ибо конным отрядом, численностью 500 всадников командовал *сарханг*⁴².

Кроме этих офицерских званий, в кавалерии хорезмшахов имелись должности *сархаил*⁴³ и *хаилташ*⁴⁴.

Вестовые в армии хорезмшахов носили звание *чавуш*, которыми командовали старшие чавуши (*мукаддам чавушийя*)⁴⁵. Существовало в армии специальное подразделение разведчиков-осведомителей (*джасусийя*), которые собирали сведения о местности, в которой предстояло воевать, и о будущем противнике⁴⁶. Сведения джасусов играли важную роль в развитии военных действий, так как джасусы «разведывали состояние врага и разузнавали о его действиях, а это было делом важнейшим»⁴⁷.

Вооруженные силы государства Хорезмшахов имели духовного гла-

ву — войскового судью (*кази-йи хашам ва лашкар-и хазрат* или *кадый ал-асакир*), который решал религиозно-правовые конфликты (*хусумат*) военнотружущих (*хашам*) и воинов и солдат (*лашкарыйан ва мутаджаннида*)⁴⁸.

Кроме обычного оружия — мечей, копий, луков и стрел, палиц и пик⁴⁹, на вооружении войск хорезмшахов находились катапульты (*манджаник*), осадные машины (*даббабат*), черепахи, т. е. подвижные башни (*матарис*), тараны (*джамалукат*) и штурмовые лестницы (*салалим*)⁵⁰. В городах имелись мастерские по изготовлению кольчуг (*заррадхана*), щитов (*турус*) и боевых одежд (*гяз-аганд, кяз-аганд*)⁵¹.

Изготавливаемая для вооруженных сил продукция сдавалась в арсеналы — «оружейные дома» (*байт ас-силах*), начальники которых имели звание *силахдара*⁵².

Большое внимание хорезмшахи уделяли возведению и укреплению цитаделей и крепостей. Судя по материалам источников, эти крепости и цитадели были совершенством фортификации и военно-инженерного искусства: крепости Истахр и Ашканаван — «их неприступность вошла в поговорку»⁵³; крепость Илал — «одна из самых неприступных крепостей»⁵⁴; Хурандиз — одна из лучших крепостей, «как орел в воздухе — нет к ней ни доступа, ни приступа»⁵⁵; ал-Кахира — «сторожевые огни в ней из-за ее высоты казались звездами, или скорее светлячками»⁵⁶; Устунаванд — «очень сильная крепость, на высоте ее не могли парить орлы, а при своей неприступности она не нуждалась в стенах»⁵⁷ и т. д.

Крепости имелись даже в селениях. Так, в Нашджуване — «одном из главных сел Насы было много воинов и имелись стены, ров и бастионы»⁵⁸.

В канун вторжения войск Чингисхана в Среднюю Азию, хорезмшах Мухаммад «задумал построить вокруг Самарканда стену по размерам города. Стена должна была иметь в

окружности 12 фарсахов (*фарсах* — 6—7 км)»⁵⁹.

Гарнизонами крепостей командовали *мустахфизы*, одновременно исполнявшие обязанности военных губернаторов. Например, мустахфизы крепостей Мерв и Сарахс были одновременно военными правителями областей⁶⁰. Иногда мустахфизы, опираясь на свои военные силы, уклонялись от повиновения, как это случилось с мустахфизами отмеченных крепостей. Во время борьбы за престол между хорезмшахом Такишем и его братом Султан-шахом мустахфиз Сарахса отказался в 1193 г. повиноваться Султан-шаху и отправил к Такишу человека с сообщением, что «он сдает ему крепость, ибо Султан-шах стал питать к нему неприязнь. Такиш прибыл к Сарахсу и тот сдал ему крепость»⁶¹.

Одной из важнейших военных должностей была должность *шихны*. Эта должность соответствует коменданту города, стоявшему во главе гарнизона. Лицо, занимавшее такую должность, несло ответственность за безопасность и порядок в городе и следило за устойчивостью положения в захваченных городах и населенных пунктах. Шихна вмешивался во все дела, представлявшие опасность для властей и устанавливал надзор за теми людьми, которые могли восстанавливать население против режима⁶².

Как и Сельджукиды, хорезмшахи назначали своих шихн во все захваченные ими местности и населенные пункты. Когда в 1165 г. войска хорезмшаха Ил-Арслана захватили Дихистан, то он сразу же назначил туда своего шихну⁶³. В 1193 г. хорезмшах Такиш, узнав о смерти своего брата и соперника Султан-шаха, сразу же захватил города Сарахс и Мерв и назначил в них своих шихн⁶⁴. Султан Джалал ад-Дин Манкбурны назначил шихной Хорасана эмира Кулихана, а затем эмира Йигана Сункура, шихной Исфахана Нусрат ад-Дина Мухаммада, шихной Азербайджана эмира Бадр ад-Дина Тутака, шихной Хамадана эмира Сарир-Малика⁶⁵.

Во время военных действий пост-

роение наступающих и обороняющихся войск хорезмшахов было таким же, как у Сельджукидов и атабеков: авангард — правое крыло — центр — левое крыло — аррьергард и засада (*мукаддама* или *йазак* — *маймана* — *калб* — *майсара* — *му'аххара* и *хуфийя*). В аррьергарде главных сил войск хорезмшахов следовала огромная масса вспомогательных подразделений, везущих в обозах палатки, оружие, деньги и прочее. А так как армия комплектовалась по племенному принципу, то вслед за каждым 10-тысячным отрядом двигались и семьи воинов, причем часто в сражениях принимали участие и женщины, одетые в боевые доспехи⁶⁶.

Перед началом военных действий или объявления войны хорезмшахи созывали военный совет для обсуждения предстоящих операций, на который приглашались крупные военачальники, улемы, факихи и астрологи⁶⁷. Однако эти военные советы всегда заканчивались единоличным решением хорезмшаха, независимо от того — правильным оно было или неверным.

Так, перед вторжением многоголов, на последнем военном совете созданном хорезмшахом Мухаммадом, было высказано мнение, чтобы хорезмшах свел все свои войска в одном пункте, на берегу Сейхуна (Сырдарьи), и встретив здесь войска Чингисхана, напал на них, воспользовавшись их усталостью после многомесячного перехода⁶⁸. Такое мнение тем более было наилучшим, что имея 400-тысячную армию, сконцентрированную на берегах Сырдарьи, хорезмшах мог не только успешно противостоять натиску войск Чингисхана, которых, по сведениям источника, было 129 тысяч всадников, но и разгромить их наголову⁶⁹.

Был второй вариант действий против Чингисхана, по которому предполагалось дать монголам возможность вступить на территорию Мавераннахра, а затем, пользуясь знанием местности, разбить их⁷⁰.

Были и другие варианты, но хорезмшах Мухаммад не принял ни од-

ного из них и разделил войска по отдельным городам, а сам выехал из Самарканда. В связи с этим ан-Насави пишет: «В этом была ошибка. Если бы он дал бой татарам своими отрядами до того, как распределил их, то он схватил бы их (монголов) в охапку и начисто стер бы их с лица земли!»⁷¹

То же самое, но уже во время вторжения монголов, советовал хорезмшаху Мухаммаду и его сын Джалал ад-Дин Манкбурны: «Дело областей Мавераннахра приняло такой оборот, что ничего уже нельзя сделать. Войска, которые мы разместили по городам, следует отозвать назад, всем отойти и превратить Джейхун (Амударью) в [непреодолимый] ров»⁷².

Тем не менее ко времени вторжения монголов в Мавераннахр хорезмшах Мухаммед уже не мог собрать свои войска в одном месте, ибо межплеменная борьба и враждебные отношения между самим султаном и эмирами государства достигли такой степени, что глава государства никаким доверием ни у кого не пользовался. Если бы даже хорезмшаху удалось добиться согласия между военачальниками и монголов удалось бы отразить, то и это не могло бы спасти идущее к гибели государство, ибо, как отмечает В. В. Бартольд, «после

победы [над монголами] эта внушительная сила немедленно направилась бы против своего султана и его династии»⁷³.

Однако главная причина поражения и гибели государства Хорезмшахов состояла в том, что к концу своего правления хорезмшах Ала ад-Дин Мухаммад из-за постоянного вмешательства в государственные дела его матери Теркен-хатун и ее приспешников, потерял нити управления государством. Правительственные учреждения и чиновничий аппарат диванов (особенно войскового) полностью разложился и повсеместно царил анархия и коррупция. Войска хорезмшаха превратились «в бродяг, они не имели [действующего] дивана, перестали получать [наделы] икта' и стали жить за счет грабежей и разбоя. Войско это состояло из безбожных тюрок и невежественных мусульман, не знающих военного строя и не стремящихся в сражения, ибо у них не было даже кольчуг»⁷⁴.

Такими же оказались войска и у султана Джалал ад-Дина Манкбурны, которые к концу его жизни бросили своего повелителя на произвол судьбы и «разбежались, ибо они не имели [наделов] икта' и постоянно жили только за счет награбленного»⁷⁵.

Примечания

¹ Ата-Малик Джувейни. История, англ. перевод Дж. А. Бойля, т. II. Лондон, 1858, стр. 378; Мирхонд. Раузат ас-сафа, т. IV. Тегеран, 1339, стр. 170.

² Шихаб ад-Дин ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Баку, 1973, стр. 81.

³ Закарийя ал-Казвини. Асар ал-билад Бейрут, 1960, стр. 519.

⁴ Рашид ад-Дин ал-Ватват. Маджму'а раса'ил, ч. I. Каир, 1315 г. х., стр. 8.

⁵ Мухаммад Раванди. Рахат ас-судур. Турец. пер. А. Атеша, т. II. Анкара, 1960, стр. 355.

⁶ Джувейни, т. I, стр. 322.

⁷ ан-Насави, стр. 57.

⁸ Там же, стр. 61.

⁹ Тадж ад-Дин ас-Субки. Табакат аш-шафи'ийя ал-кубра, т. I. Каир, 1968, стр. 330.

¹⁰ ан-Насави, стр. 64.

¹¹ Та'рих-и Систан. Пер. Л. Смирновой. М., 1974, стр. 363.

¹² Хусайн ад-Дийарбакри. Тарих ал-халиф ахвал анфус нафис, ч. II. Каир, 1866, стр. 369.

¹³ Минхадж ад-Дин Джузджани. Табакат-и Насири. Англ. пер. Разверти, т. I. Дели, 1970, стр. 262.

¹⁴ ан-Насави, стр. 55.

¹⁵ Ибн ал-Ибри. Тарих мухтасар ад-дувал. Бейрут, 1958, стр. 234; ас-Субки, т. I, стр. 335; Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. 2. Пер. О. И. Смирновой. М.-Л., 1952, стр. 191; Ибн Халдун. Ибар, ч. II, т. 5, стр. 231.

¹⁶ Сибт ибн ал-Джаузи. Мир'ат аз-заман, т. VIII, ч. 2. Хайдарабад, 1951, стр. 582.

¹⁷ Бар Эбрей. Всеобщая история. Турец. пер. О. Р. Догрула, т. II. Анкара, 1950, стр. 496.

¹⁸ Вардан. Всеобщая история. М., 1861, стр. 175.

¹⁹ Рашид ад-Дин, т. I, кн. 2, стр. 243; Ибн ал-Имад ал-Ханбали (Шазарат, т. V

стр. 63) пишет: «Говорят, что у Джалал ад-Дина было 300 тысяч войск, но, говорят, что их было больше».

²⁰ ас-Субки, т. I, стр. 331.

²¹ Там же, стр. 330.

²² Там же, стр. 330.

²³ Закарийя ал-Казвини, стр. 514.

²⁴ ад-Дийарбакри, т. II, стр. 381.

²⁵ Абу Шама. Зайл ар-Раудатайн, т. I. Каир, 1947, стр. 101; Киракос Гандзакеси. История. Баку, 1946, стр. 114; Ибн ал-Асир. ал-Камил, т. IX, стр. 313; ан-Насави, стр. 124—125, 255; Джузджани, т. I, стр. 274.

²⁶ Сибт ибн ал-Джаузи, т. VIII, ч. 2, стр. 583.

²⁷ Раванди, т. II, стр. 355; Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 313; ан-Насави, стр. 128, 153, 196, 239, 343.

²⁸ См. указ Гийас ад-Дина Пир-шаха в сборнике: Рашид ад-Дин ал-Ватват. Васаил ар-раса'ил ва дала'ил, ч. II, л. 116 и сл. (Х. Хорст. Документ, стр. 39, 108. Документ Ж-1).

²⁹ Хорст, стр. 39.

³⁰ Раванди, стр. 355; см. также Хорст, стр. 110—112 (Указ Гийас ад-Дина Пир-шаха).

³¹ ан-Насави, стр. 146; Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 230.

³² ан-Насави, стр. 227, 239.

³³ ас-Субки. Му'ид ан-на'м ва мубид ан-на'м, Каир, 1948, стр. 33.

³⁴ Садр ад-Дин ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя. М., 1980, стр. 131—132.

³⁵ Хорст, стр. 119. Документы И-9, И-14.

³⁶ Там же, стр. 119—120, Документы И-10, И-11; ан-Насави, стр. 144.

³⁷ См. прим. 30.

³⁸ Рашид ад-Дин, т. I, кн. 2, стр. 102.

³⁹ ан-Насави, стр. 67, 71.

⁴⁰ Там же, стр. 54, 186.

⁴¹ Хорст, стр. 42, 106, Документы Д-7, Ж-1, И-11 и И-14; Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 250.

⁴² Хорст, стр. 42, 47, 120, Документ И-12.

⁴³ ан-Насави, стр. 92, 98, 188, 243.

⁴⁴ Хорст, стр. 39, 42, 47, 87, Документы Ж-1 и И-12.

⁴⁵ Хорст, стр. 39, 40, 42, 66, 87, Документ Ж-1.

⁴⁶ ан-Насави, стр. 92, 180.

⁴⁷ Там же, стр. 269, 270—271.

⁴⁸ Умар ал-Ансари. Тафридж ал-куруб фи табдир ал-хуруб. Каир, 1961, стр. 12.

⁴⁹ Хорст, стр. 42, Документ В-7.

⁵⁰ ал-Ватват, т. I, стр. 11—12.

⁵¹ ан-Насави, стр. 156, 231.

⁵² Там же, стр. 129, 182, 226; Раванди, т. II, стр. 365.

⁵³ ан-Насави, стр. 60, 308.

⁵⁴ Там же, стр. 63.

⁵⁵ ан-Насави, стр. 84.

⁵⁶ Там же, стр. 97—98.

⁵⁷ Там же, стр. 108.

⁵⁸ Там же, стр. 115.

⁵⁹ Там же, стр. 111.

⁶⁰ Там же, стр. 80.

⁶¹ Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 292.

⁶² Там же, стр. 230; Рашид ад-Дин, т. I, кн. 2, стр. 100.

⁶³ О шихне см.: Ибн ал-Джаузи. ал-Мунтазам, т. VIII. Хайдарабад, 1359, стр. 317—319.

⁶⁴ Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 91.

⁶⁵ Там же, стр. 117.

⁶⁶ ан-Насави, стр. 187, 188, 206, 270, 294.

⁶⁷ Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 282; Раванди, т. II, стр. 365.

⁶⁸ ал-Ватват, т. I, стр. 11; Рашид ад-Дин, т. I, кн. 2, стр. 191.

⁶⁹ Бар Эбрей, т. II, стр. 513—514; Мирхонд, т. IV, стр. 142.

⁷⁰ Рашид ад-Дин, т. I, кн. 2, стр. 266.

⁷¹ Ибн ал-Асир, т. IX, стр. 331.

⁷² ан-Насави, стр. 81.

⁷³ Рашид ад-Дин, т. I, кн. 2, стр. 192.

⁷⁴ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. I. М., 1963, стр. 473.

⁷⁵ Ибн ал-Имад ал-Ханбали, т. V, стр. 73.

⁷⁶ Там же, стр. 130.

Н. И. МИКАЙЛОВ

Р. ДЕКАРТ ВӘ XIX ЭСРИН СОНУ—XX ЭСРИН
ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ ТӘБИӘТШҮНАСЛЫҒДА
ЧЕВРИЛИШ

Марксизм-ленинизм баниләри дә-
фәләрлә гејд етмишләр ки, марксизм
фәлсәфәси әввәлки фәлсәфи фикрин,
елмин, о чүмләдән тәбиәтшүнаслы-
ғын әлдә етдији наилијјәтләри инкар
етмир, әксинә, бу зәнкин хәзинәдән
тәнгиди сурәтдә истифадә јолу илә өз
нәзәри мүддәаларыны даһа да зән-
кинләшидрир вә инкишаф етдирир.

В. И. Ленин көстәрмишдир ки,
марксизм фәлсәфәси дүнја мәдәнијјә-
тинин инкишаф јолундан кәнарда
мејдана кәлмиш өлкүн, мәһдуд бир
нәзәријјә дејилдир, әксинә, бу нәзә-
ријјә инсан тәфәккүрүнүн јаратдығы
«ән јахшы бир сәрвәтин гануни вари-
сидир» [1].

Марксизм-ленинизм XVII әсрдә
јаранмыш тәлимләрә дә јүксәк гү-
мәт вермиш, фәлсәфәнин, елмин, о
чүмләдән тәбиәтшүнаслығын сонракы
инкишафы үчүн онларын әһәмијјәти-
ни хүсуси олараг көстәрмишдир. XVII
әсрдә јаранмыш белә тәлимләрдән
бири дә бөјүк франсыз философу
вә ријазиијјатчысы Р. Декартын
(1596—1650) ады илә бағлыдыр. Де-
картын тәлими мүасири олдуғу фәл-
сәфәјә, елмә вә тәбиәтшүнаслыға, һа-
белә онларын сонракы инкишафына
бөјүк тәсир көстәрмишдир. Мәһз она
көрә дә бу мәғаләдә Р. Декарт тәли-
минин XIX әсрин сону — XX әсрин әв-
вәлиндә тәбиәтшүнаслыгдаки инги-
лаби чеврилишә тәсириндән бәһс
едиләчәкдир.

Јени дөвр фәлсәфәси баниләрин-
дән бири олан Декарт фәлсәфә тари-
хиндә дуалист философ кими таны-
ныр. К. Маркс јазырды: «Декарт өз
физикасында материјаја мүстәгил ја-
радычы гүввә иснад вермиш вә меха-

ники һәрәкәти материјанын һәјаты-
нын тәзәһүрү һесаб етмишдир. О өз
физикасыны өз метафизикасындан та-
мамилә ајырмышдыр. Онун физикасы
һүдудлары дахилиндә материја вар-
лығын вә идракын јеканә субстанси-
ясыдыр. јеканә әсасыдыр» [2]. Ме-
тафизикада исә о, идеалист вә дуа-
лист олараг галыр.

Демәли, Декартын өзүндән сонра-
кы тәлимләрә тәсир ики истигамәт-
дә олмушдур: онун физикасы мате-
риализмин, метафизикасы исә идеа-
лизмин инкишафыны гидуаландыр-
мышдыр.

Атомун дахилиндәки элементар
һиссәчикләрин кәшфи тәбиәтшүнаслы-
г тарихиндә ән мүһүм һадисәләр-
дән биридир. Инсанын дүнјаны дәрк
етмәси јолунда чох мүһүм аддым олан
бу кәшф о вахта гәдәр мөвчуд олан
дүнја мәнзәрәсини көкүндән дәјиш-
дирди вә материјанын гурулушу һаг-
гындакы метафизик бахышлары әсас-
лы сурәтдә сарсытды, дүнјанын диа-
лектик материалист мәнзәрәсинин ја-
радылмасында мүһүм мәрһәлә олду.

Лакин атомун гурулушу һаггын-
дакы фикирләрә биз һәлә Декартын
«Фәлсәфәнин әсаслары» әсәриндә раст
кәлирик. О јазырды: «Асанлыгла баша
дүшмәк олар ки, бир чох философа-
рын тәсәввүр етдији кими, һәр һансы
бир атомун, јәһи өз тәбиәти етибары-
лә бөлүмәз материја һиссәчикләри-
нин мөвчуд олмасы мүмкүн дејилдир.
Һәммин һиссәчикләр нә гәдәр кичик
һесаб едилсәләр дә бир һалда ки, он-
лар зәрури олараг чисмани олмалы-
дырлар, демәли, онда бизә ајдындыр
ки, онларын ичәрисиндә елә бир һис-
сәчик олмаз ки, ону ики вә ја бир не-
чә даһа кичик һиссәчикләрә бөлмәк
мүмкүн олмасын» [3].

Декартын бу фәрзијјәси XIX әсрин
сонунда радиоактивлијин (1896) вә
электронун (1897) кәшфилә елми су-
рәтдә тәсдиг олунду. Декарт тәкчә
атомларын бөлүмәсинин зәрурилији-
ни дејил, һәм дә материјанын һүдуд-
суз вә сонсуз бөлүндүјүнү иддиә
едирди. О јазырды: «...материја сон-
суз вә һүдудсуз һиссәләрә бөлүнүр»
[4]. Бу фикир В. И. Ленин тәрәфин-
дән елми сурәтдә әсасландырылды вә
даһи узагкөрәнликлә әләмин түкән-
мәзлији һаггында үмуми фәлсәфи
бир принцип шәклиндә ифадә едилди.

XIX әсрин орталарында Чоул,
Қолдинг, Мајер вә Һелмһолтс тәрә-
финдән (бир-бириндән асылы олма-
јараг) кәшф едилмиш енержинин ит-
мәмәси вә чеврилмәси гануну да һәлә
Декарт тәрәфиндән фәрзијјә шәклин-
дә ирәли сүрүлмүшдур. Декарт һәрә-
кәтин башланғычыны аллаһда ахтар-
са да, онун һәрәкәт мигдарынын сах-
ланмасы һаггындакы мүддәасы енер-
жинин итмәмәси вә чеврилмәси гану-
нун кәшфи үчүн санки бир тәкан
олду. О јазырды: «...мадам ки, аллаһ
материјаны јарадаркән онун ајры-ај-
ры һиссәчикләринә мүхтәлиф һәрә-
кәтләри иснад вермиш вә јарадыл-
мыш ганунларына әсасән онлары
һәммин тәрздә сахлајыр, онда ајдын-
дыр ки, о сонра да материјада фәси-
ләсиз олараг бәрабәр мигдарда һәрә-
кәт сахлајыр» [5]. Доғрудур, Декарт
бурада тәкчә механики һәрәкәти нә-
зәрдә тутур, лакин бу, онун енержи-
вин итмәмәси вә чеврилмәси гануну-
нун кәшфиндә ојнадығы ролу һеч
дә кичилтмир.

Енержинин итмәмәси вә чеврилмә-
си ганунунун маһијјәтини дүзкүн ба-
ша дүшмәјән бәзи алимләр ону тәһ-
риф етмәјә чалышмышлар. Мәсәлән,
Освалд ону тәбиәтин јеканә ән үмуми
гануну һесаб едирди. Е. Мах бу га-
нуну тәбиәтин ән үмуми гануну һесаб
етмәкдән имтина едирди. Онун фик-
ринчә, бу ганун анчаг һадисәләрин
сәбәбијјәт асылылығына дәләләт
едир [6].

Һелмһолтс һәммин гануну бизим
һисс үзвләримизлә әлағәләндирәрәк
белә бир јанлыш нәтичәјә кәлир ки,
куја дүјүгү шәјләрин объектив хәссә-

ләринин субјектив образы дејил, ан-
чаг символдур, һероглифидир вә
шәрти ишарәләридир. Бу гәбилдән
олан бахышлары В. И. Ленин өзүнүн
мәшһүр «Материализм вә емпириок-
ритизм» әсәриндә ифша етмишдир.
Бурада јери кәлмишкән гејд едәк ки,
Декартын һәндәси оптика саһәсиндә-
ки ишләри символлар нәзәријјәсинин
доғру олмадығыны тәсдиг едир. Мә-
лумдур ки, Декарт һәндәси оптикаја
әсасланараг шәјләрин инсан бејнин-
дә јаранан образларынын охшадығы-
ны тәсдиг едир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәл-
ләриндә тәбиәтшүнаслыгда баш вер-
миш чеврилиш тәбиәтә диалектик-ма-
териалист бахышын јаранмасы де-
мәк иди. Бу мәһнада да Декартын
тәлиминә бу чеврилишин ән узаг сә-
ләфи кими бахмаг олар. Декарт орта
әср схоластикасына зәрбә вуранла-
рын вә јени фәлсәфәјә диалектика
идејаларыны кәтирәнләрин өн сыра-
ларында кетмишдир. Онун көј чисим-
ләринин јаранмасына даир гасырға-
лы һәрәкәт фәрзијјәси И. Кантын
«Үмуми тәбиәт тарихи вә сәма нәзә-
ријјәси» әсәринин нәзәри мәнбәләрин-
дән бири олмуш вә бунунла да клас-
сик алман фәлсәфәсинә бөјүк тәсир
көстәрмишдир. Декарт «Метод һаг-
гында дүшүнчәләр» әсәриндә јазыр
ки, шәјләрин тәбиәтини онлара «там
һазыр шәкилдә дејил, тәдричән ја-
ранма просесиндә бахмагла даһа асан
дәрк етмәк олар» [7]. Бу фикир Де-
картын диалектикаја нә дәрәчәдә ја-
хынлашдығыны ајдын көстәрир.

Декарт тәлиминә мадди истәһса-
лын инкишафында бир мәрһәлә олан
мануфактуранын да күчлү тәсир и-
олмушдур. Маркс бу барәдә «Капитал»
әсәриндә јазыр: «...Декарт мәсәләјә
мануфактура дөврүнүн нәзәрилә ба-
хырды» [8].

Мануфактураја ајры-ајры сәнәт-
карларын бирлији кими бахан Де-
карт бу фикрини ријазиијјата да ша-
мил едәрәк ону һесаб, һәндәсә, меха-
ника вә с. елмләрин мәчмусундан
ибарәт билир, бу әсасда да ахырын-
чылары да ријазиијјат адландырмагын
мүмкүн олдуғуну сөјләјирди. Еләчә
дә, биртәрәfli габилијјәтләрин ис-

теһсалда бирләшмәси вә сых әләгәдә олмасы хуҗусијјәтинә әсәсланараг, о сүбүт етмәјә чалышырды ки, инди һәр һансы бир шејә тәкчә өзлүјүндә (јәни тәһрид едилмиш шәкилдә) дејил, диһәр шејләрлә гаршылыгы әләгәдә бахылмалыдыр. Елмләрә кәлдикдә, онларын бир-бириндән әјрылыгыда әјрәнилмәси мүмкүн дејил, онлар (мәсәлән, һесабы вә һәндәсә) бир-бирилә бағлы әјрәнилмәлидир.

Декартын ән бөјүк хидмәтләриндән бири онун ријазиијјата диалектика кәтирмәси иди.

Һәндәси әјриләрин һәр бир нөггәсинин әјрәнилмәси зәруратини ирәли сүрән Декарт $F(x) = \int f(x) dx$ тәһлијинәу $= f(x)$ шәклиндә баһараг ријазиијјата дәјишән кәмијјәтләр кәтирир. Декартын һәммин кәшфи барәдә Енселс јазыр: «Декартын дәјишән кәмијјәти ријазиијјатда дөнүш нөггәси иди. Бунун сәјәсиндә ријазиијјата һәрәкәт вә бунула да диалектика кәлди вә јенә бунун сәјәсиндә, диференсјал интеграл һесаблама зәрури олды, бу һесаблама да дәрһал мејдана чыхды вә Нүтон илә Лейбнитс тәрәфиндән иһад олунмаг дејил, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә баша чатдырылды» [9].

Диференсјал вә интеграл һесабынын јаранмасы XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә тәбиәтшүнаслыгыда баш верән чеврилишә бөјүк тәһсир кәстәрди, белә ки, һәммин нәзәријјәнин јаранмасы илә ријазиијјат нәзәри механикада вә тәбиәтшүнаслығын диһәр саһәләриндә өзүнә кениш тәтбиғ саһәси тапды.

Елмләрин ријазиләшмәси реал һадисәләрин маһијјәтини даһа дәррин әкс етдирмәјә зәмин олар, ријазии апарат, ријазии ифадәләрин мүрәккәбләшмәси даһа јүксәк сәвијјәли маһијјәтләрин идракыны кәстәрди. Лакин ријазиләшмәјә метафизикчәсинә јанашдыгда ријазии апаратла реал объектләр арасындакы идентифик мүнәсибәти унутулур, бу да нәтичә етибарилә идеализмә апарыб чыхарыр. Тәсадүфи дејилдир ки, В. И. Ленин XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлиндә физикадакы бөһранын биринчи сәбәбини ријазиләшмәнин дүзкүн баша дүшүлмәсиндә көрәрәк јазырды:

«Тәбиәтшүнаслыг бөјүк мүвәффағијјәт газаныр, материјанын елә јекчинсә вә садә элементләринә јахынлашыр ки, бунларын һәрәкәт ганунларыны ријазии шәкилдә ифадә етмәк мүмкүн олар, буна көрә дә ријазиијјатчылар материјаны унутмаға башлајырлар. «Материја јох олар», тәкчә тәнликләр галыр» [10].

Елмләрә мануфактура «ејнәји» илә бахан Декарт орада садә әмәлијјатларын иһрасы нәтичәсиндә мәнсулун алынмасыны, садә мүһакимәләр әләсиндән һәгигәт алынмасы үсүлу илә мугајисә едәрәк буну дедуктив методда охшадырды. Әлбәттә, Декарт дедуксијаға нә гәдәр јүксәк гүјмәт версә дә, ону јекәнә идрәк методу һесабы етмирди. Декарта көрә, һәгигәтә чатмаг үчүн диһәр васитә интуисија. Интуисијаны идракын јекәнә чыхыш нөггәси һесабы едән Декарт аксиоматик методу өн плана чәкди ки, бу да һәммин методун тарихиндә мүһүм мәрһәлә олан Л. Гилбертин «Һәндәсинин әсәслары» (1899) әсәринин јаранмасына кәтириб чыхарды. Бунула белә, Декартын интуитив биликләри анаданкәлмә (фитри) һесабы етмәси И. Кант вә онун ардычылларынын априоризминин мејдана чыхмасына да тәкан верди.

В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә Кант вә онун ардычылларынын априоризминин бу чәһәтдән чидди тәһгид етмишидир.

Декарт тәһлими XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә тәбиәтшүнаслыгыда баш верән чеврилишә тәһсир етдији киими, елм вә техниканын сонракы инкишафында да бөјүк рол ојнамышдыр. М. Хәјдеггер һәфтәлик франсыз «Експресс» журналы илә мүсәһибәсиндә демишидир: «Декартсыз мүасир дүнја мүмкүн олмазды» [11].

Декарт тәкчә XVII әсрин мәнһуд философу дејил, ејни заманда мүасир дөвр үчүн дә әһәмијјәтини сахлајан идејалар сөјләмиш бир философдур. Онун идејалары инди дә диггәт мәркәзиндәдир, елм вә техниканын инкишафы бу күн дә, кәләчәкдә дә Декарт идејаларына еһтијәч һисс едәчәкдир.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 4.
2. К. Маркс вә Ф. Енселс. Дин һағгында, Бақы, 1965, сәһ. 48.
3. Р. Декарт. Избранные произведения, М., 1950, сәһ. 475.
4. Р. Декарт. Избранные произведения, М., 1950, сәһ. 483.
5. Р. Декарт. Избранные произведения, М., 1950, сәһ. 485 — 486.
6. В. И. Ленин. Материализм вә емпириокритисизм, Бақы, 1968, сәһ. 420.

7. Р. Декарт. Избранные произведения, М., 1950, сәһ. 292.
8. К. Маркс. Капитал, Бақы, 1 чилд, сәһ. 392.
9. Ф. Енселс. Тәбиәтин диалектикасы, Бақы, 1966, сәһ. 282.
10. В. И. Ленин. Материализм вә емпириокритисизм. Бақы, 1968, сәһ. 328.
11. Журнал «L' Express» 1969, № 954, 20—26 октябр.

Х. И. Миканлов

Р. ДЕКАРТ И ПЕРЕВОРОТ В ЕСТЕСТВОЗНАНИИ В КОНЦЕ XIX И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье связываются открытия в естествознании конца XIX — начала XX в. с идеями Декарта. Попытка Декарта построить научные знания по дедуктивной форме связывается с формулировкой Д. Гильберта о более высокой форме аксиоматического метода, который был изложен в основе «Геометрии» в 1896 г.

В данной статье автор подчеркивает связь идей Декарта с законом о сохранности

и неисчерпаемости энергии. Отмечается также, что с применением декартовской переменной величины, в математику вошли движения и тем самым диалектика, что доказывает связь идей Декарта с развитием диалектико-материалистического понимания мира.

В статье отмечено также, что научная деятельность Декарта в XVII в., а также связаны с производством.

Х. И. ГАДЖИЕВ

СИСТЕМА ЗАМЕНЫ НАКАЗАНИЯ ДРУГИМ, БОЛЕЕ ТЯЖКИМ НАКАЗАНИЕМ В ПРОЦЕССЕ ЕГО ИСПОЛНЕНИЯ

В целях более быстрого достижения целей наказания или обеспечения его реализации уголовное законодательство предусматривает возможность замены наказания в процессе его исполнения. Такие замены могут быть двух видов: 1) переход к более легкому наказанию; 2) переход к более тяжкому наказанию.

Рассмотрим второй вид.

Замена наказания более тяжким осуществляется в случаях уклонений от его исполнения. Такие уклонения законодатель в ряде случаев рассматривает как преступление. В соответствии с этим побег с места ссылки или самовольное возвращение высланного с места, запрещенные для его проживания, являются преступлениями, ответственность за которые установлена ст. 184 УК Азерб. ССР. Процессуальным основанием такой замены одного наказания другим является новый судебный приговор.

В других же случаях, а именно они являются предметом нашего рассмотрения в данной статье, правовыми основаниями замены наказания более тяжким служат нормы Общей части УК. Следовательно, это такие виды злостных уклонений от отбывания наказания, которые не являются преступлениями. Процессуально такие замены оформляются судебными определениями.

Перечислим такие замены. Они предусмотрены: 1) ч. 4 ст. 23—1 УК Азерб. ССР — замена условного осуждения к лишению свободы с обязательным привлечением осужденного к труду лишением свободы в случаях уклонения от работы, систематического или злостного нарушения трудовой дисциплины, общественного порядка

или установленного для него правила проживания; 2) ч. 5 ст. 50—2 УК Азерб. ССР — замена условного освобождения из мест лишения свободы с обязательным привлечением осужденного к труду лишением свободы в тех же случаях, что и предусмотрено в ч. 4 ст. 23—1 УК Азерб. ССР; 3) ч. 3 ст. 26 УК Азерб. ССР — замена неотбытого срока исправительных работ лишением свободы в случае злостного уклонения от отбывания наказания; 4) ч. 3 ст. 29 УК Азерб. ССР — замена штрафа исправительными работами в случае невозможности взыскания штрафа. Подобным образом данный вопрос решается и во всех УК других союзных республик. Исключение составляет УК РСФСР и УК Таджикской ССР, которые предусматривают такой вид наказания, как возложение обязанности загладить причиненный вред (ст. 32 УК РСФСР и ст. 30 УК Таджикской ССР). Этого наказания не знают УК других союзных республик. Законодатель и в этом случае предусмотрел возможность его замены. Так ч. 5 ст. 32 УК РСФСР предусматривает возможность его замены исправительными работами, штрафом, или увольнением от должности, или общественным порицанием в случае, если осужденный в установленный срок не выполнил обязанности загладить причиненный вред.

Очевидно, что основаниями замены одного наказания другим является такое негативное поведение осужденного, которое делает невозможным дальнейшее исполнение приговора в первоначальном его виде. Такие уклонения от исполнения наказания, как отмечалось, не считаются преступле-

ниями. В действительности же получается, что Общая часть уголовного закона криминализует деяния, которых нет в Особенной части. Подобное решение вопроса, на наш взгляд, является спорным.

Здесь уместно вспомнить, что УК Эстонской ССР до введения Закона от 11 июля 1969 г. уклонение от исправительных работ рассматривал как преступление, влекущее уголовную ответственность по ст. 178 УК Эстонской ССР. Хотя данная норма УК Эстонской ССР ныне не действует, она, по нашему мнению, правильно относилась злостное уклонение от исправительных работ к преступлениям против правосудия. По ныне действующему законодательству можно наблюдать следующую картину. Суды, назначая новый вид наказания, не считают злостное уклонение от исполнения наказания преступлением. Однако эти деяния, на наш взгляд, следует отнести к преступлениям против правосудия. Представляется, что нет никаких фактических оснований для криминализации Общей частью УК тех деяний, которые отсутствуют в Особенной части УК.

Вероятно, целесообразно внести единство в решение проблемы борьбы со злостными уклонениями от исполнения наказания, установив за них уголовную ответственность. Почему, например, побег из ссылки является преступлением, а побег при использовании условного осуждения с обязательным привлечением осужденного к труду не является таким же преступлением?

Если злостные уклонения от исполнения наказания будут отнесены к категории преступлений, то появится возможность назначения наказания не в порядке автоматической эквивалентной замены одного наказания другим, а назначения наказания по совокупности общественной опасности, так и личности виновного. Как это имеет место в настоящее время, например, при побеге с места ссылки.

Такой порядок усилит борьбу со злостными уклонениями от исполне-

ния наказания и будет способствовать укреплению исполнения наказания.

Как видно, мы объединили все основания замены наказания более тяжким, назвав их злостным уклонением. Думается, что поступили правильно, так как хотя законодатель при замене условного осуждения к лишению свободы с обязательным привлечением к труду и при замене условного освобождения из мест лишения свободы с обязательным привлечением осужденного к труду называет основанием замены этих наказаний лишением свободы уклонение от работы, то он имеет в виду не простой факт единичного уклонения от работы, а неоднократное уклонение, что говорит о его злостности. Систематическое или злостное нарушение трудовой дисциплины, общественного порядка или установленного правила проживания, а также невыполнение обязанности загладить причиненный вред также является злостным уклонением от исполнения наказания.

Как известно, основанием для замены штрафа исправительными работами по ныне действующему законодательству является «невозможность взыскания штрафа». Думается, что основанием для этой замены должно служить злостное уклонение от уплаты штрафа. Ведь согласно ч. 2 ст. 29 УК Азерб. ССР штраф назначается «с учетом имущественного положения виновного». Следовательно, если при назначении этого вида наказания суд не учел возможность взыскания штрафа, то и нет оснований для его замены. Поэтому представляется правильным законодательно закрепить, что основанием для замены штрафа исправительными работами служит злостное уклонение от уплаты штрафа без объективных причин. Подобным образом регулируется замена штрафа исправительными работами УК Казахской ССР. Так, ст. 28 УК Казахской ССР отмечает, что «при злостном уклонении от уплаты штрафа суд может постановить о за-

мене штрафа исправительными работами...».

Анализируя действующую систему замены наказания более тяжким, необходимо обратить внимание на недостаточную четкую регламентацию юридической природы условного осуждения к лишению свободы с обязательным привлечением к труду и условного освобождения из мест лишения свободы с обязательным привлечением осужденного к труду. Мы присоединяемся к мнению тех авторов, которые считают их наказаниями¹.

Об этом свидетельствует, например, возможность досрочного и условно досрочного освобождения от них, порядок назначения наказания в случае совершения условно осужденным и условно освобожденным нового умышленного преступления и т. д. Учитывая сказанное, представляется целесообразным включить эти наказания в ст. 21 Основ, устанавливающую систему наказаний сразу же после лишения свободы.

Как было указано, процессуально замена наказания более тяжким оформляется судебным определением. Выносимое судом определение о замене наказания более тяжким изменяет приговор в части о наказании. По данному вопросу в юридической литературе высказывались различные мнения. Так, И. Д. Перлов считает неправильным в стадии исполнения приговора отменять или изменять приговор². Другие авторы, например Э. Ф. Куцова и М. А. Чельцов, придерживаются иного мнения, считая, что выносимые в стадии исполнения приговора решения изменяют приговор, внося изменения в его часть о наказании³. Соглашаясь с этой точкой зрения, М. К. Свиридов выступает против изменения приговора в части о наказании путем вынесения определения, а говорит о необходимости изменить приговор, чтобы «и последующая деятельность по реализации наказания подвергалась регулируемому воздействию не какого-либо акта, а приговора — в его изменен-

ном виде»⁴. Соглашаясь с автором в отказе от вынесения определения, мы против подобной частичной замены, то есть против такой замены, по которой заменяется «часть приговора о наказании» и определение «становится его (приговора. — Г. Х. составной частью»⁵. Подобное «частичное изменение» приговора в части о наказании приведет к тому, что резолютивная часть приговора не будет вытекать из его описательной части. Получится так, что назначенный судом новый вид наказания, содержащийся в резолютивной части приговора, не будет соответствовать деянию, изложенному в его описательной части. Поэтому, на наш взгляд, необходимо вынести новый судебный приговор, в котором говорилось бы об основаниях замены наказания, т. е. о причинах невозможности исполнения наказания, вынесенного в первоначальном приговоре. Новый приговор учитывал бы как новую общественную опасность деяния, так и личность виновного.

Система замены наказаний более тяжкими, регулирующая Общей частью УК, имеет некоторые неточности. Так, ч. 3 ст. 29 УК Азерб. ССР предусматривает замену штрафа исправительными работами из расчета за каждые тридцать рублей штрафа — один месяц исправительных работ, УК РСФСР и некоторых других союзных республик предусматривает замену из расчета за десять рублей штрафа — один месяц исправительных работ, УК Грузинской ССР — замену из расчета за каждый рубль — один день исправительных работ.

Очевидно, что столь существенная разница в регулировании этого вопроса не может найти обоснования; к тому же существующие эквиваленты замены штрафа установлены давно (так, еще УК РСФСР 1926 г. предусматривал такой же расчет замены штрафа, как и ныне действующий) и на сегодняшний день они не учитывают социально-экономических изменений в нашей стране. Пред-

ставляется необходимым выработать единый расчет замены штрафа исправительными работами на базе социологических исследований с привлечением к решению этого вопроса экономистов.

Следующее замечание касается замены обязанности загладить причиненный вред (ч. 5 ст. 32 УК РСФСР). Думается, что нецелесообразно заменять ее общественным порицанием, так как этот вид наказания стоит ниже в системе наказаний, чем возложение обязанности загладить причиненный вред и, следовательно, нарушается принцип замены более строгим наказанием в случае невозможности его исполнения без объективных причин.

Примечания

¹ И. Гальперин. Условное осуждение с обязательным привлечением к труду в системе уголовно-правовых мер. «Соц. законность», 1971, № 5, стр. 24; И. С. Ретюнский. Условное осуждение к лишению свободы с обязательным привлечением к труду. Автореф. канд. дисс. Саратов, 1974; Г. Б. Виттенберг. Совершенствовать уголовно-правовые средства борьбы с преступностью. «Сов. государство и право», 1972, № 7, стр. 90—92.

² И. Д. Перлов. Исполнение наказания. М., 1963, стр. 16—17.

³ Э. Ф. Куцова. Исполнение приговора. (Лекция). М., 1960, стр. 18; М. А. Чельцов. Советский уголовный процесс. М., 1962, стр. 476.

⁴ М. К. Свиридов. Сущность и предмет стадии исполнения приговора. Томск, 1978, стр. 103.

⁵ Там же, стр. 103.

Х. И. Гачыјев

ЧЭЗАНЫН ИЧРАСЫ ПРОСЕСИНДЭ ОНУН ДАҢА АҒЫР БАШГА ЧЭЗА ИЛЭ ЭВЭЗ ЕДИЛМЭСИ СИСТЕМИ

Мәғаләдә һөкмәл тәҗин едилән чэзанын ичрасындан гәти бојун гачырымасында ифадә олунан бир сыра эмәлләрин чинајәт һесаб олунмасы проблемә тәдгиг едиләр.

Гүввәдә олан гануверчилик белә эмәлләри чинајәт һесаб етмәсә дә, һөкмәл тәҗин едилән аз ағыр чэзанын даһа ағыр чэза илэ эвәз олунмасыны нәзәрдә тутур. Белә һаллара мәнһумун Азәрб.ССР ЧМ-нин 23-1 маддәсинин, 4-чү һиссәси, 50-2 маддәсинин 5-чи һиссәси, 26-чы маддәсинин 3-чү һиссәси вә 29-чү маддәсинин 3-чү һиссәсилә нәзәрдә тутулмуш гејри-һүгүги эмәлләри аиддир. Бу эмәлләрин

чинајәт һесаб едилмәси чэзанын она бәрәбәр дикәр чэза илэ автоматик олараг эвәз едилмәси демәк дејил, эмәлин (бојун гачырманын) характерини, онун ичтимаи тәһләкәлијини, һәмчинин мүғәсирин шәхсијјәтини нәзәрә алмағла һөкмләрин чәминә көрә чэзанын тәҗин едилмәсидир.

Һазырда белә эмәлләр (бојунгачырма) үчүн чэза мәнһәмә гарардады илэ мүјјән едиләр. Бунула әләғәдар олараг мәғаләдә һәмин эмәлләр үчүн чэзанын мәнһәмә гарардады илэ дејил, һөкмәл мүјјән едилмәси тәклифи ирәли сүрүлүр.

И. С. ӘЛИЈЕВ

XXVI ГУРУЛТАЈ ВӘ ССРИ-ДӘ СОСИАЛ ТӘРӘГГИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Совет Иттифагы Коммунист Партиясынын вә Совет дәвләтинин бүтүн фәалијјәти чәмијјәтин сосиал чәһәтдән даһа да тәрәггисинә, халгын рифаһынын мүнτζәәм олараг жүксәлдилмәсинә јөнәлдилмишдир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдашын XXVI гурултајда дедији кими, дәјишмәз програм тәләби—һәр шеј инсан намини, һәр шеј инсанын рифаһы үчүн тәләби иғтисадијјата партија мүнәсибәтинин, сијаси мүнәсибәтин әсасыны тәшкил етмишдир вә едир.¹

Сов.ИКП МК-нын XXVI гурултаја һесабат мәрузәси дәвләтимизин иғтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри бу гәјғынын јени парлаг ифадәсидир. Өлкәмизин иғтисади вә сосиал инкишафынын кәләчәк истигамәтләринин мүнәјјән едән бу сәнәдләрдә халгын рифаһыны ардычыл жүксәлтмәк саһәсиндә, даһа мәһсулдар әмәк үчүн, совет адамларынын чансағлығынын мөһкәмләндирилмәси вә истирахәтинин јахшылашдырылмасы, маарифин, елмин, мәдәнијјәтин—сосиалист һәјат тәрзини тәшкил едән һә варса, һамысынын инкишафы үчүн кетдикчә даһа әлверили шәрант јарадылмасы саһәсиндә тәдбирләрин кениш системинин һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Коммунист Партиясы чәмијјәтин сосиал инкишафыны вә халгын рифаһыны даһа да жүксәлтмәк вәзифәсинин гаршыја гојаркән бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси јолунда көстәрмишдир. Бу јол—елми-техники тәрәгги зәмининдә, әмәк мәһсулдарлығынын даһа сүр'әтлә жүксәлдилмәси әсасын-

да иғтисадијјатын сәмәрәсини гәтијәтлә артырмагдан ибарәтдир.

Сосиалист иғтисадијјаты елми чәһәтдән әсәсләндирилмиш ваһид дәвләт планы әсасында инкишаф едир. Бу иғтисадијјатын бүтүн һиссәләри бир-бири илә бағлы олан бөјүк, ваһид комплексдир. Сосиалист иғтисадијјатынын инкишафында газанылмыш мүнәффәгијјәтләр өлкәнин сосиал тәрәггисинин вә халгын рифаһынын жүксәлдилмәсинин мадди зәминини тәшкил едир. Белә бир гүдрәтли зәмин әсасында зәһмәткешләрин мадди вә мәнәви тәләбатынын кетдикчә даһа долгун өдәнилмәси саһәсиндә өлкәмиздә мисилсиз наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Совет адамлары үчүн әмәк, тәһсил, истирахәт, чансағлығынын горунмасы, аналыг вә ушағдыг, гочалыгда тәминат һүгүгу кими әсас һүгүгларынын вә азадлыгларынын реал тәмин едилмәси ишиндә өлкәмиз чохдандыр ки, бүтүн дүнјаја өрнәк олмушдур.

Вәтәнимиз иғтисади вә сосиал тәрәггинин пилләләри илә ирәлиләдикчә даһа жүксәк сәвијјәгә галхыр. Бу чәһәтдән онунчу бешилик јеткин социализм мөвгеләриндән өлкәмизин сүр'әтли ирәлиләјишинин мүнһүм мәрһәләси олмушдур.

Онунчу бешиликдә халг тәсәррүфаты Сов.ИКП XXV гурултајынын мүнәјјән етдији хәттә, јәни ичтимаи истеһсалын динамика инкишафы әсасында совет халгынын рифаһынын даһа да јахшылашдырылмасы, ичтимаи истеһсалын сәмәрәлилијинин вә ишин кејфијјәтинин жүксәлдилмәси хәттинә ујгун олараг инкишаф етмишдир.

Халгымызын онунчу бешиликдә газандығы наилијјәтләрин әзәмәтини

даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бәзи рәгәмләрә мұрациәт едәк.

Өлкәмиздә доғгузунчу бешиликдә иғтисади онунчу бешиликдә милли кәлир 400, сәнајә мәһсулу 717, кәнд тәсәррүфаты мәһсулу 50 милјард манат мәбләғиндә чоһалмышдыр. Милли кәлирин бешидә дөрд һиссәсиндән совет адамларынын мадди вә мәнәви тәләбатынын даһа долгун өдәнилмәси, онларын әмәк вә мәишәт шәраитинин хејли јахшылашдырылмасы үчүн истифадә олунмушдур.

Онунчу бешиликдә адамбашына реал кәлир 18, фәһлә вә гуллуғчуларынын орта ајлыг әмәк һағгы 16, колхозчуларынын ичтимаи тәсәррүфатдан кәлири 26 фәиз артмыш, ичтимаи истеһлак фондлары чоһалмышдыр. Һәмин мүддәтдә хидмәт саһәси даһа да инкишаф етмиш, пәракәндә мал дөвријјәси 24, мәишәт хидмәтинин һәчми 43 фәиз артмышдыр. Бешиликдә үмуми саһәси 530 милјон квадратметр олан јашајыш евләри тикилмиш, 50 милјондан чоһ адамын мәнзил шәранти јахшылашдырылмышдыр.

XXVI гурултајын сәнәдләриндә көстәрилдији кими, ССРИ-нин иғтисадијјаты ваһид халг тәсәррүфаты комплекси һалында инкишаф етмиш, һәр бир республиканын иғтисади потенциалы хејли артмышдыр².

Азәрбајҗан ССР-ин иғтисади, сосиал, сијаси вә идеоложи саһәләрдә сон он илдә әлдә етдији наилијјәтләр бу чәһәтдән хусусилә сәчијјәвидир.

Мә'лумдур ки, мұһарибәдән сонракы дөврдә илк дәфә олараг доғгузунчу бешилик план бүтүн әсас көстәричиләр үзрә һәинки тамамилә, һәм дә вахтындан әввәл јеринә јетрилмишдир.

Республиканын ичтимаи һәјатынын ән мүнһүм саһәләриндә әлдә едилән наилијјәтләри вүс'әти онунчу бешиликдә даһа жүксәк олмушдур.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзлүјүнә намизәд, Азәрбајҗан КП МК-

нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдаш Азәрбајҗан Коммунист Партиясынын XXX гурултајында көстәрмишдир ки, онунчу бешиликдә сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулу истеһсалында рекорд нәтичәләр әлдә едилмишдир. Иғтисадијјат вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә, зәһмәткешләрин мадди вә мәнәви тәләбатынын өдәнилмәсиндә доғгузунчу бешилијин рекорд көстәричиләрини хејли өтүб кечән нәтичәләр газанылмышдыр³.

Азәрбајҗан ССР-дә онунчу бешилик әрзиндә доғгузунчу бешиликдәкиндән 10,3 милјард манат чоһ милли кәлир әлдә едилмишдир. Милли кәлирин мүнәјјән артымы 2,3 милјард манат олмушдур ки, бу да үст-үстә једдинчи, сәккизинчи бешиликләрдәки вә доғгузунчу бешилијин үч илиндәки артымдан чоһдур.

Онунчу бешиликдә республика сәнајесиндә истеһсалын артым сүр'әти бешилик планда нәзәрдә тутулан 39 фәиз әвәзинә 47 фәиз олмушдур. Республиканын кәнд тәсәррүфаты беш ил әрзиндә дәвләтә тапшырыгдан әләвә 531 мин тон тахыл, 662 мин тон памбыг, 1.142 мин тон үзүм, 19.9 мин тон јашыл чај јарпағы, 161 мин тон сүд, 83,2 милјон әдәд јумурта, 5.7 мин тон јун тәһвил вермишдир.

Ичтимаи истеһсалын сүр'әтлә артамасы вә онун сәмәрәлилијинин хејли жүксәлмәси республиканын сосиал инкишафына даир бөјүк бир программанын һәјата кечирилмәсинә имкан вермишдир. Һазырда республиканын зәһмәт адамлары он ил бундан әввәлки дөврә нисбәтән даһа фираван јашајырлар. Фәһлә вә гуллуғчуларынын орта ајлыг әмәк һағгы, колхозчуларынын кәлири, ичтимаи истеһлак фондларындан верилән өдәнчләр вә имтијазлар хејли артмыш, адамбашына реал кәлир чоһалмыш, пәракәндә мал дөвријјәсинин вә мәишәт хидмәтинин һәчми жүксәлмишдир.

Азәрбајҗан КП МК-нын партијанын XXX гурултајына һесабатында

¹ Ба х: «Коммунист» гәзети, 24 феврал 1981-чи ил.

² Ба х: «Коммунист» гәзети, 5 март 1981-чи ил.

³ Ба х: «Коммунист» гәзети, 29 январ 1981-чи ил.

көстөрүлді жи кими, 1970-чи илдә республикада адамбашына милли кәлир орта Иттифаг сәвијјәсинин 62 фанз гәдәр идисә, 1980-чи илдә 80 фанздән чох олмушдур. 1971—1980-чи илләрдә адамбашына милли кәлирин артым сүр'әти әввәлки ониллијин мувафиг көстөрчисиндән 2,7 дөфә жүксәк олмушдур. Догузунчу вә онунчу бешилликләр әрзиндә республикада адамбашына дүшән милли кәлир 500 манат, јәни 1961—1970-чи илләрдәкиндән 3,5 дөфә чох артмышдыр. Сон дәрәчә әһәмијјәтли һалдыр ки, онунчу бешилликдә милли кәлирин 20,3 милјард манат истехлака јөнәлдилмишдир. Бу, үст-үстә једдинчи вә сәккизинчи бешилликләрдәки мәбләғи өтүб кечир. Бу да сәчијјәвидир ки, фәһлә вә гуллуғчуларын орта ајлыг әмәк һаггы 1970-чи илдәкинә нисбәтән 1,3, колхозчуларын әмәк һаггы 1,9 дөфә артмышдыр⁴.

Бүтүн бунларла јанашы, онунчу бешилликдә республикада маарифин, мәдәнијјәт вә сәһијјәнин инкишафында бөјүк мүвәффегијјәтләр газанылмыш, зәһмәткешләрин әмәк вә истираһәт шәраитини јахшылашдырмаг үчүн чох иш көрүлмүшдур.

Сов.ИКП МК-нын XXVI гурултаја һесабатында дејилир: «Өлкә јени ониллијә гүдрәтли истехсал вә елм-техники потенциалла, һазырлыглы, ишә сәдағәтли кадрларын чохмилјонлу ордусу илә гәдәм гојмушдур»⁵.

Белә бир зәмин коммунизм гуручулуғунун даһа санбаллы, игтисади вә социал тәрәггинин даһа әзәмәтли вәзифәләрини јеринә јетирмәјә имкан верир. Бу чәһәтдән партијанын XXVI гурултајынын гәрарлары, Л. И. Брежнев јолдашын мәрузәсиндә ирәли сүрүлмүш вәзифәләр, 1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә социалинкишафынын әсас истигамәтләри өлкәмизин коммунизмә доғру ирәлиләјишиндә мүһүм мәрһәлә олачагдыр.

Бу сәһәләрдә ССРИ-дә коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси јарадычылыглы үмумиләшдирилмиш, дикәр

социалист өлкәләринин тәчрүбәси мәзәрә алынмыш, өлкәнин игтисади, социал вә мәнәви инкишафынын ән мүһүм мәсәләләринә даир партијанын реал вә узаккөрән стратегија вә тактикасы әсримизин сәксәнинчи илләринин конкрет шәраитинә ујғун олараг мүјјәнләшдирилмишдир.

Јеткин социализм шәраитинә ујғун олараг социализмин объектив игтисади ганунларынын фәалијјәтинә әсасланан партијанын мәгсәдләри, онун ирәли сүрдүјү вәзифәләр вә бу вәзифәләри һәлл едән вәситәләрини мәчмусу, мәһз партијанын игтисади вә социал стратегијасынын мәзмунуну тәшкил едир.

Өлкәмизин Коммунист Партијасы тәрәфиндән һазырланмыш игтисади вә социал инкишафынын јени програмы инсанлара Ленин гајгысы илә ашыланмышдыр.

Мәлумдур ки, әсас истигамәтләрдә социал тәрәгги саһәсиндәки кәләчәк вәзифәләр хусуси бөлмәдә ајрыча көстөрилмишдир.

Әсас истигамәтләрдә гејд едилир ки, гаршыдакы ониллик коммунизм мадди-техники базасынын јарадылмасында, ичтимаи мунасибәтләрин инкишафында, јени инсанын формалашмасында јени мәрһәлә олачагдыр. Бу дөврдә јеткин социализм чәмијјәтинин имканларындан вә үстүнлүкләриндән ән долғун шәкилдә истифада олуначаг, онун мадди вә мәнәви сәрвәтләри хејли артырылачагдыр.

Он биринчи вә он икинчи бешилликләрдә ССРИ-нин игтисади вә социал инкишафынын әсас вәзифәләри һәјатымызын бүтүн саһәләринә аид олмага, гаршыдакы он илдә партијамызын вә халғамызын һәлл етмәли олдуғлары игтисади вә социал проблемләрин бүтүн комплексини әһәтә едир.

Сәксәнинчи илләр үчүн Коммунист Партијасынын вә Совет дәвләтинин стратеги мәгсәдләри ајдындыр. Бу, халғын мадди вә мәнәви һәјат сәвијјәсинин дурмадан жүксәдилмәсинә наил олмагдан, шәхсијјәтин һәртәрәfli инкишафы үчүн даһа јахшы шәраит јарадылмасындан ибарәтдир.

Бу али мәгсәдә наил олмаг вәситәләри дә ајдындыр. Бунлар әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасындан, совет адамларынын социал вә әмәк фәаллығынын күчләндирилмәсиндән ибарәтдир.

Јени бешилликдә ичтимаи истехлак фондлары хејли артачагдыр. Әмәк һаггы вә әһалијә дикәр өдәнч вә күзәшtlәри жүксәлтмәк саһәсиндә мәркәзләшдирилмиш тәдбирләрә бешилликдә 16 милјард манатдан чох вәсәит ајрылмышдыр. Јаша вә әлиллијә көрә фәһләләрә, гуллуғчулара, колхоз үзвләринә верилән пенсияларын минимум мәбләғи жүксәдиләчәк, һабелә әһалинин социал тәминатыны даһа да јахшылашдырмаг саһәсиндә башга тәдбирләр һәјата кечириләчәкдир. Чар и бешилликдә орта ајлыг әмәк һаггы 13—16 фанз артачаг вә 190—195 маната чатачагдыр. Ичтимаи тәсәррүфатдан колхозчуларын кәлири 20—22 фанз артачагдыр.

Л. И. Брежнев јолдаш XXVI гурултајда демишдир ки, зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин жүксәдилмәси пул кәлирини артырмагла гуртармыр. Инди әһалинин әрзагла, һабелә чох ишләнән сәнајә маллары илә тәһизатыны јахшылашдырмаг вәзифәсини он плана кечир⁶.

Бу проблеми әсаслы сурәтдә һәлл етмәк мәгсәдилә Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси хусуси әрзаг програмы ишләјиб һазырламышдыр. Програмдан мәгсәд әһалини әрзагла фәсиләсиз тәһиз етмәк вәзифәсини мүмкүн гәдәр ғыса мүддәтдә јеринә јетирмәкдир.

XXVI гурултај халг истехлакы маллары истехсалынын кенишләндирилмәсини вә кејфијјәтинин јахшылашдырылмасыны, хидмәт саһәсинин инкишаф етдирилмәсини биринчи дәрәчәли әһәмијјәтли вәзифә кими гаршыја гојмушдур.

Өлкәнин XXVI гурултај тәрәфиндән тәсдиғ едилмиш игтисади вә социал инкишафынын әсас истигамәтләриндә бүтүн гардаш республикаларын, о чүмләдән Совет Азәрбајча-

нын игтисади вә социал тәрәггисинин кәләчәк перспективләри нәзәрдә тутулмушдур.

Азәрбајчан зәһмәткешләринин хусусилә сон он илдә әлдә етдији мүһүм уғурлар он биринчи бешилликдә даһа мүрәккәб вә кәркин тапшырылары јеринә јетирмәк үчүн мөһкәм тәмәл јаратмышдыр. Мәһз белә бир тәмәлә әсасланараг он биринчи бешилликдә республиканын игтисади вә социал инкишафынын конкрет, әсасландырылмыш програмы ирәли сүрүлмүшдур. Һәмин програма мувафиг олараг республика үзрә сәнајә мәһсулу истехсалы 29—32 фанз артырылачаг, бешиллијин ахырында сәнајә истехсалынын һәчми 12 милјард манатлыгдан артыг олачагдыр. Бу о демәкдир ки, сон 15 ил әрзиндә республиканын сәнајә истехсалы потенциалы тәғрибән 3 дөфә чохалачагдыр.

Кәнд тәсәррүфатынын үмуми мәһсулунун орта иллик һәчми 15—17 фанз артырылачагдыр. Илдә орта һесабла азы 600 мин тон памбыг, 1,3—1,4 милјон тон үзүм, 1,1 милјон тон тахыл, 850—900 мин тон тәрәвәз, азы 150 мин тон әт (кәсилмиш әт), 850—860 мин тон сүд истехсал едиләчәк, 80 мин һектар суварылан торпаг истифадејә вериләчәкдир.

Чар и бешилликдә адамбашына реал кәлирләр 23, ичтимаи истехлак фондлары 27, фәһлә вә гуллуғчуларын орта ајлыг әмәк һаггы 17—20, колхозларын ичтимаи тәсәррүфатларындан колхозчуларын кәлири 20—22 фанз артачагдыр.

Мүхтәлиф маллара вә хидмәтләрә әһалинин алычылыг тәләбатыны даһа долғун өдәмәк мәгсәдилә пәрәкәндә әмтәә дөвријјәси 32—35, мәишәт хидмәтинин һәчми 62 фанз, о чүмләдән кәнд јерләриндә 1,9 дөфә артачагдыр.

Јеткин социализм шәраитиндә игтисадијјәтин тәрәггиси илә чәмијјәтин социал-сијаси, мәнәви тәрәггиси арасында гаршылыглы әлағә кетдикчә даһа да дәринләшир вә кенишләнир.

Совет адамларынын мәнзил, әмәк вә мәишәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасы чәмијјәтин социал

⁴ Ба х: «Коммунист» гәзети, 29 январ 1981-чи ил.

⁵ Јенә орада, 24 феврал 1981-чи ил.

⁶ Ба х: «Коммунист» гәзети, 24 феврал 1981-чи ил.

Инсанларын һәјат вә фаалијјәти-
нин чох муһум сәһәси олан әмәк шә-
раитиндә даһа дәрин дәјишикликләр
јарадылмасы чари бешилликдә вә

Зәһмәткешләрин социал инкиша-

⁷ Бах: «Коммунист» газети, 5 марг 1981-
чн ил.

Мүасир истеһсалын мадди-техники базасынын даими инкишафы вә тәкмилләшмәси әсасында һәјата кечирилән вә дурмадан кенишләнән елми-техники тәрәгги өз тәһсирини пешәкар ишчи гүввәсинин тәкрар истеһсалында көстөрмәклә жүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасыны зәрури едир. Белә олдуғундандыр ки, әмәкчиләрин пешә структурунун даһа да тәкмилләшдирилмәси, ишчиләрин ихтисас сәвијјәсинин дурмадан жүксәлдилмәси әсас истигамәтләрдә партијанын социал сијасәтинин ардычыл һәјата кечирилмәсинин ән мүһим вәзифәләриндән бири кими ирәли сүрүлмүшдүр.

Сосиал тэрэггинин бүс'эти бу тэрэггидэ эдэбијјат вэ инчэсэнэтин тутдугу мөвгө илэ сэчијјэлэнир. Шэхсијјэтин бэдиин мэдэнијјэти исэ өз нөвбэсиндэ онун шүүр вэ һисслэринин мүхтэлиф чөһөтлэринэ тэ'сир көстэрир, реал алэмин, истэр эмэк просесинин, истэрсэ дэ ичтимаи фэалијјэтин мө'на вэ көзэллијинин даһа дэриндэн дэрк едилмэсинэ сәбәб олур. Буна көрә дэ

тәсәдүфи дејилдир ки, социализм чәмијјәтиндә бәдһи мәдәнијјәт совет адамларынын интеллектуал әләминин әјрылмаз тәркиб һиссәси олмушдур.

XXVI гурултајын материалларында әһалијә кино хидмәтинин јакшылашдырылмасына, тәрбијә вә тәлим ишиндә кинодан кениш истифадә олунмасына, мәдәни-маариф очаглары ишинин тәкмилләшдирилмәсинә, күтләви китабхана вә клублар шәбәкәсинин кенишләндирилмәсинә, зәһмәткешләрин өзфәалијјәт јарадычылығынын вә итираһәтинин мәркәзи кими онларын ролунун јүксәлдилмәсинә, мәтбуатын, нәшријјат ишинин, телевизија вә радио верилишләринин даһа да инкишаф етдирилмәсинә мүһүм әһәмијјәт верилир.

Күтләви информасија васитәләри, нәшријјатлар, мәдәни-маариф мүәссәсәләри чәмијјәтин мәнәви һәјатынын мүһүм мәркәзләри олуб, зәһмәткешләрин идеја-сијаси, әмәк вә әхлағ тәрбијәси саһәсиндә чохчәһәтли вә рәң-карәнк иш апарырлар.

Чари бешилликдә өлкәмиздә, о чүмләдән республикамызда тәблиғат васитәләринин, мәдәнијјәтин, инчәсә-нәтин-туризмин, бәдһи тәрбијәси вә идмачын, еләчә дә сәһијјәнин хејли инкишаф етдирилмәси планлашдырылмышдыр.

Совет адамларынын рифаһы вә сәадәти Коммунист Партијасынын социал сијасәтинин маһијјәтини тәшкил едир. Бу сијасәтин ардычыл һәјата кечирилмәси нәтичәсидир ки, јени инсан,

И. С. Алиев

XXVI СЪЕЗД КПСС И ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В СССР

В статье рассматривается политика партии и Советского государства в области социального прогресса общества и дальнейшего роста материального благосостояния народа. Этому вопросу отводится много внимания в документах XXVI съезда партии. Здесь предусмотрен дальнейший рост благосостояния трудящихся, улучшение условий труда и

совет... адамы... формалашмышдыр. Л. И. Брежнев јолдаш дејир: «Совет адамы вичдаплы әмәкчидир, сијаси мәдәнијјәти јүксәк олан бир инсандыр, вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләлчидир. Ону партија вә өлкәнин гәһрәмәнлиғ тарихи, бүтүн гурулушумуз тәрбијә етмишдир. О, јени дүнјанын гуручусуна хас олан гәјнап һәјат сүрүр»⁸.

Сов.ИКП МК-нын партијанын XXVI гурултајына һесабаты вә гурултајын диқәр сәнәдләри нәзәри вә практик чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә малиқдир. XXVI гурултајда ирәли сүрүлмүш әзәмәтли програмын ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси зәһмәткешләрин кетдикчә артан мадди вә мәнәви тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәсини, халғын рифаһынын дурмадан јүксәлдилмәсини тәмин едәчәкдир.

Коммунист Партијасынын планлары динч јарадычылығ програмыдыр. Бу планларда социализм гурулушунун һуманист тәбиәти инандырычы сурәтдә тәзаһүр едир, ирәли сүрүлән вәзифәләр совет халғынын һәјати мәнафәјинә тамамилә ујғундур. Мәһз буна кәрә дә өлкәнин XXVI гурултајда ирәли сүрүлән иғтисади, социал, мәдәни вә сијаси саһәләрдә тәрәғгисинин кәләчәк проблемләри совет адамларына јени гүввә вә илһам верир, онларын ишығлы коммунизм кәләчәјинә инамыны, никбинлик һиссини мөһкәмләндирир.

⁸ «Коммунист» гәзәти, 24 феврал 1981-чи ил.

повышение его производительности, укрепление здоровья советских людей, а также вопросы развития в нашей стране просвещения, культуры, науки. В статье на материалах Азербайджанской ССР всесторонне исследуются результаты социального прогресса в советском обществе и его дальнейшие перспективы.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1982, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1982, № 1

Ф. Е. УСЕЈНОВ

КҮРЧҮСТАНДА СОВЕТ ҺАКИМИЈЈӘТИНИН ГУРУЛМАСЫ ВӘ МӨҺКӘМЛӘНМӘСИ УҒРУНДА МҮБӘРИЗӘЈӘ АЗЕРБАЙДЖАН ССР-ИН ГАРДАШЛЫҒ ЈАРДЫМЫ (1920—1921-чи илләр)

Өлкәмиздә Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабынын гәләбәси совет халғларыны бир-биринә јакшылашдырмағын тәмәлини гојду, совет вәтәнпәрвәрлијинин вә пролетар бејнәлмиләлчилијинин һәјата кечирилмәсинә тәкан верди, халғлар достлуғунун бөјүк вә сарсылмаз күчүнү нүмајиш етдирди.

1920-чи илин баһарында Азербайчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра о, ермәни вә күрчү халғларынын сәадәтини өз әлләринә алмасына гардашлығ көмәји көстәрмишдир. Бу бахымдан Зағафғазияда, о чүмләдән Күрчүстанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәјә Азербайчан ССР-ин гардашлығ көмәјинин тәдғиг едилмәсинин мүһүм әһәмијјәти вардыр. Чүнки бу, әввәлә, проблемин әтрафлы тәдғиг едилмәсинә, мөчуд тарихи һадисәләрин кениш шәкилдә өјрәнилмәсинә имкан верир; икинчиси, болшевикләр партијасынын милли мәсәләјә даир програмынын Зағафғазияда һәјата кечирилмәсини даһа кениш ишығландырмаға имкан верир; үчүнчүсү, социализмин галиб кәлмәсиндә мүхтәлиф халғларын гардашлығ иттифағынын зәрурилији һағғында даһи рәһбәримиз В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү пролетар бејнәлмиләлчилији принципләринин јеринә јетирилмәсинин әмәли чәһәтдән нечә һәјата кечијини практик чәһәтдән нүмајиш етдирир; нәһәјәт, В. И. Ленин башда олмағла, Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында бејнәлхалғ әксингилаби гүввәләрә галиб кәлмәк үчүн мүхтәлиф милләтләрдән олан зәһмәткешләрин бејнәлмиләл һәмрәјлијинин нә дәрәчәдә әһәмијјәтли вә зәрури олду-

ғуну көстәрир. В. И. Ленин јазырды: «Капитал бејнәлхалғ гүввәдир. Она галиб кәлмәк үчүн фәһләләрин бејнәлхалғ иттифағы онларын бејнәлхалғ гардашлығы ләзимдыр» [1].

Азербайчан ССР-ин гардаш совет республикалары илә әлағәләринә даир бир чох әсәрләр јазылмышдыр [2]. Бу әсәрләрдә Күрчүстанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәјә Азербайчан ССР-ин гардашлығ көмәјини бәзи мәсәләләринә тохунулса да, тәдғиг етдијимиз мәсәләләр зәиф ишығландырылмышдыр.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы дүнја халғларынын тарихиндә јени инкишафын әсасыны гојан дәрин бир чеврилиш јаратды. Октјабрын гәләбәси XX әсрдә башлыча һадисә олуб, бүтүн бәшәријјәтин инкишафы кедишини көкүндән дәјишдирди [3].

Бөјүк Октјабр ингилабына Зағафғазия вә Шәрг елләриндә илк сәс верән Азербайчан фәһлә вә кәндлиләри олду. «1920-чи ил апрелин 28-дә Азербайчан Совет Сосиалист республикасынын елан едилмәси Азербайчан халғынын чохәсрлик тарихиндә јени дөвр ачан һадисәдир. Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында, рус халғынын гардашлығ көмәји илә Азербайчанын фәһлә синфи вә зәһмәткеш кәндлиләри истисмарчы гурулушу јыхдылар, буржуа-мүлкәдар әксингилабыны дармадағын етдиләр, Совет һакимијјәтини гурдулар. Азербайчан халғы социалистчәсиндә инкишаф јолуна гәдәм гојду» [4].

Азербайчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы Зағафғазия халғларыны һәр чүр буржуа милли зүлмүндән

вə харичи империалистларин истисмарындан азад едэн сoциалист ингилабларынын башлангычыны гојду. Азербайчанда Совет һакимијјетинин гурулмасыны һәрарəтлə тəбрик едэн В. И. Ленин 1920-чи ил мајын 5-дə Азербайчан ССР һөкүмəти адына кəндəрдији телеграмда јазырды: «Халг Комиссарлары Совети мүстəгил Азербайчан республикасы зəһмəткеш күтлəлəринин азадлыға чыхмасыны алгышлајыр вə мөһкəм əмин олдуғуну билдирир ки, мүстəгил Азербайчан республикасы өз Совет һөкүмəтинин рəһбəрлији алтында, РСФСР илə бирликдə өз азадлыг вə истиглалижјетини Шəргин мəзлум халгларынын гəддар дүшмəни олан империализмдэн горујуб сахлајачагдыр...» [5].

Азербайчанда Совет һакимијјетинин гələбəси Загафгазија халглары арасында игтисади вə ичтиман-сијаси əлагəлəрин əсасыны гојду вə бүтүн Загафгазијада халглар достлуғунун даһа да мөһкəмлəндирилмəsi үчүн реал зəмин јаратды.

Азербайчанда Совет һакимијјетинин мөһкəмлəндирилмəsi даһа чох РСФСР илə јарадылан əлагəлəрдə вə онун көмəји илə үзви вəһдəт тəшкил едирди. Буна көрə дə кəнч Совет Азербайчаны тез бир вахтда 1920-чи илин сентјабрын 30-да РСФСР илə һəрби-игтисади иттифаг бағлады [6]. Јени јаранаң Совет Азербайчаны үчүн бу иттифагын мисилсиз əһəмијјəти вар иди. Бу иттифаг имкан верди ки, Азербайчан ССР илк күндən империализмин һəр чүр һүчүмларындан мүдафиə олунсун вə тəһлүкəсиз јашасын.

Бөјүк Октябр сoциалист ингилабынын тəсири Совет Азербайчаны васитəсилə Загафгазија вə Шəрг өлкəлəринə јайылды. Азербайчан ССР-ин гүдрəтли Совет Русијасы илə һəрби-игтисади иттифагы нəтичəсиндə о, нəнки өз варлығыны горујуб сахлады, һəм дə башга халгларын сoциализм јолуна чыхмасына јахындан көмəклик етмəк имканы əлдə етди. Нəтичəдə Азербайчан ССР Загафгазијанын вə Шəргин гапысында сoциализмин алынмаз галасы олду. Совет Азербайчанынын Совет Русијасы илə иттифагынын əһə-

мијјəтиндən бəһс · едəн · Азербайчан ХКС-нин сəдри Н. Нəриманов 1920-чи илин августунда В. И. Ленинə кəндəрдији мəктубда јазырды: «Совет Русијасы олмадан Азербайчан јашаја билмəз» [7]. Бөјүк Октябрын јетирмəsi олан Совет Азербайчаны Совет Русијасы илə иттифагда, Ленин партијасынын рəһбəрлији алтында бүтүн чəтин-ликлəри арадан галдырааг гыса мүдлəтдə хəјли дэрəчəдə инкишаф етди вə Шəргин гапысында чичəклəнən гүдрəтли сoциалист республикасына чеврилди.

Азербайчан ССР РСФСР илə јанашы, башга Совет республикаларындан лазыми көмəклик алмагла бəрабэр, өзү дə һəмин республикалара јардым көстəрмиш вə гардашлыг борчуну лəјигинчə јеринə јетирəрəк пролетар бəјнəлмилəлчилији принциплəринə илк күндən садиг галмышдыр. Буну Азербайчан Ингилаб Комитəсинин гəбул етдији 1920-чи ил 28 апрел тарихли илк мұрачнəтнамəsi дə тəсдиг едир. Мұрачнəтнамəдə дəјилирди: «Гафгазын вə Шəргин мəзлум истисмар олунан күтлəлəри үчүн бөјүк ингилаби гələбəлэр вə бүтүн миллəтлəрдən олан фəһлə вə кəндлилəрин гардашчасына əмəк һəмрəјлији дөврү башлаыр» [8].

Бу һəмрəјлијə садиг галан Азербайчан ССР Совет Русијасы илə əлəлə верəрəк бир чох халгларла јанашы Совет һакимијјетинин гələбəси уғрунда мүбаризəдə күрчү халгына да јахындан гардашлыг көмəји көстəрмишдир. Азербайчанда Совет һакимијјетинин гələбəси күрчү халгынын сoциализм уғрунда мүбаризəсинин галибијəтлə баша чатмасыны јахынлашдырды вə зəһмəткешлəрин ингилаби руһ јүксəклијинин чошғун инкишафына бөјүк тəкан верди. Азербайчанда Совет һакимијјетинин гələбəси хəбəri Күрчүстан фəһлəлəринин вə кəндлилəринин бөјүк севинчинə сəбəб олду. 1920-чи ил мајын 1-дə Тифлисдə вə Күрчүстанын башга јерлəриндə күтлəви нұмајишлэр олду [9]. Нұмајишчилэр: «Јашасын Совет Азербайчаны!», «Јашасын Совет Русијасы», «Бүтүн һакимијјет Советлэрə!» шұарлары алтында чыхыш етдилэр.

Азербайчайда Совет һакимијјетинин гурулмасы Күрчүстанда меншевик һөкүмəтинə сарсыдычы зəрбə вурду. Бу мұнасибəтилə С. Орчанокидзе деминди: «Азербайчанда Совет һакимијјетинин бəргəрар олдуғу вахтдан бəri Азербайчан бизим үчүн елə бир башлангыч нөгтəси олмушдур ки, биз ордан меншевик дашнагларын миллəтчи-буржуа əксингилаби һөкүмəтлəри үзəринə һүчүм етмишик». Азербайчанда Совет һакимијјетинин гурулмасындан тəшвишə дүшən меншевик һөкүмəти зəһмəткешлəрин Совет һакимијјəти уғрунда апардыглары мүбаризəсинин гаршысыны алмагдан өтрү өлкəдə үмуми сəфəрбəрлик кечирди. Мұдафиə Шұрасы јаратды. Шəрги Күрчүстанда һəрби вəзијјəт елан етди [10] вə башга фəвгəлəдə əксингилаби мұртəчə тəдбирлэр көрдү.

Азербайчанда Совет һакимијјетинин гələбə чалмасы вə ингилаб аловунун тезликлə Күрчүстана кечмəсиндən етијат едən меншевик һөкүмəти ингилаби һəрəката гошулан фəһлə вə кəндлилэрə, онларын тəшкилатчыларына гаршы тəғиб вə чəзə тəдбирлəрини күчлəндирди. Меншевик һөкүмəти ингилаби шұарларла чыхыш едəнлəри һəбсə алыр, коммунистлəри күллəлəјир вə һəр чүр зоракылыг тəдбирлəри илə ингилаби чыхышларын гаршысыны гəддарлыгла алмаға чалышырды [11]. Јахынлашан халг ингилабы гаршысында да күчсүзлүјүнү һисс едən Жорданија-Гегочкори-Раминши һөкүмəти һəр күн јени-јени гурбанлар верən сијасəт јеридир вə империалистлəрдən кетдикчə даһа чох асылылығы артырды [12].

Меншевик һөкүмəти империалист дөвлəтлəри илə əлагəјə кириб Совет Русијасына вə Азербайчан ССР-ə гаршы əксингилаби планлар һазырлајыб һəјата кечирир. РСФСР илə Азербайчан ССР арасында бағланмыш мұгавилəлəри позур [13]. Азербайчан ССР-ин сəрһəддинə гошун топлајыр [14], һүчүмлар тəшкил едир [15] вə кəнч Совет Азербайчаны дахилиндə (Кəнчə, Загатала вə с) [16]: Совет һакимијјəтинə гаршы гијамлар тəшкил едир. Белəликлə əксингилаби мүбаризəјə һəр васитə илə јардым көстəрди.

1920-чи илин јайында Күрчүстан меншевик һөкүмəтинин халга гаршы јеритдији сијасəтин ифласа уғрамасы даһа чох тəзəһүр етмəјə башлады. Бу заман ингилабчы гүввəлэрлə һөкүмəт гүввəлəри арасында кетдикчə даһа чох тоғушмалар баш верирди.

Белə бир чəтин шəрайтдə күрчү ингилабчылары Ленин партијасынын рəһбəрлији алтында өз варлығыны сахламаг вə кələчəкдə ингилаби мүбаризəдə халгын гələбəсини тəғмин етмəк үчүн гејри-легал тактикадан истифадə етмəјə мəчбур олдулар. Меншевик һөкүмəтинин зоракылыг сијасəтиндən горулмаг үчүн мұвəггəти олараг Күрчүстаны тəрк едən бир чох коммунистлэр вə əксингилабчылар Азербайчан ССР əразисинə көчдүлэр. Азербайчан КП МК вə Азербайчан Совет Сoциалист һөкүмəти Күрчүстан ингилабчыларына һəр васитə илə көмəклик едир, онларын јашајышы үчүн лазыми шəраит јарадырды.

1920-чи ил сентјабрын 30-да Азербайчана гачыб кəлən вə ја меншевик һөкүмəти тəрəфиндən сүркүн вə тəғиб едилən күрчү коммунистлəриндən 85 нəфəрин иштиракы илə Бақыда јығынчаг кечирилди [17].

Ичласда Күрчүстандакы шəрайтлə əлагəдар олараг күрчү коммунистлəрин стратегијасы вə тактикасыны мұəјјəнлəшдирən мəсəлə мұзакирə едилди. Ичласын гəбул етдији гəрарда көстəрилирди ки, харичдə олан бүүтн күрчү ингилабчыларынын сəјлəрини вə гүввəлəрини ваһид бир мəркəздə бирлəшдирмəк, Күрчүстанда ингилаби ишə һəртəрəфли јардым көстəрмəк үчүн Бақыда вə Владигафгазда (Орчоникидзе) тəчили олараг Күрчүстан К (б) П-нын бүросуну јаратмаг лазымдыр [18]. Гыса вахт əрзиндə јарадылан Күрчүстан К (б) П-нын Бақы бүросу кениш фəалијјəтə башлады. Бүрө Күрчүстанла əлагə сахлајыр, Азербайчандакы күрчү ингилабчыларынын фəалијјəтини ваһид бир мəркəздə бирлəшдирди, иртичанын гурбаны олмуш күрчү ингилабчыларынын башсыз галмыш аңлəлəринə јардым едир, Күрчүстана ингилаби əдəбијјат кəндəрир. Азербайчан зəһмəткешлəринин күрчү халгына јардым тəшəббүсүнү истига-

көмөклији һәр чүр мәһсулларла фаси-тәнтәнәси наминә хидмәт етмәјә баш-
лаған дәрәм едирди 1921-чи ил апрел-март ады.

лэсиз давам едирди. 1921-чи ил апрелин 6-да Азербайжан ССР Күрчүстана 277000 пуд аг нефт [37], мајын 18-дә исә 150000 пуд [38] нефт көндәрмишдир. Азербайжан ССР-ин Күрчүстана гардашлыг көмәклији тарихиндә Бақы-Тифлис-Батум көмәринин истифадәјә верилмәси мүһүм рол ојнамышдыр. 1921-чи ил мартын 12-дә нефт кә-

дыр. 1921-чи ил мартын 12-дә нефт кәмәри јеннән ишә дүшдү. Азәрбајҗан ССР илә Күрчүстан ССР арасында игтисади әлагәләрин кенишләнмәси имканы јаранды. Мүһүм сийәси игтисади әһәмијјәти олан бу нефт кәмәринин ишә дүшмәсинин бүтүн Совет республикалары үчүн бөјүк әһәмијјәти вар иди. Нефт вә нефт мәһсуллары әсрләр бөјү истисмарчы гүввәләр әлиндә мәһкум синифләри истисмар етмәк, әзмәк вә асылы салмаг ролу ојнамагла бәрәбәр, һәм дә бир гисми варлылара мәнәуб олмушдур.

1921-чи ил мартын 13-дә Азәрбајчан ССР Харичи Ишләр комиссары М. Д. Һүсејнов тәрәфиндән имзаланмыш вә нефт кәмәринин ачылышы мүнәсибәтилә кечирилмиш тәнтәнәли йығынчағын иштиракчылары тәрәфиндән РСФСР-ин Халг Комиссарлары Советинин сәдри В. И. Ленинә, Харичи Ишләр Комиссары К. В. Чичеринә, Күрчүстан Ингилаб Комитәсинин сәдри Ф. Махарадзә, Харичи Ишләр Комиссары Орахелашвилијә вә Гафгаз чәбһәси ингилаб шурасынын үзвү Орчоникидзејә көндәрдикләри телеграмда көстәрилирди ки, «...јолдаш Н. Нәриманов Азәрбајчан ССР-ин бүтүн комиссарларынын иштиракы илә Бақы-Тифлис-Батум нефт кәмәринин ачды. Антантанын муздурлары олан меншевикләрә гаршы үсјан галдыран Күрчүстан зәһмәткешләринә һәрби кәмәклик әлини узатмыш Азәрбајчанын зәһмәткешләри бу күн Күрчүстан илә Азәрбајчан халгларынын гардашлыг иттифагыны иғтисади телләрлә мөһкәмләндирир [39].

Бунунла да бәшәр тарихиндә илк дэфә олараг дүнјанын ири мәркәзләриндән бири олан Азәрбајчан нефти халгларын гардашлығына, сәадәтинә, бир сөzlә, бәшәријјәтин хошбәхт кәләчәји олан коммунизмин

энтэнэси наминэ хидмэт етмэјэ баш-
лады.

Азербайжан ССР Совет Күрчүстанына нефт вә нефт мәнсуллары илә бәрәбәр башга мәнсулларда да көмәклик кәстәрмишдир. 1921-чи ил мартын 2-дә Азербайжан Күрчүстана 7 вагон аг ун, 40 вагон башга әрзаг мәнсуллары вә 200 чән нефт јола салмышдыр [40].

«Правда Грузии» гәзетинин 1921-чи ил 9 март тарихли 7-чи нөмрәсиндә көстәриллрди ки, Бақы пролетариаты Күрчүстан зәһмәткешләринә гардашлыг жардымы етмәк үчүн имәчилиик кечирилләр.

Гардашлыг жардымы һәр чүр мәһсулларла давам етмәкдә иди. Апрельин 17-дә Бакыдан Күрчүстана 30 чән нефт көндәрилди [41], 1921-чи ил ијун вә октябр ајларында Азәрбајчан ССР Күрчүстана 4,747 пуд дуз көндәрди.

Күрчүстан ССР жарандыгы күндөн
яхын гоншусу вэ досту олан Азербай-
жан ССР-ә дэфаләрлә һәр чүр ярдым
үчүн мүрачиәт етмиш вэ Совет Азербай-
жаны да лазымы көмәклији вахтын-
да бөјүк һөрмәт вэ сә'лә јеринә јетир-
мишдир. Елә буна көрәдир ки, Күрчүс-
тан халгы вэ Күрчүстан К(б)П Азербай-
жанда Совет һакимијјәтинини гурул-
масына тәкчә Азербайжанын дејил,
еләчә дә Шәргин, бүтүн Загафгазија-
нын азадлыға чыхмасы кими бахырды.
Күрчүстан Ингилаб Комитәсинин
сәдри Ф. Махарадзе Азербайжанда Со-
вет һакимијјәтинин гурулмасынын
биринчи илдөнүмү мүнәсибәтилә
Н. Нәримановун адына көндәрдији 27
апрел 1921-чи ил тарихли тәбрик те-
леграмында көстәһирди: «Азербайжан
зәһмәткеш күтләләринин азадлыға
чыкмасынын биринчи илдөнүмү күнү
мүнәсибәтилә Күрчүстан фәһлә вэ
кәндли күтләләри адындан сизин шәх-
синиздә Совет Азербайжанынын фәһлә
вэ кәндлиләрини һәрарәтлә дә тәбрик
едирәм. Бир ил бундан әввәл Азербай-
жанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы
тәкчә Азербайжанда дејил, еләчә дә
бүтүн Загафгазијада буржуа мүлкәдар
әксингилабына өлдүрүчү зәрбә ендир-
ди» [42].

Беләликлә, јухарыдакы материал.

ларла көстөрилдији кими, Азербайжан КП Күрчүстанда Совет һакимијәтинин гурулмасына вә мөһкәнләнмәсинә мүнәзәм олараг диггәт вермиш, ону өзүнүн күндәлик мәшгул олдугу мәсәләјә чевирмиш вә чәтин вәзијјәтдә олмасына бахмајараг, Совет Күрчүстанына јардым едилмәси ишини даим мүвәффәгијјәтлә һәлл етмишдир. Тәкчә ону көстөрмәк кифәјәтдир ки, 1920-чи илин август (27), сентјабр (15), октјабр (26), ноябр (9, 18, 20) вә 1921-чи илин биринчи ики ајында олан Азербайжан КП МК-нын ичласлары әсасән Күрчүстана јардым мәсәләләринә һәср едилмишдир.

Азәрбајҹан ССР дитломатик васитәләрлә дә күрчү халгына җаһындан көмәклик көстәрмишдир. Дәфәләрлә Азәрбајҹан һөкүмәти меншевик һөкүмәтиндән халға зидд иртичачы сийәсәти дајандырмағы, коммунистләри һәбсдән азад етмәји тәләб етмишдир [43].

Беләликлә, ајдын олур ки, Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы јарандыгы илк күндән башлајарат гүдрәтли Совет Русијасынын көмәклији сәјәсиндә Күрчүстанда Совет һакимијәтинин гурулмасы вә мөһкәмләnmәси уғрунда апарылан чох чәтин вә ағыр мүбаризәдә күрчү халгына јахындан

Эдэбијјат

1. В. И. Ленин. Эсэрлэри, 30-чу чилд, сэт. 296—297.

2. Е. А. Токаревский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957; Дж. Б. Гулиев. Борьба коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970; его же. Под знаменем ленинской национальной политики. Баку, 1972; Ц. А. Азянц. Вековая дружба народов Закавказья, Ереван, 1972; С. В. Хармандарян. Ленин и установление Закавказской федерации. Ереван, 1969; Г. А. Галоян. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. М., 1977; Г. Жвания. Победы Великого Октября в Закавказье. Тбилиси, 1977; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, Тбилиси, 1967; Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы материалы (1917—1921 г.), Тбилиси, 1958; Ш. Садыгов. Загафгазизја Совет республикасынын элагасын даир. Баку, 1962; Д. Ы. Гудратов. Азербайжанын гардаш совет республикалары иля иттисади во мадони эмкадашлыгы. Баку, 1973.

3. Бөжүк Октябр социалист ингилабынын
60-чы илдөнүмү багында Сов.ИКП МК-нын

көмәклик етмиш вә марксизм-ленинизм дунјакөрүшүндән ирәли кәлән пролетар бейнәлмиләлчилији принципләрини һәр шейдән үстүн тутараг социализмин галиб кәлмәси үчүн әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәмишдир. Буна көрә «Ингилаби мүбаризәнин бүтүн мәрһәләләриндә Бақы болшевикләри, Азәрбајчан зәһмәткешләри өзләринин мәтнин синфи мүбаризәси илә, ардычыл бейнәлмиләлчилији илә фәргләнирдиләр. Бу ингилаби мүбаризәнин бир чох нүмунәләри дилләрдә дастан олмушдур» [44]. Мүасир дөврдә социализм јолу илә ирәлиләјән Күрчүстан Совет Социалист Республикасы гүдрәтли ССРИ-нин тәркибиндә Ленин партијасынын рәһбәрлији алтында бүтүн сәһәләрдә јүксәлиш јоллары илә сүр'әтлә инкишаф едир. Бүтүн бу мисилсиз јүксәлишдә, бу инкишафда Азәрбајчан ССР-ин дә, өз гардашлыг пайы вардыр. Азәрбајчан вә Күрчүстан зәһмәткешләринин достлуғу вә гардашлығынын чичәкләнмәси, коммунизм јолларында зәфәрли јүрүшү ленинизм идејаларынын тәнтәнәсинин нәтичәсидир. Чүнки XX әсрин бүтүн көркәмли ингилаби һадисәләри Ленинин ады илә, онун тәлими илә бағлыдыр [45].

1977-чи ил 31 декабр тарихли гэрары. Бакы,
1970, с.н. 4.

4. Азәрбајҹан ССР-ин вә Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын јарадылмасынын 60 ил-
лији һаггында. Азәрбајҹан Коммунист Парти-
јасы Мәркәзи Комитетинин ғарыры. Бақы,
1980, сәһ. 8.

5. В. И. Ленин. Эсэрлэри, 31-чи чилд, сэн.
126.

6. Азәрбајҹан тарихи, 3-чү җилд, I Һиссә, Бақы, 1973, сәһ. 263.

7. «Азәрбајҹан эәһмәткешләринин В. И. Ленинә мәктубу». Бақы, 1962.

8. «Известия Временного Комитета Азербайджанской ССР».

9. Ц. П. Агаян. Вековая дружба народов Закавказья. Ереван, 1972, сэн. 159.

10. Г. Жванија, Победа Великого Октября в Закавказье. Тбилиси, 1977, с. 275.

11. «Коммунист» гәзети (рус дилиндә).
9 май 1920-чи ил.

13. Сов.ИКП МК жанында МЛИ МПА. Ф

85, с. 18, иш 34, в. 1.
14. Азәрбајҹан ССР ЕА Тарих Институту

тумун елми архиви, ф. 1, с. 4, иш. 2927, 267—273—274.

15. Јенә орада, с. 4, иш. 1927, в. 88—89.
16. Е. А. Токаревский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, сәһ. 277.
17. М. А. И-нин Күрчүстан филиалынын партија архиви, ф. 14, с. 1, иш. 1, в. 1.
18. Јенә орада, ф. 14, с. 1 а, иш 6, в. 4.
19. Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971, сәһ. 564.
20. Г. А. Галоян. Октябрьская революция и освобождение народов Закавказья, М. 1977, сәһ. 195, Г. Жвания. Победа Великого Октября в Закавказье, Тбилиси, 1977, сәһ. 327.
21. Сов.ИКП МК јанында МЛН МРКЭЗН Партија архиви, ф. 17, с. 13, иш 1, в. 63—64. «Бакински работчи» гәзети, 20 феврал 1921-чи ил.
22. Сов.ИКП МК јанында МЛН—МПА, ф. 17, с. 13 иш 2, в. 221.
23. Јенә орада, ф. 17, с. 13 иш 3, в. 243.
24. Јенә орада, ф. 85, с. 15, иш 89, в. 1.
25. ССРН силаһлы гүввәләринин Мәркәзи Дәвләт архиви, ф. 195, с. 1, иш 304, в. 92.
26. Әли Рәхимов. Гардашығын илк парлаг сәһифәләр, «Азәрбајҗан кәһәләр» гәзети, 24 феврал 1967-чи ил.
27. Победа Советской власти в Закавказье, 1971, сәһ. 568.
28. «Правда Грузии» гәзети, 30 март 1921-чи ил.
29. Дж. Б. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики, Баку, 1972-чи ил, сәһ. 126—127.
30. Сов.ИКП МК јанында МЛН МПА, ф. 85, с. 15, иш 104, в. 1.

Ф. Е. Усейнов

БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР ТРУДЯЩИМСЯ ГРУЗИИ В БОРЬБЕ ЗА УСТАНОВЛЕНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (1920—1921 ГОДЫ)

В статье на конкретных фактах показывается, как трудящиеся Азербайджана во главе с Коммунистической партией, первыми в Закавказье установив власть Советов, своим примером и всесторонней поддержкой помогли братскому грузинскому народу сверг-

нуть контрреволюционный меньшевистский режим, установить и упрочить Советскую власть. Эта помощь представляет собой одно из ярких проявлений нерушимой дружбы народов нашей страны, закалившейся в боях за победу Великого Октября.

31. Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921 гг.), Тбилиси, 1958, сәһ. 171—172.
32. «Коммунист» гәзети, 2 март 1921-чи ил.
33. «Правда Грузии» гәзети, 9 март 1921-чи ил.
34. МЛН-нин Күрчүстан филиалынын партија архиви, ф. 14, с. 1, иш 4, в. 35.
35. «Правда Грузии» гәзети, 1971-чи ил, № 11, 17, 20, 23, 24.
36. ССРН ОИМДА, ф. 195, с. 3, иш 23, в. 283—284.
37. Јенә орада, в. 284.
38. «Правда Грузии» гәзети, 9 апрел 1921-чи ил.
39. Күрчүстан ССРН ОИМДА, ф. 281, с. 1, иш 183, в. 1—3.
40. «Правда Грузии» гәзети, 15 март 1921-чи ил.
41. Јенә орада, 4 март 1921-чи ил.
42. Јенә орада, 22 апрел 1921-чи ил.
43. Күрчүстан ССРН ОИМДА, ф. 28, с. 1, иш 199, в. 19; Азәрб. ССРН ОИМДА, ф. 1933, с. 1, иш 82, в. 27.
44. Дж. Б. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики, Баку, 1972, сәһ. 122, 123.
45. А. И. Брежнев. Баку шәһәринә Ленин ордени тәғдим олунмасына һәср едилимиш тәһнәли иҗласдакы нитги. «Азәрбајҗан кәһәләр» гәзети, 23 сентјабр 1978-чи ил.
46. В. И. Ленинин анадан олмасынын 110-чу илдәһүмү һағғында Сов.ИКП МК-нын гәрары. «Коммунист» гәзети, 16 декабр, 1979-чу ил.

АЗӘРБАЈҢАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1982, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1982, № 1

Т. Т. МУСТАФАЈЕВ

АЗӘРБАЈҢАНЫН ХӘЗӘРСАҺИЛИ ӘЈАЛӘТЛӘРИНИН РУСИЈАНЫН ТӘРКИБИНӘ ДАХИЛ ОЛМАСЫНА ДАИР (1722—1735-чи илләр)

XVIII әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан әразиси һәлә дә Сәфәви дәвләтинин тәркибинә дахил иди. 1722-чи илдә 1735-чи иләдәк исә Азәрбајҗан фактики олараг ики дәвләт—Русија вә Түркија арасында бөлүнмүшдү [1]. Азәрбајҗан тарихинин XVIII әсрин биринчи јарысындакы дөврү үмүми шәкилдә тәдгиг олунмүшдүсә да [2], јухарыда кәстәрилән мүддәтдә өлкәнин дахили вәзијјәти һәлә дә конкрет шәкилдә ишығландырылмамышдыр.

Мүасир дөврдә Азәрбајҗан-Русија мүнәсибәтләринин тарихинин өјрәнилмәсинин даһа мүһүм ақтуаллыға малик олдуғуну нәзәрә алараг, бу мәғаләдә биз 1722—1735-чи илләрдә Азәрбајҗанын Хәзәрбоју әјаләтләринин Русија дәвләтинин тәркибинә илк дәфә дахил олдуғу дөврдәки вәзијјәтини тәдгиг етмәји гаршыја мәғсәд гојмушуг. Ону да гејд етмәлијик ки, XVIII әсрин 20—30-чу илләриндә Хәзәрсаһили әјаләтләрини Русија дәвләтинин тәркибиндә олмасы мәсәләсинә һәлә 1927-чи илдә проф. Ј. С. Зевакин диггәт јетирмиш вә фактики материалларла зәһкин бир мәғалә јазмышдыр [3]. Даһа сонра, 1934-чү илдә дикәр совет тарихчиси М. А. Полијевктос исә һәмин вахтда Хәзәрбоју әјаләтләрдә шәхсән олмуш полковник И. Кербер тәрәфиндән һазырланмыш, лакин һәјата кечирилмәмиш, адлары чәкилән әјаләтләрин тәсәррүфат истисмары лајһәсинин нәшр етдирмишди [4].

Кәстәрилән мүәллифләрин јазыларында 1722—1735-чи илләрдә Хәзәрсаһили әјаләтләрин иғтисади һәјатына даир гүјмәтли мәлүмат вардыр. Лакин Ј. С. Зевакин вә М. А. Полијевктосун јазыларында әсас диггәт Хәзәрсаһили әјаләтләрин бирләшдирилмәсинин Ру-

сија үчүн нә кими әһәмијјәт кәсб етмәсинин арашдырылмасына верилмишди. Јерн кәлмишкән кәстәрмәлијик ки, зәһкин фактики материалларла јанашы, һәмин әсәрләрдә нәзәри чәһәтдән бәзи јанлыш мүддәалар да вардыр. Бу мүәллифләр белә һесәб едирләр ки, 1722—1735-чи илләрдә Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләрин дәррин иғтисади тәнәззүл кечирмиш, һәмин әјаләтләрин мусәлман әһалисинин әксәријјәти куја ачыгдан-ачыға Русија дәвләтинә мәнфи мүнәсибәт бәсләмишди. Әслиндә исә Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләринин 1722-чи илдән 1735-чи иләдәк Русија империясынын тәркибиндә олмасы Азәрбајҗанын иғтимаи-иғтисади вә сијаси һәјатына бөјүк тәсир кәстәрмиш, Азәрбајҗан-рус әлағәләринин вә Азәрбајҗанда һәлә әввәлләрдән мөвчуд олан Русијаја мејлин инкишафында мүһүм амил олмушдур. Дәлилләрә мүнәсирәт едәк. Русија Хәзәрсаһили әјаләтләрин өзүнүн мануфактура сәнајеси үчүн хаммал базасына чевирмәјә чалышараг бурада тәсәррүфат һәјатыны вә тичарәти дирчәлтмәк үчүн бир сыра тәдбирләр [5] көрмүшдү. Бақыда нефт вә дуз һасилатыны, зәфәрән јетишдирилмәсинин, Салјанда пәмбыгчылыгы вә түтүнчүлүју, Дәрбәнддә шәрабчылыгы вә гојунчулугу [6] инкишаф етдирмәк нәзәрдә тутулурду. Дәрбәнд әтрафында јарадылмыш хәзинә тәсәррүфатынын бағ вә бостанларында алма, армуд, нар, үзүм, тут ағачлары вә зәфәрән јетишдирилди [7]. Нефт вә дуз мәдәһләрин хәзинәнин ихтијарында иди; мәдәһләрин бир һиссәсин хусуси шәхсләрә мүғатијә верилди [8]. Русија һөкүмәти Бақыны бүтүн Габаг Асија тичарәтинин гөвшаг мәнәғәсинә чә-

вирмәк нијјәтиндә иди [9]. Лакин Хәзәрсаһили әјаләтләрдән көзләнилән кәлир әлдә олунмурду вә алынан мәбләг әјаләтләрин идарәси вә мүдафиәси үчүн сәрф едилән хәрчи, демәк олар ки, әдәјә билмирди [10]. Анчаг бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Ј. С. Зевакин вә М. А. Полијевктонун јаздыглары кими, куја һәмин дөврдә Хәзәрсаһили әјаләтләрдә тәсәррүфат тәнәззүл етмишдир. XVIII әсрин 20—30-чу илләринә анд сәнәдләрлә јахындан танышлыг бизә тарихи әдәбијјатда бу күнә кими көк салмыш һәмин фикирлә разылашмамаға әсас верир. Мараглыдыр ки, Ј. С. Зевакинниң өзүнүн нәшр етдирдији чәдвәлләрдә көстәрилән Хәзәрсаһили

әјаләтләрдән алынан хәзинә кәлирләриниң јекун мәлүматлары белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, Русија һакимијјәти илләриндә Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләриндә тәсәррүфат вә тичарәт кәлирләри нәһинки азалмамыш, һәтта мүәјјән гәдәр артмышдыр. Белә олдуғда һәмин дөврдә тәсәррүфат тәнәззүлүндән јох, мүәјјән дирчәлишдән данышмаг олар.

Ашағыда верилмиш рәгәмләриң мүгајисәси көстәрир ки, Азәрбајҗанын хәзәр саһилиндәки әјаләтләриндән алынан хәзинә кәлири Русија һакимијјәти илләриндә әһәмијјәтли дәрәчәдә артмышдыр.

Илләр	Әјаләтин ады	Бакы	Дәрбәнд	Бригадир Сојмоновун тә'сисәти (Нијазабад)	Күр (Салҗан) әјаләти
Хәзинәнин әлдә етдији кәлир, манатла					
1723	—	—	84	—	—
1724 (Бакы үзрә 10/VIII) 1723-дән (12/I-1725-чи илә кими)	29934	—	1968	—	—
1725 (Бакы үзрә 12/I-1725-дән 1/II-1726-чы илә кими)	10766	—	2181	—	—
1726 (Бакы үзрә 1/II-1726-дан 1/I-1727-јә кими)	15697	—	2159	—	—
1727 (Салҗан үзрә 1/V-1727- 1/IV-1728)	19029	—	2561	—	14711
1728 (Салҗан үзрә 1/IV-1728- 1/VII-1729)	23990	—	4158	3887	16076
1729 (Салҗан үзрә 1/VII-1729- 1/VI-1730)	20428	—	2259	14251	17347
1730	27503	—	3131	1655	5933
1731	27504	—	8802	19790	12533
1732 (јанварын 1-дән октябрын 1-нә кими)	36539	—	3112	13888	7804

1722—1735-чи илләрдә Хәзәрсаһили әјаләтләрдә гијмәтләрин вә хәзинә веркиләри тарифләриниң әсасән дәјишмәдији нәзәрә алынарсә, бу артым мүвафиг дөврдә һәмин әјаләтләрдә тәсәррүфат вә тичарәтдә мүәјјән чанланма олдуғуна дәләләт едир. Бакынын әтраф кәндләриндән мәһсулун 1/10 һиссәси һәчминдә вә дуз сатышындан көтүрүлән верки һесабына әлдә олу-

нан кәлир хүсусилә хејли артмышды; 10/VIII—1723-чү илдән—12/I—1725-чи илә гәдәр олан мүддәтдә чәмиси 1091 манат олдуғу һалда, 1730-чу илдә 3900 маната чатмышды [12]. Бригадир Сојмоновун тә'сисәти (Нијазабад) кәлирләрин артымы әсасән кәнд тәсәрүфаты мәһсулларынын, биринчи нөвбәдә тахыл мәһсуллары истәһсалынын артмасы һесабына олмушдур. Јухары-

да дејиләнләрә әсасән Нијазабад әтрафы кәндләрдә тәсәррүфатың кетдикчә дирчәлдијини гејд етмәк олар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәдвәлдә верилмиш рәгәмләр Русијанын тәркибиндә олан заман Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләриндән көтүрүлмүш хәзинә кәлирләриниң һеч дә бүтүндүклә әһәтә етмир. Әслиндә һәмин әјаләтләрдән көтүрүлән хәзинә кәлирләриниң иллик мәбләғи даһа чох олмушдур. Хәзәрсаһили әјаләтләрдәки рус гошунларынын баш команданы олмуш кенерал Левашовун тәртиб етдији чәдвәлләрдә Бакы, Салҗан, Дәрбәнд шәһәрләриндән иллик верки рисумларынын 36.093 манат мәбләғиндә олдуғу көстәрилир [13]. Рус-ордусунун полковниги И. Керберин вердији мәлүмата көрә исә һәр ил дөвләт хәзинәсинә Салҗандан (Күр чәјиниң мәнсәбиндәки балыг вәтәкәләриндән)—15.000 манат, Бакыдан (нефт вә дуз сатышындан)—50.000 манат, Дәрбәнддән (кәтирилән вә апарылан маллардан көмрүк)—1.000 манат мәбләғиндә кәлир дахил олмушдур [14].

1730-чу илдә Салҗан әјаләтиндән хәзинә үчүн топланылан кәлир бирдәнбирә азалмышдыр. Бунун сәбәби исә һәмин илләрдә Османлы дөвләтинин јардымы илә Шамахы шәһәри дахил олмагла Мәркәзи Ширванда һакимијјәт башына кәлән Сурхај ханын музду дәстәләриниң Тәбриздәки түрк гошунларынын команданы Ибраһим пашанын гүввәләри илә бирликдә Салҗана басгынлары нәтичәсиндә әјаләтә бөјүк зәрәр дәјмәси олмушдур. 1728-чи илдәки басгын нәтичәсиндә 234 нәфәр өлдүрүлмүш, 286 нәфәр (әксәријјәти гадын вә ушаглар) әсир апарылмыш, 7 кәнддә евләрин һамысы, 14-дә исә гисмән—чәми 706 ев јандырылмышдыр [15]. Гарәтчиләр чәми 24 кәндә басгын едәрәк, өзләри илә кәндлиләрин 1109 баш атыны, 4819 баш өкүзүнү, 6653 баш гојунуну, 4423 тағар [16] чәлтијини, 614 тағар буғдасыны вә чохлу башга әмлакыны апармышдылар [17]. Гарәт олунмуш әмлакын чох бөјүк мигдары әјаләтә вурулмуш зәрәрин бөјүк-

лүјүнү көстәрмәклә јанашы, бастына гәдәр Күр (Салҗан) әјаләти кәндләриниң мадди вәзијјәтинин нисбәтән јахшы олдуғуна да дәләләт едир.

Бәзи кәндләрин чәми нечә һәјәтдән ибарәт олдуғуну билдијимизә көрә, һәмин кәндләрдә орта һесабла һәр һәјәтә ән азы не гәдәр ев һејваны вә бәзи башга әмлак дүшдүјүнү һесабламаг олар. Белә ки, гарәтчиләр 18 һәјәтдән ибарәт олан Бахшәл кәндиндән 33 баш ат, 368 баш өкүз, 350 баш гојун, 83 тағар буғда, 240 тағар чәлтик, 309 әдәд бөјүк вә кичик халы, 370 әдәд мисдән һазырланмыш мүхтәлиф мәишәт габлары, 40 һәјәтә малик Јасавул кәнди јашајыш мәнәтәгәсиндән 20 баш ат, 166 баш өкүз, 160 баш гојун, 60 тағар чәлтик, 95 һәјәтлик Аббас кәнди јашајыш мәнәтәгәсиндән исә 51 баш ат, 154 баш өкүз, 230 баш гојун, 195 тағар чәлтик вә хејли башга әмлак апармышдылар [18]. Көрүндүјү кими, Бахшәл кәндиндә һәр һәјәтә 2 баш ат, 20 баш өкүз, 20 баш гојун, 4 тағардан чох буғда, 13 тағар чәлтик, Јасавул кәндиндә һәр ики һәјәтә 4 баш өкүз, 4 баш гојун, Аббас кәнди јашајыш мәнәтәгәсиндә исә һәр ики һәјәтә 1 баш ат, 3 баш өкүз, һәр бир һәјәтә 2 тағар чәлтик дүшүрмүш. Шүбһәсиз ки, гарәтчиләр адлары чәкилән кәндләрдән ев һејванлары вә башга әмлакын һеч дә һамысыны апарә билмәмиш, кәндлиләр өз әмлакларынын мүәјјән һиссәсини кизләтмәјә мүвәффәг олмушлар; буна көрә дә һәмин кәндләрдә һәр һәјәтә ола билсин ки, даһа чох ев һејваны вә башга әмлак дүшүрмүш. Лакин елә көстәрилән рәгәмләрин өзү белә басгына гәдәрки дөврдә Салҗан әјаләтинин Азәрбајҗанда чох кәлирли әјаләтләрдән бири вә әһалинин нисбәтән јахшы мадди вәзијјәтә малик олдуғуну сүбүт едир.

М. А. Полијевктон вә Ј. С. Зевакинниң белә бир фикирләри илә гәтијјән разылашмаг олмаз ки, куја Хәзәрсаһили вилајәтләриниң истәр истисмар олуна, истәрсә дә истисмар едән әһалиси рус гошунлары Хәзәрсаһили әјаләтләрә кәлдикдән сонра өз доғмајурдларындан чыхмышдыр. [19]. Адлары чәкилән мүәллифләрин фикринчә, Хәзәрсаһили әјаләтләриниң әһалиси

бә'зи истисналарла Русија дәвләтинә дүшмән мүнәсибәт бәсләмиш, кәһ Түркиядән кәһ да Ирандан көмәк уммушдур [20]. Әслиндә исә Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләринин иттиҗади вәзијјәти Түркия ишғалы зонасындакы торпагларын вәзијјәтиндән мугајисә олунмаз дәрәчәдә җахшы иди. Русија империјасынын гануналары әмлак тохунулмазлыгыны вә бә'зи шәхс һуғуғлары горујурду ки, бу да Түрк ишғалы зонасында јох иди вә Иран ағалығы заманы һеч вахт олмамышдыр. Түркиянин ишғал етдији әјаләтләрин әһалиси вәһшичәсинә гарәт олунурду; түрк һәрби феодаллары «кавур» гануудан кәнар елан етдикләри шәә әһалиси илә (јә'ни Азәрбајҗан әһалисинин әксәријјәти илә) хусусилә амансыз рәфтар едирдиләр [21]. Бүтүн бунлара көрәдир ки, нәинки Хәзәрсаһили әјаләтләрин әһалиси Русија һакимијјәтинә лојал мүнәсибәт бәсләмишдир, һәтта Азәрбајҗанын башга јерләриндән бир чох әһл ачлыгдан вә гарәтдән җаха гуртарсын дејә рус гошунларынын јерләшдији зонаја гачмышдыр. Бақыдакы рус гошунларынын команданы кенерал-мајор Румјантовун Харичи Ишләр Коллекијасына көндәрдији 16 ијул 1728-чи ил тарихли мәктубунда дејилирди ки, Ширван әһалиси Сурхај хандан наразыдыр вә бир чохлары рус команданылығынын етираз вә гадағанларына бахмајараг, Хәзәрсаһили әјаләтләрә көчүрләр [22]. Бақыдакы рус һәрби команданылығы тәрәфиндән 1728-чи илин ијул ајында мүәјјән мәсәләләр һаггында данышыг апармаг үчүн Кәңчә—орадакы түрк гошунларынын баш команданы Мустафа пашанын јанына көндәрилмиш поручик Степан Русевич Бақыја җајытдығы заман билдирмишди ки, «Давуд ханын заманында өз мәскәнләриндән зорла ајрылараг Шамахја көчүрүлмүш мүшкүрлүләр өз әввалки мәскәнләринә җајытмаг истәјирләр, лакин Сурхај хан һәмин мүшкүрлүләри Шамахыдан бурахмыр» [23].

Түркиянин ишғал зонасындан вә «мухтар» Ширвандан Хәзәрсаһили әјаләтләрә кәлән гачтынларын мүфлис-

ләшмәси о дәрәчәјә чатырды ки, бә'зи вәлидејиләр өз ушагларыны белә сатырдылар [24].

Хәзәрсаһили әјаләтләрин әһалиси ичәрисиндә Русија дәвләтинә һүсн-рәғбәт дурмадан артырды вә јерли әһали Русијанын әлејһинә чеврилмиш һәр бир дүшмәнчилик һәрәкәтинин деф олунмасында фәал иштирак едирди. 1722-чи илин пајызында, I Пјотр Дәрбәнддән кетдикдән сонра руслара гаршы дүшмән мөвгә тутан Гајтаг усмиси Әһмәд хан бөјүк гүввә илә тикилмәклә олан Свјатој Крест галасына һүчум етмиш вә галанын мудафиәчиләрини гырмышды [25]. Дәрбәнд наби Имамгулуни јаздыгына көрә бу һадисәнин баш вермәси әрәфәсиндә о. Дәрбәнддәки рус гошунуну команданы илә бирликдә чар чәкдирәрәк Дәрбәнд әһалисини көмәјә галаны мудафиә етмәјә чағырмыш, анчаг Дәрбәнддән кәдән көнүллү чәрик дәстәләри јолда икән артыг галанын дагыдылмасы хәбәрини ешитдикләринә көрә кери җајытмышлар [26]. Имамгулу 1722-чи илин нојабр ајында I Пјотрун мәхфи һәгиги мүшавир П. А. Толстоја вә I Пјотрун өзүнә көндәрдји мәктубларда јазмышды ки, бә'зи Дагыстан феодаллары 1722-чи илин октябр ајында Дәрбәндә һүчум етмиш [27], лакин «Дәрбәнд хәлги атлу вә пијада чәми кәсир (әһали) чихуб «дүшмән гошуну илә чәнк едүб» [28] галаны мудафиә етмишдир.

Түркия Истамбул мугавиләсиндә көстәрилдијиндән даһа чох әрази ишғал етмәк мәгсәдилә һәтта 1726-чы илдә Русијанын ишғал зонасына дахил олан Астараны да тутмушду [29]. Лакин түркләри јерли әһали илә рәфтарындан гәзәбләнән астаралылар түрк гарнизонуну дармадағын едиб Хәзәрсаһили әјаләтләрдәки рус гошунларынын баш команданы кијаз Долгорукидән һәрби јардым көстәрмәји вә Астараны Русија һимәјәсинә гәбул етмәји хаһиш етмишдиләр [30]. Долгоруки Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләринин Русијаја бирләшдирилмәсини баша чатдырмаг вә түрк гошунларынын Хәзәр саһилләринә чыхарылмасынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә 1727-чи илин јанварында бригадир

Штерншансын башчылығы илә Рәшитдән Астараја 500 нәфәрлик бир команда көндәрди, бир гәдәр сонра Долгорукинын өзү дә 300 нәфәр сүвари илә һәрәкәтә башлады [31].

Астара, Ләнкәран вә Гызылағач көнүллү сурәтдә Русија һимәјәсини гәбул етди; Долгоруки 1727-чи илин февралында императричә I Јекатеринаја јазырди ки, Хәзәрсаһили әјаләтләрдә һамы императричә һәзрәтләринин тәбәәлијиндә олмағы арзулајыр, «буранын бүтүн чамааты бөјүк һәвәслә сизин әләһәзрәт императричә һимәјәнизә кечмәк истәјир... бүтүн чамаат, һәм христианлар, һәм дә мүсәлманлар, һамы түркләрә гаршы вурушмаға һазырдыр, јалныз хаһиш едирләр ки, биз онларын пәнаһы олаг» [32].

1727-чи ил мајын 7-дә Петербургда нәшр олунмуш һөкүмәт хәбәрләриндә дејилирди ки, Хәзәрсаһили әјаләтләрдәки рус гошунларынын команданы кенерал Долгоруки мүәјјән гәдәр сүвари илә Рәшитдән һәрәкәт едәрәк Кәргәруд, Астара, Ләнкәран, Гызылағач, Учар, Салјан әјаләтләринин, һәмчинин Муган, Шаһсәвән, (Мәзариг) әјаләтләринин көчәри халгларыны Русија тәбәәлијинә гәбул етмишдир [33].

Русијанын Гафгаздакы әлејһдарлары Азәрбајҗан әһалисини Рус дәвләтинин әлејһинә галдырмагдан өтрү мухтәлиф фитнәкарлыг көстәрсәләр дә, онлар Азәрбајҗанын кениш халг күтләләринин Русијаја мејлини гәтијјән зәифләдә билмир вә Рус дәвләтинә гаршы јөнәлмиш һәр һансы һәрәкәт кениш әһали тәбәгәләри тәрәфиндән мудафиә едилмәдији, рәғбәтлә гаршыланмадығы, үчүн тезликлә мүвәффејјәтсизлијә уғрајырды. 1728-чи илдә өзүнү Шаһ Султан һүсәјини оғлу Исмајыл Мирзә кими гәләм верән вә Османлы Түркијәсинин көстәриши илә һәрәкәт едән бир нәфәр фитнәкар Русијаја хәјанәт етмиш кечмиш феодал һаким Әбдүррәзаг ханла әләгәјә кирәрәк, астаралы Муса хана вә Азәрбајҗанын Күр чајындан чәнубдакы Хәзәрсаһили әјаләтләринин диқәр феодал һакимләринә тәһрикәдичи мәктублар көндәрир, онлары өз рәијјәти илә бирликдә Русија әлејһинә чыхыш ет-

мәјә чағырырды. Анчаг Астарадакы рус һәрби дәстәләринин команданы кенерал-мајор Штерншансын 1728-чи илин ијулунда Азәрбајҗан әразисиндәки рус гошунларынын команданы кенерал Румјантсва јаздығы мәктубундан мә'лум олур ки, јаланчы «шаһзадәнин» бүтүн чәһдләри боша чыхмыш вә Хәзәрсаһили әјаләтләрин кениш әһали күтләләри һеч бир фитнәјә ујмајараг Русијаја «гәтијјәт вә сәдагәт» көстәрмишдир [34].

1729-чу илдә исә «јаланчы шаһзадә» Муган дүзүндә јашајан көчәриләри Русија әлејһинә галдырмаг истәмиш, лакин муганлылар она гошулмагдан гәти имтина етмишдиләр. Буна көрә дә о, муганлылардан интигам алмаг истәмиш, вә онларын тәсәррүфатларыны чапыб таламаға башламышды. Бу заман капитан Потсынын башчылыг етдији рус һәрби дәстәләри муганлы Әли Гулу хан вә онун гардашынын башчылыг етдији азәрбајҗанлылардан ибарәт һәрби дәстәләрә бирликдә јаланчы «шаһзадә»јә гаршы чыхмыш вә 1729-чу ил ијун ајынын 15-дә онун гүввәләрини тамамилә дармадағын етмишдиләр [35].

1728-чи илин ахырларында исә Османлы Түркијәсә тәрәфиндән Ширвана һаким тәјин олунмуш Газыгулу Сурхај ханын оғлу Гачај бөјүк һәрби гүввә илә Русијаја илһаг олунмуш Хәзәрсаһили әјаләтләрә сохулмаг истәдиклә рус гошунларынын команданы кенерал Румјантсов она гаршы мајор Безобразовун команданылығы илә бир пијада баталјону вә Дәрбәнд набиинин гардашынын башчылығы илә 400 нәфәр азәрбајҗанлыдан ибарәт дәстә көндәрмәли олмушду. Гачај дејүшә киришмәјәрәк кери чәкилмишди. Чох күман ки, Гачајын Азәрбајҗанын Хәзәрсаһили әјаләтләринә басгынында Түркиянин әли вармыш, чүнки бирләшмиш рус вә азәрбајҗанлы дәстәләри ону тәғиб етдији заман Түркия нүмајәндәси Сүләјман аға гачанлары раһат бурахмағы хаһиш етмишди [36]. Румјантсов Түркия илә мүнәсибәтләр кәскинләшмәсин дејә түрк нүмајәндәсинин хаһишини јеринә јетирмиш, лакин Гачај өз дүшмәнчилик һә-

рәкәтләриндән әл чәкмәмиш вә әтраф әһалини Русија әлејһинә галдырмаға чалышмышдыр. Гачајын һәрәкәтләринә гәти сон гојмаг үчүн Румјантсов Самур чајы саһилинә 1300 нәфәр рус әскәри, 600 губалы, бир гәвдә дәрбәндлидән ибарәт һәрби гүввә топлады вә чајы кечәрәк декабрын 21-дә Ашагы Ерлах кәндиндә Безобразовун дәстәси илә бирләшди. Декабрын 23-дә Румјантсов бирләшмиш гүввәләрлә јахынлыгдакы Маһмуде кәндиндә јерләшмиш Гачајын мөвгеләринә һүчүм етди. Гачај Маһмуде кичик бир дәстә гојараг һәмнин кәндин архасындакы тәпәдә мөһкәмләнди. Рус гошунлары вә азербайчалы дәстәләри кәндин јанындан өтүб галын мешәдән кечәрәк Гачајын әсас гүввәләринә һүчүм етдиләр. Дөјүш Гачај вә онун әлејһдарларынын мәғлубијјәти илә нәтичәләнди [37].

Јухарыда гејд олуналардан көрүнүр ки, Русија һакимијјәти илләриндә

Гејдләр, истифаде олуналар мәнбәләр вә әдәбијјат

1. Мәлум олдугу кими, I Пјотрун башчылыгы илә рус гошунларынын 1722-чи илдәки јүрүшү илә Хәзәрсаһили әјаләтләр Русија дәвләтинә бирләшдириләсинә башланды. Ејни заманда Султан Түркіјәси дә Сәфәви дәвләтинин дағылма әрфәсиндә оламасындан истифаде едәрәк Загафгазијанын, о чүмләдән Азербайчанын хејли һиссәсини ишғал етди. 1724-чү ил ијунун 12 (23)-дә Русија илә Түркіјә арасында бағланмыш Истамбул мугавиләсинә кәрә Русија Хәзәрсаһили әјаләтләр—Дәрбәнд, Бақы, Салјан, Килан, Астрабад, вә Мазандаран әјаләтләринә, Түркіјә исә Картли, Кахетија, Јереван, Кәчә, Гарабаг, Тәбриз вә Гәвзинә саһиб олмаг һүгүгу газанды. Ширван әјаләти (әјаләтин Хәзәрсаһили рајонлары истисна олунамаг) Түркіјәнин һимајәси алтында олан мүстәғил ханлыг кими сәлан олуңду [Бах: О. П. Маркова. Россия Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, сәһ. 30.]

2. Сон заманлар нәшр олуналар бир сыра әсәрләрдә бизи марағландыран мөвзунун ајры-ајры тәрәфләри ишығландырылмышдыр: Г. В. Н. Левиатов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948; В. П. Лытсов. Персидский поход, Петра I, 1722—1723 гг., М., 1951; Ә. Н. Гулијев. Азербайжан-Русија мүнәсибәтләри тарихиндә (XV—XVIII әсрләр), Бақы, 1958; А. Абдурахманов. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII века, Баку, 1964; С. Ашурибейли. Очерк истории средневекового Баку (VII — начало XIX века), Баку, 1964; Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке

Азербайчанын Хәзәрсаһили әјаләтләриндә тәсәррүфат һәјаты, J. C. Зевакин вә М. А. Полиевктовун јаздыгы кими, һеч дә сөмәмәшди. Бурада кәниш халг күтләләринин мадди вәзијјәти Түркіјәнин ишғал зонасындакы әјаләтләрдә вә Иран ағалыгы дөврүндә олдугуна һисбәтән хејли јахшы иди; әһалинин әмлак тохунулмазлыгы вә бәзи шәхси һүгүглары ганунла мүнәфизә олуңурду. Тәсәррүфат вә тичарәтин ичкишафы үчүн әлверишли шәраит јаранмышды. Азербайчанлылардан ибарәт дәстәләрин рус һәрби дәстәләри илә бирликдә Түркіјә ишғалчыларынын әләтлыларына гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмәси бу дөврдә јерли әһали арасында Русија дәвләтинә олан һүсн-рәғбәтнин тәзаһүрү иди. Русијанын дәвләт мәмурларынын јерли әһали илә муглајим рафтары Азербайчанда Русијаја олан мејлиң даһа да күчләнмәсинә көмәк етмишди.

и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965; О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966; Ф. М. Алиев.] XVIII әсрин биринчи јарысында Азербайчанда тичарәт, Бақы, 1964; јенә дә онун. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане первой половине XVIII в., Баку, 1975.

3. Бах: Е. С. Зевакин. Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII века. «Известия» общество обследования и изучения Азербайджана», № 5, Бақы, 1977.

4. Бах: А. Полиевктов. Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в XVIII веке Россией прикаспийских областей Кавказа. Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. IV, Тбилиси, 1934.

5. Бах: В. Н. Левиатов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 90—91; В. П. Лытсов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 38—50. Ә. Н. Гулијев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 36—38; Ф. М. Әлијев. Азербайчанда тичарәт, сәһ. 75—76.

6. М. А. Полијевктов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 258, 260—261, 263—264, 285—288.

7. В. П. Лытсов. Кәстәрилән әсәри. сәһ. 38—40.

8. Г. Б. Абдуллајев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 15.

9. М. А. Полијевктов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 258.

10. Јенә орада.

11. Рәғәмләр J. C. Зевакинни кәстәрилән әсәриндә верилмиш 2, 3, 4, 5 вә 7-чи чәдвәлләрдән көтүрүлмүшдүр.

12. J. C. Зевакин. Кәстәрилән әсәри, 2-чи чәдвәл.

13. П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа, с. 1722 по 1803 год, I һиссә, СПб. 1869, сәһ. 151; Ә. Н. Гулијев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 38.

14. Јенә орада.

15. «Реестр какие в 1728 году владением Сурхай хана Шемахинского и Тебризского Ибрагим паши с войском в Сальянскую провинцию подданным его императорского величества всероссийского разорение причинило и сколько деревень разорено и дворов пожжено и людей побито и взято и имущества и скота пограблено». — Архив внешней политики России. Фонд «Сношения России с Персией». (буңдан сонра ихтисарла—АВПР, ф. СРП), сәһ. 71 (1/1728-чи ил), сәһ. 11, вәрәг 97—100; Гејд. Кәстәрилән сәһ. һағында тарихи әдәбијјатда ил мәлумат тарих елмләри доктору Ф. М. Әлијев тәрәфиндән верилмишдир. Бах: Ф. М. Алиев. Антииранские выступления., сәһ. 85—86.

16. Тағар—дәнәвәр чисимләрин өлчү ваһидидир. Онун өлчүсү XVIII әсрдә јерләрдән асылы олараг 7,5 пуддан 37,5 пуда кими олушдур. Бах: Ф. М. Алиев. Антииранские выступления., сәһ. 85

17. АВПР, ф. СРП, сәһ. 77/1 (1728-чи ил), сәһ. 11, вәр. 97—100.

18. Јенә орада.

19. М. А. Полијевктов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 259.

20. J. C. Зевакин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 125.

21. Бах: В. Н. Левиатов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 85, 87—90; И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Л., 1949, сәһ. 301—302; Г. Б. Абдуллајев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 16—18; Ф. М. Алиев.

Т. Т. Мустафәев

О ПЕРВОНАЧАЛЬНОМ ВХОЖДЕНИИ ПРИКАСПИЙСКИХ ПРОВИНЦИЙ В СОСТАВ РОССИИ (1722—1735 годы)

В исторической литературе утвердилось мнение, будто в период первоначального присоединения прикаспийских областей Азербайджана к России в хозяйственной жизни страны, особенно в торговле, особых положительных изменений не наблюдалось. Эту точку зрения в свое время утверждали Е. Зевакин и М. А. Полиевктов. Однако наличие огромного количества архивных данных дает основание утверждать, что именно благодаря политике Петра I, миролюбивого отношения русских властей к населению и умеренного взимания податей создавались благоприятные условия для развития произ-

Антииранские выступления сәһ. 80—81.

22. АВПР, ф. СРП, сәһ. 77 (1/1728-чи ил, сәһ. 11, вәр. 16.

23. Јенә орада, вәр. 20 а.

24. Бах: Ф. М. Алиев. Антииранские выступления., сәһ. 80—81.

25. Г. Ә. Дәлили. Азербайжан-Русија мүнәсибәтләри фарс вә Азербайжан дили сәһ. 16—17; 46—47.

26. Јенә орада, сәһ. 17—18; 47—48.

27. Јенә орада, сәһ. 20; 52—53.

28. Јенә орада, сәһ. 54.

29. Д. Бутурлин. Военная история походов России в XVIII веке. Часть вторая, заключающая в себе описание персидской войны, с. 1722 по 1734, гг. (Перевод с французского штаба капитана Корниловича) спб., 1823, сәһ. 84.

30. «Поход императора Петра Великого» Азәрб.ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви (буңдан сонра ихтисарла ТИЕА, фонд 1, сәһ. 4, сәһ. 1945, сәһ. 175); Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 96.

31. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 4, сәһ. 1945, сәһ. 173.

32. С. Соловьев. История России с древнейших времен. X табл. (19—20-чи чилләр), М., 1963, сәһ. 16—17; Ә. Н. Гулијев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 39; Ф. М. Алиев. Антииранские выступления., сәһ. 79; В. Н. Левиатов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 93.

33. ТИЕА, ф. I, сәһ. 4, сәһ. 1945, сәһ. 28—29; Ф. М. Алиев. Антииранские выступления., сәһ. 129.

34. АВПР, ф. СРП сәһ. 77 (1/1728-чи ил), сәһ. 1, вәр. 15.

35. Ф. М. Алиев. Антииранские выступления., сәһ. 90—91.

36. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 4, сәһ. 1945, сәһ. 192; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 129.

37. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

38. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

39. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

40. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

41. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

42. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

43. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

44. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

45. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

46. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

47. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

48. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

49. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

50. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

51. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

52. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

53. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

54. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

55. ТИЕА, ф. 1, сәһ. 1, сәһ. 1945, сәһ. 192—193; Д. Бутурлин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 130—131.

Т. Р. ӘЛИЕВ

ӘМИРӘҺМӘД ВӘ ГҮРД ТӘПӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА ИЛК МӘЛҮМАТ

Мил дүзү абидәләрин зәнкинлији вә мүхтәлифлијинә көрә Азербайжан районлары арасында хууси јер тутур [1]. Бу әразидә олан абидәләр археоложи дөвр етибарилә дә рәнкарәнк-дир.

Мил дүзү абидәләринин өјрәнил-мәсинә әсасән Азербайжанда Совет һакимийјәти гүрүлдүгдан сонра башланмышдыр. 1926-чы илдә илк азербайжанлы археолог Ә. К. Әләкбәров Ковурархын сағ кәнарында, Галатәпәнин 300 метрлијиндә кәшифийјат характерли газынты апараркән хејли мигдарда күп гәбри ашкар етмишди. [2]. Бундан бир ил сонра—1927-чи илдә јарадылмыш вә И. И. Мешшаниновун рәһбәрлик етдији експедиција Ковурарх вә Гаргарчајын бирләшдији саһәдә јерләшән Галатәпәдә тәдгигат иши апармыш вә нәтичәдә Гызылвәнк бојалы сахсы габларына охшар га-блара тәсадүф олунмушдыр [3].

1933-чү илдә, һабелә 1951—1953-чү илләрдә Мил вә Гарабағ дүзләринин кениш тәдгиги мәгсәдилә тәшкил едил-миш експедициялар нәтичәсиндә бу-рада чохла јашајыш јерли, курғанлар вә диқәр абидәләр гејдә алынмышдыр [4]. Бунунла белә, Мил дүзүндә олан абидәләрин бир чоһу һәлә дә өјрәнил-мәмиш галыр. Бу баһымдан 1978-чи илин мајында гејдә алдығымыз Мил дүзүндә—Ковурархын (индики Орчоникидзе адына каналын) кәнарында јерләшән Әмирәһмәд вә Гүрд тәпәлә-рини нүмунә кәтирмәк олар.

Әмирәһмәд тәпәси Ағчабәди рајо-ну «Араз» колхозунун әразисиндә, Орчоникидзе адына каналын сағ тә-рәфдән 1,2 километрлијиндәдир. Аби-дәнин јерләшдији тәпә даирәви фор-мада олуб, диаметри 130, әтраф саһә-дән һүндүрлүјү исә 2,8 м-дир. Тәпә-

нин әтрафында, пәмбыг әкмәк үчүн шумланмыш саһәдә тез-тез нәзәрә чарпан мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри (сахсы габ, кәрпич гырыглары вә с.) абидәнин вахтилә даһа кениш әразијә малик олдуғуну көстәрир.

Абидәнин мөвчуд олдуғу саһәдә хејли мигдарда ширли вә ширсиз сах-сы габ гырыгларына тәсадүф едил-мишди. Топланмыш кил габ нүмунә-ләри ашағыдакылардан ибарәтди.

Нимчә ағзынын гырыгы. Ширсиз габ парчасы олуб, боз рәнкли килдән һазырланмышдыр. Габын ағыз һис-сәси бир аз харичә гатланмышдыр. Үзәриндә һсч бир һахыш јохдур (таб-ло. 2).

Тәдгигатчылар бу нөв ширсиз габлары IX—XI әсрләрә аид едирләр [5]. Гејд олунмалыдыр ки, Өрәнгала-нын IX—XI әсрләрә аид мәдәни тә-бәгәсиндә дулусчулуг чархында һа-зырланмыш габлардан ширсиз са-дә бошгаблар кениш јайылмышдыр [6].

Бардаг ағзынын гырыгы. Килли тәмиз олуб, боз рәнкләдир. Ағыз һис-сәсини көвдәјә бирләшдирән лент-вары гулпу вардыр (табло. 4).

Бу формада гулпу вә ағзы олан бардаг нүмунәләринә Өрәнгалаһын XI әср мәдәни тәбәгәсиндә [7], Кү-лүстан галасында [8] вә диқәр аби-дәләрдә тәсадүф едилди.

Тәдгигатчыларын фикринчә, боз рәнкли килдән һазырланмыш лент-вары гулпу олан бардаглар IX—XI әсрләрә кениш јайылмышдыр [9].

Ширсиз чырағын лүләси. Лүлә уч һиссәјә јахынлашдыгча тәдричән даралыр. Уч һиссәдә һис галығы ај-дын изләнир (табло. 3).

Гејд етдијимиз чыраг лүләсинин гоншулугда олан Бејләган газынты-ларында тапылмыш [10] диқәр чыраг лүләләри илә мүгајисәдә гыса вә ки-

чик олмасыны нәзәрә алсаг, бу лүләјә аид чырағын XII—XIII әср чырағла-рына ујғун кәлдијини сөјләмәк мүм-күндүр.

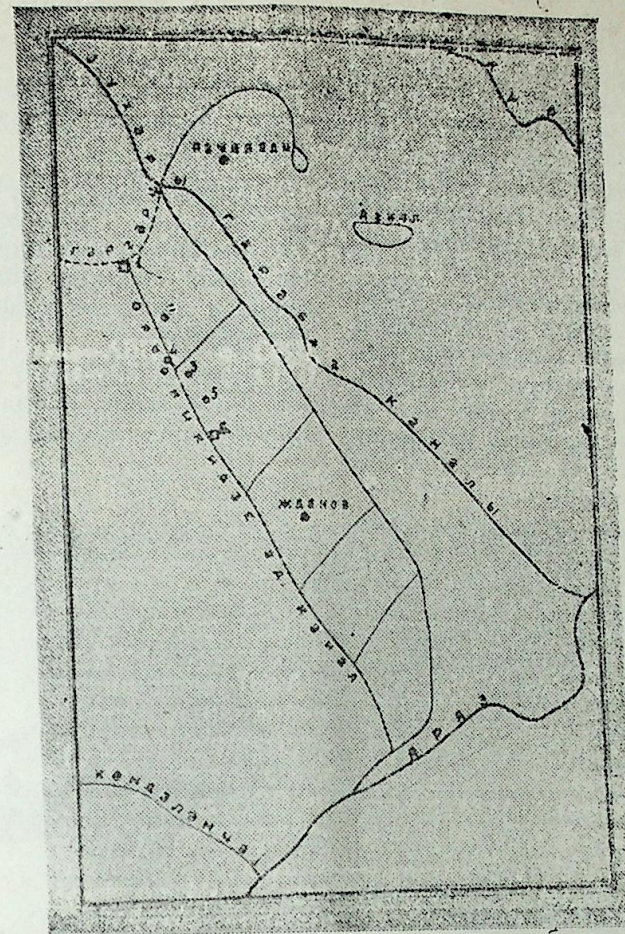
Ачыг формаја малик ширли каса-нын гырыгы. Килинин тәркибиндә гум аздыр вә јахшы биширилмишди. Ичәрис ангобландыгдан сонра јашыл ширлә өртүлмүш вә чызма хәтләрлә бәзәдилмишди. Габын даһилинә чә-килмиш јашыл ширин үзәриндә ләкә-вары һахышлар вардыр (1-чи шәкил).

Мүтәхәссисләр бу нөв габлары XI—XIII әсрләрә аид едирләр [11]. Белә габлара Өрәнгалаһын XII—XIII әср тәбәгәсиндә [12], Галатәпәдә

[13], Күлүстан галасында [14] вә с. абидәләрдә тәсадүф олунур.

Јухарыда тәсвирини вердијимиз сахсы габ нүмунәләри көстәрир ки, Әмирәһмәд тәпәси орта әср јашајыш мәскәни олмушдыр. Бурада һәјат тәхминән IX әсрдән башлајараг XIII әсрә гәдәр давам етмишди.

Гүрд тәпәси Ағчабәди рајонунун «Он үч» үзүмчүлүк совхозунун әра-зисиндә, Орчоникидзе адына каналын сол кәнарында јерләшир. Тәпә даирә-ви формада олуб, диаметри 110, ә-траф саһәдән һүндүрлүјү 1,7 м-дир. Тәпәнин үстүндә вә әтрафында тез-тез археоложи материаллара тәсадүф

Шәкил. Гәдим Ковурарх әтрафында јерләшән археоложи абидәләр. 1—Галатәпә; 2—Гараке-бәз; 3—Әмирәһмәд тәпәси; 4—Гүрд тәпәси; 5—Гаратәпә; 6—Өрәнгала.

олунур. Нэлэ 1976-чы илдэ Гурд тэпэ-синдэн 120 м кэнарда евбүнөврәси газыларкән ири тәсәррүфат күпү тапылмышдыр [15]. Бу да абидәнни кечмишдә даһа кениш саһә тутдугуну көстәрир. Абидәдән ашагыдакы јер-үстү материаллар көтүрүлмүшдүр.

Бардағын ағыз һиссәси. Оун лентвары гулпу вардыр. Бишириләркән сахсысы јашыл рәнк алмышдыр (таб. 7).

XII—XIII әсрләрдә сахсысы јашыл рәнкли габлар кениш јайылмышдыр. Бунлар боз рәнкли габлара нисбәтән сүју аз чәкир. Бундан әләвә белә габларын диварлары һәм назик, һәм дә мөһкәмдир. Бу да онларын һазырлан-

ма техникасы вә биширилмә үсулу-нун тәкмилләшмәси илә изаһ олу-нур [16].

Өрәнгәланын XI—XIII әсрләрә аид мэдәни тәбәгәсиндә лентвары гулпу олан бардағлара чох тәсадүф олунур [17].

Ширли габын отурачағы. Диаметри 9 см-дир. Тәмиз вә гырмызымтыл килдән һазырланмышдыр. Дајаз кәса типли габлара мәхәсүдур. Габын ичәрисини ангоб вә шәффаф ширлә өртүлмүшдүр.

Мәркәзи һиссәдә марганес ширли илә бөјүк даирә чәкилмиш вә ортада гуш тәсвир олунмүшдүр. Габ марганес

Табло

шири илә нахышландыгдан сонра һәммин нахыш чызма хәтләрлә јенидән чанландырылмышдыр (таб. 5).

Орта әср ширли сахсы мәмула-тында гуш тәсвирләри кениш јайылмышдыр. Буна да сәбәб «гуш шәкли-нин халг арасында «абадлыг вә һәјат символу» олмасы иди [18]. Белә тәс-вирләр һәлә илк орта әсрләрдә Јахын Шәрг вә Шәрг өлкәләриндә кениш јайылмышдыр [19].

Үзәриндә гуш тәсвири олан габ нү-мунәләринә Гаратәпәдә [20], гәдим Кәнчәдә [21], Күлүстан галасында [22] вә с. абидәләрдә тәсадүф олунур.

Тәсвир етдијимиз габ Бејләгән ду-лүсчулуг сәнәти үчүн даһа сәчијјәви-дир. Белә габлар XI—XIII әсрләрә аид едилир [23]. Еһтимал ки, Гурдтә-пәдә тәсадүф етдијимиз габ Бејләгән-дан кәтирилмишдир.

Ики әдәд бошгабын ағыз һиссәси-нин гырыглары. Һәр икисини боз рәнкли тәмиз килдән һазырланмышдыр. Габ-лар ангобла өртүлдүкдән сонра бири түнд јашыл, диқәри исә ачыг јашыл рәнклә бојанмышдыр. Һәр ики габын үзәриндә график чызма вә газыма үсу-лу илә чәкилмиш нахышлар вардыр. Габларын ағыз һиссәләри бир гәдәр харичә гатланмышдыр. Мүтәхәссес-ләр бу нөв габлары XI—XIII әсрләрә аид едирләр [24]. Бунлар мәшһәтдә ән чох ишләнән габлардандыр [25] (таб. 8, 9).

Ачыг формалы галын дивар ири касанын бир парчасы. Гырмызы рәнкли тәмиз килдән һазырланмышдыр. Ағыз һиссәси бир гәдәр харичә гат-ланмышдыр. Харичи сәһни ангоб, үстү јашыл ширлә өртүлмүшдүр. Габын ичәрисини ангобла өртүлдүкдән сонра онун үзәриндә чәкилчәк нахышын фону чызылмышдыр. Сонра исә үстдә јашыл рәнк вә рәнкһиз шәффаф шир чәкилмишдир. Буна көрә дә нахыш һәм мүхтәлиф рәнкли, һәм дә мүхтә-лиф релјефлидир. Нахышлар чох ичә вә зәриф дүзәлдилмишдир. Габын ха-ричә гатланмыш ағыз һиссәсинин үзә-риндән дүз хәтләр кечир. Ејни илә бу формалы нахышлары олан бошгаб типли габ Өрәнгәланын XII—XIII әср мэдәни тәбәгәсиндән дә тапылмыш-дыр [26] (таб. 10).

Үзәриндә гоч бујнузу һәкк едил-миш лүлә. Лүлә гырмызымтыл-гонур рәнкләдир. Јахшы шүјрәләнмишдир. Бујнузлар лүләнин уч һиссәсиндән керијә доғру галхмыш, сонра бурула-раг спирал шәкил алмышдыр. Бујнуз-ларын үстүндә чәртмә үсулу илә пара-лел хәтләр чәкилмишдир. Һәр ики буј-нузун чыхдыгы јерә вә онларын арасы-на јапма үсулу илә дүјмәчикләр вурул-мүшдүр (таб. 6).

Лүләнин узунлуғу 7, дахили диа-метри исә 1,5 см-дир. Белә формалы лүләси олан күпләрә Өрәнгәланын 4 км шимал-гәрбиндә јерләшән Гара-тәпәдә тәсадүф едилмишдир [27].

Гәдим заманлардан Азәрбајҗанда гојуна ситајиш едилмишдир. Бу адәт индијәдәк галмагдадыр.

Гаратәпә кил мәмула-тында, адәтән, һејван башлары лүләнин учуна тәрәф јөнәлдилмишдир ки, бу да дини хара-ктер дашыјырды [28].

Үзәриндә гоч бујнузу олан лүләнин Гаратәпәнин II мэдәни тәбәгәсиндән тапылмыш бу формалы лүләләрлә ја-хын охшарлығыны нәзәрә алсаг, онла-ры һәмдөвр, јәһни е. ә. V—IV әсрләрә аид етмәк олар.

Гурд тәпәсиндән орта әср сахсы мәмулаты илә јанашы, е. ә. I минилли-јин II јарысына аид едилән матери-алын тапылмасы һәммин абидәнни чох-тәбәгәли олдугуну еһтимал етмәјә им-кан јарадыр.

Әмирәһмәд вә Гурд тәпәләринин Ковуархын кәнарында јерләшмәси тәсадүфи дејилдир. Мил дүзүндә ири јашајыш мәскәнләринин чоху ән гәдим вә бөјүк суварма архларындан олан Ковуархын мејдана кәлмәси илә би-лаваситә бағлыдыр.

70—80 км узанараг бүтүн Мил дү-зүнү әһатә едән вә шимал-гәрбдә Гар-гарчајла бирләшән [29], Ковуарх су-суз Мил дүзүнә һәјат вермиш, орада инсанларын јашајышы үчүн әлвериш-ли шәраит јаратмышдыр. Әсрләр боју јерли әһали Ковуархдан истифадә ет-мишдир [30].

Ковуархын сағ саһилиндән инди дә изи галмагда олан гәдим карван јолу кечир. Һазырда бу карван јолу халг арасында «дәвә јолу» ад-ы илә

мәшһүрдүр. Галатәпә илә Өрәнгала арасында элагәләрин кенишләнмәсиндә бу јол мүһүм рол ојнамышдыр. Гәдим вә орта әсрләрдә белә карван јолларынын әһәмијјәти бөјүк олмушдыр. Карван јолларынын өз истигамәтнин дәјишмәси илә шәһәрләр өз мөһејини итирир вә јох олурду [31]. Буна көрә дә Мил дүзүндән кечән карван јолунун өјрәнилмәси вә онунла паралел јашајыш јерләринин газынтысы бәзи мәлум олмајан мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына көмәк едәр.

Мил дүзүндә белә бир карван јолунун мөвчуд олмасы вә ејни заманда Ковурархкәнары абидәләр комплексинин [32] мадди мәдәнијјәт нүмунәләри арасында јахын охшарлыг гәдим Мил

дүзү шәһәрләринин вә јашајыш мәскәнләринин бир-бири илә сых элагәдә олдуғуну көстәрир.

Гејд етмәлијик ки, сон илләр Мил дүзүндә әкин ишләринин кенишләнмәси нәтичәсиндә һаггында дамышдығымыз карван јолу дағдыдыр, онун изи вә истигамәти кетдикчә јох олур.

Күман етмәк олар ки, јахын кәләчәкдә Әмирәһмәд вә Гүрд тәпәләриндә, еләчә дә Мил дүзүнүн диқәр абидәләриндә ардычыл вә систематик газынты ишләринин апарылмасы аз тәдгиг олунмуш Мил-Гарабағ дүзү мадди мәдәнијјәти вә тарихинин өјрәнилмәсиндә бөјүк рол ојнајачаг вә бир сыра проблемләрин мүсбәт һәллине имкан јарадачагдыр.

Әдәбијат

1. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, Бақы, 1962, сәһ. 3.
2. А. К. Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, сәһ. 32.
3. И. И. Мешининов. Изучение до исторических памятников Азербайджана за последние пять лет. Баку, 1928, сәһ. 5.
4. Г. М. Әһмәдов. Орта әср Бејләган шәһәри. Бақы, 1977, сәһ. 12.
5. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, сәһ. 77.
6. Г. М. Әһмәдов. Азәрбајҗанын ширсиз сахсы мәмулаты. Бақы, 1959, сәһ. 87.
7. Јенә орада, сәһ. 91.
8. Һ. Ә. Чидди. Күлүстан галасы. Бақы, 1967, сәһ. 81. (IX табло).
9. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, сәһ. 77.
10. Г. М. Әһмәдов. Азәрбајҗанын ширсиз сахсы мәмулаты, сәһ. 97—98, XXII табло, 5-чи шәкил.
11. А. Л. Јакобсон. Художественная керамика Байлакана (Оран-кала), МИА СССР, № 67, М., Л., 1959, сәһ. 246.
12. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, сәһ. 83.
13. О. Ш. Исмизадә. Раскопки холма Кара-тепе в Мильской степи (1954—1958гг.), МИА, Л., СССР, № 125, М., Л., 1965, сәһ. 225.
14. Һ. Ә. Чидди. Күлүстан галасы, сәһ. 72, II табло, шәкил 2.
15. Мәлумат «Он үч» үзүмчүлүк совхозунун сакини Нәриман Мурадов тәрәфиндән верилмишдир.
16. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, сәһ. 77.
17. Г. М. Әһмәдов. Азәрбајҗанын ширсиз сахсы мәмулаты, сәһ. 91 (XIX табло, шәкил 3).
18. Һ. Ә. Чидди. Көстәрилән әсәри, сәһ. 73.
19. Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Бақы, 1961, сәһ. 110.
20. О. Ш. Исмизадә. Көстәрилән. әсәри, сәһ. 224—225.
21. В. Н. Левинатов. Керамика старой Ганджи. Бақы, 1940, сәһ. 19, шәкил. 20.
22. Һ. Ә. Чидди. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72, III табло, 5-чи шәкил.
23. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, сәһ. 83—84.
24. А. Ј. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 229; Һ. Ә. Чидди. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.
25. Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, сәһ. 83.
26. Јенә орада, сәһ. 82, III табло, 3-чү шәкил.
27. О. Ш. Исмизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 218 (шәкил, 12, 5, 6; 16, 4; 21, 5, 6).
28. Јенә орада, сәһ. 218.
29. Ә. К. Әләкбәров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 66.
30. Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајҗан археологикјасы очеркләри, Бақы, 1960, сәһ. 139.
31. А. К. Алекперов. Новейшие археологические раскопки в Азербайджане. «Новый Восток», кн. 18-я М., 1927, сәһ. 224.
32. Бу комплексә Галатәпә, Јантәпә, Гүрдтәпә, Әмирәһмәд тәпәси, Гара-тәпә вә Өрәнгала дахилдир.

Т. Р. Алиев

ПЕРВЫЕ СВЕДЕНИЯ ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АМИРАХМЕДТЕПЕ И ГУРТТЕПЕ

На археологической карте республики Мильская степь занимает важное место. Здесь сосредоточено значительное количество разнотипных и разновременных памятников археологии. Не случайно эта зона находится в центре внимания исследователей.

В 1978 г. в этой зоне были зарегистрированы еще два памятника — поселения

Амирахмедтепе и Гурттепе, которые находятся в Агджабединском районе, в окрестностях древнего канала Гяурарх (ныне канал им. Орджоникидзе).

Оба поселения сохранились в виде холмов округлой формы. Археологический материал с Амирахмедтепе — фрагменты глазурированной и простой керамики характерен для IX—XIII вв. и имеет массовые аналогии среди других памятников Азербайджана этого периода.

Археологический материал о поселении Гурттепе также представлен керамическими

фрагментами средневекового периода. Вместе с тем, здесь имеются и отдельные фрагменты более древних образцов. В частности один из фрагментов (носик от кувшина) относится к сосудам, характерным для V—IV вв. до н. э. Аналогичные образцы известны из раскопок второго слоя поселения Каратепе в Мильской степи. Не исключена возможность, что и Гурттепе является многослойным памятником. Первые сведения о поселениях Амирахмедтепе и Гурттепе показывают целесообразность их детального археологического исследования.

Г. И. НУСЕЈНОВ

СОВЕТ АДАМЫНЫН ҮМУММИЛЛИ ИФТИХАР НИССИНИН МӘЗМУНУНДА МИЛЛИ ИЛӘ БЕЈНӘЛМИЛӘЛИН НИСБӘТИ

Өлкәмиздә милли мүнәсибәтләр инкишафы, милли мәсәлән чаризмдән мирас галмыш проблемләрнин марксист-ленинчәсинә һәллі нәтичәсиндә совет халгынын мејдана кәлмәси вә бу тарихи бирлијә мәхсус јени типли вәтәнпәрвәрлик һиссинин—совет адамынын үмуммилли ифтихарынын јараныб формалашмасы бу мөвзунун тәдигинин актуаллығыны хејли артырышыдыр. Коммунизм гуручусу јени инсанын дүнјакөрүшүнүн, мәнәви симасынын ажрылмаз һиссәси кими үмуммилли ифтихар һиссинин структурунун ајдыналашдырылмасы, онун мүрәккәб вә чохчаларлы мазмунунда ажры-ажры моментләрин мөвгејинин дүзкүн мөјјәнләшдирилмәси вә с. чох бөјүк елми вә практик әһәмијјәтә маликдир.

Үмуммилли ифтихар һисси совет вәтәнпәрвәрлијинин башлыча компонентләриндән бири кими өзүндә милли мүнәсибәтләр инкишафынын јүксәк тарихи маһијјәтин әкс етдирир. Белә ки, бу һисс ажрыча бир халга мәнсуб тәбии-милли дүјгуларын һәр бириндән даһа кениш вә һәчмли дүјгу олуп, чох зәккин вә әһәтәли мазмуна маликдир.

Инсан мәнәвијјатынын кејфијјәтчә јени вәзијјәти кими үмуммилли ифтихар һиссинин зәккин вә кениш мазмуну онунла изаһ олунур ки, о, милли ажрылығын дар чәрчивәсини ашараг өзүндә милли илә бејнәлмиләли сых диалектикасыны әкс етдирир. Һәм дә бу диалектик вәһдәт һадисәләр арасындакы сәбәбијјәт әләгәсинин тәзаһур формасы кими олмајыб, инкишафын гаршылығы сурәтдә шәртләнмиш тарихи мејли кими чыхыш едир вә бири-дикәрини тамамлајыр.

Одур ки, үмуммилли ифтихар һиссинин структурунда бу диалектик үн-

сүрләрдән һәр биринин јеринин вә ролунун мөјјәнләшдирилмәси, онларын дәгиг тәјинатынын верилмәси принципал әһәмијјәтә маликдир. Чүнки бу диалектик вәһдәтдә тәрәфләрдән биринин шиширдилмәси вә јахуд мүтләгләшдирилмәси сон нәтичәдә үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунун позулмасына кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, милли чәһәтләр һәддән артыг шиширдилмәси вә он плана чәкилмәси сон нәтичәдә милләтчилијә вә шовинизмә, милләтләрарасы етимадсызлығын гаты формаларына сәбәб олурса, бејнәлмиләл чәһәтләрин дә мүтләгләшдирилмәси космополитизмә апарыр.

Марксизм гејд едир ки, ичтиман һадисәләрин мүрәккәб диалектик системиндә һәмишә апарычы, мөјјәнәдичи мејл олур. Үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунунда белә бир рол бејнәлмиләлчилијә мәнсубдур. Јәни бу о демәкдир ки, бејнәлмиләл амилләр вә чәһәтләр милли чәһәтләрә нисбәтән даһа бөјүк јер тутур вә үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунуна мүнһум чаларлар дахил едир.

Ф. Енкелс бу диалектик әләгәни чох көзәл ифадә едәрәк јазмышдыр: «...фәһлә һәрәкатында һәгиги милли идејалар...һәмишә һәм дә һәгиги бејнәлмиләл идејалардыр» [1, 318].

Милли илә бејнәлмиләли мүнәсибәтини мөјјән едәркән тәкчә илә үмунин нисбәтинә даир Ленин тәлимин чидди рәһбәр тутмаг лазымдыр. В. И. Ленин бу диалектик әләгәни нәзәрдә тутараг јазыр ки, «...ажрыча үмумијә доғру апаран әләгәдән башга бир һалда мөвчуд дејилдир. Үмумијәлһәз ажрычада, ажрычанын вәситәсилә мөвчуддур. Һәр бир ажрыча (бу вә ја башга тәрәдә)—үмумидир. Һәр бир

үмуми—ажрычанын (һиссәчији вә ја әрәфи, јахуд маһијјәтидир» [5, 383].

Үмуммилли ифтихар һисси совет вәтәнпәрвәрлијинин мүнһум компонентләриндән бири кими өлкәмиздә милли мүнәсибәтләрин јараныб формалашыш бејнәлмиләл практикасынын бүгүн чәһәтләрини өзүндә әкс етдирир. Милләтләрарасы мадди вә мәнәви вәтәнпәрвәрлик мүнәсибәтләрин бејнәлмиләл характери, коммунизм гуручулуғу просесиндә адамларымызын дүнјакөрүшүндә вә даврашында өзүнү бүрүзә етәрән јени-јени мәнәви кејфијјәтләр һиссин мазмунуна мүнһум чаларлар дахил едир. Бүтөвлүкдә бу һиссин әсас мејла мазмунуну тәшкил едән бејнәлмиләл чәһәтләр ичтиман просесләрин, социалист керчәклијинин хүсусијјәтләри илә үзви сурәтдә шәртләнир. Бу маһијјәтә, үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунунда бејнәлмиләл элементләр апарычы јер тутмасы о демәкдир ки, һисс «әсрләрлә вә мин илләрлә ажрыча вәтәнләр инкишафындан доһан бир һисс олмајыб, пролетар бејнәлмиләлчилијинин тәзаһур формасы» [13, 116].

Ону да гејд едәк ки, социализм шәртиндә ичтиман просесләрин бејнәлмиләлләшмәси јени чәмијјәтлә башлан ичтиман тәрәггинин мүнһум тәзаһур формасы олдуғундан, бу һал милли һәјатын бүтүн формалары үзәриндә тәсирини гојур. Бу маһијјәтә, үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунунда бејнәлмиләл элементләр совет керчәклији шәраитиндә инсанларын дүнјакөрүшүндә, онларын мәнәви симасында јараныб инкишаф етмиш вә дәрин көк галмыш јени кејфијјәтләр тәчәссүм етдирир. Чәмијјәтин дәрин идеја-сијаси бирлији, бүтүн чәмијјәт үзвләринин һәддән мәгсәд әтрафында сых сыраларда бирләшмәси бу бөјүк тәрәггинин мүнәсибәтләриндәндир.

Л. И. Брежнев бејнәлмиләл фактарынын бу бөјүк тәсир күчүндән данышараг гејд едир ки, совет чәмијјәтимиз һәддән наил олмушдур ки, «бејнәлмиләллик бир овуч коммунистин идеалынын бүтүн милләт вә халглардан олан миллион-милјон совет адамларынын дә-

рин әгидәсинә, даврашыш нормасына чеврилмишдир» [7, 62].

Демәли, үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунунда бејнәлмиләл чәһәтләр өлкәмизи тәшкил едән һәр бир милләт вә халга аид олан үмуми чәһәтләрлә сых бағлыдыр вә өзүндә бу чәһәтләрин реал практикасыны әкс етдирир. Әкәр ажрыча бир милләтә мәхсус олан милли ифтихарын объектләринин илк нөвбәдә милли-әләһиддә чәһәтләр, халг һәјаты илә, онун етник хүсусијјәтләри илә бағлы элементләр тәшкил едирсә вә һәм дә бу милли зәһнијјәтин дар чәрчивәсини аша билмирсә, үмуммилли ифтихар һисси тамамилә башга мејлләр үзрә инкишаф едир. Белә ки, ичтиман-сијаси инкишафын башлыча хәттинин мөјјән едән бејнәлмиләл фактар милли ифтихарын мазмунуна үмумсовет, үмумбәшәри чәһәтләр әкс етдирән јени мазмун әләвә етмәклә ону јени инкишаф јолуна чыхарыр. Милли ифтихар һиссинин мазмунундакы доғма халгын кечмишинә, онун тарихинин вә мәдәнијјәтинин ләјагәтли сәһифәләринә бәсләнән һөрмәт вә еһтирам һисси социалист Вәтәнинә, өлкәмизин бүтүн милләт вә халгларынын мисилсиз јарадычылыг дүһасына бәсләнән мәһәббәт һисси илә үзви сурәтдә бирләшир.

Беләликлә, үмуммилли ифтихар һиссинин мазмунунда бејнәлмиләл чәһәтләр милли чәһәтләрин форма рәнкарәклијини өзүндә әкс етдирмәклә кур инкишаф зәмининә чыхыр. Милли чәһәтләр дә бејнәлмиләл чәһәтләрин зәккин маһијјәтиндән бәһрәләнәрәк һәм мазмун, һәм дә форма етибарилә дәјишир вә јени-јени кефијјәтләр кәсб едир. Белә ки, ичтиман просесләрин мазмунунда бүтүн совет халгына, совет керчәклијинә аид олан елә чәһәтләр јараныб инкишаф едир ки, бу да үмуммилли ифтихар һиссинин гүдрәтли илһам мәнбәләринә чеврилир. Јалһыз милли ифтихар һисси бејнәлмиләл инкишафын кур ахынына гошулдугдан сонра милли һәјатын чохчәһәтли хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирмәк имканына малик олур. Бу маһијјәтә, Е. А. Баграмов чох јериндә гејд едир ки, «бејмиләлчилик өзүндә

миллинийн хэгийг рэнкарэнклигийн синтезлэшдирэрэк халг хэжатын аярылмаз хиссэснэ чевриллр, милли просеслэрэ жени, мутэрэгги истигамэт верир» [8, 144].

Демэли, үмүммили ифтихар хиссинин мээмунунда бейнэлмилэл илэ миллинийн сых диалектик вөхдэти өзүнү онда көстөрир ки, һәр бир миллэт вэ халга мәнсуб олан милли хэжатын зэнкин структур элементлэри нэинки өз эһэмийжэтини итирмир, һабелэ бейнэлмилэл фактларын тэсире алтында жени инкишаф темпн алыр. Белэ ки, һәр бир халгын эсрлэрлэ инкишаф етмиш, онун кечмиши илэ, тарихи илэ, етник хусусийжэтлэри, милли хэжат вэ дүшүнчэ тэрзи илэ баглы олан вэ мутэрэгги эһэмийжэт кэсб едэн нэ варса бейнэлмилэл эсаслар үзрэ инкишаф едэрэк жени мээмун вэ мәнэ кэсб едир. Аярыча бир халга мэхусе олан тэбиимилли дүжгулардан һәр бири бейнэлмилэл инкишафын кур ахынына гошулдугдан сонра өзүндэ ичтимаи-игтисади тэрэггинин зэнкин хусусийжэтлэрини экс едирэрэк даһа кениш вэ зэнкин фонда чыхыш едир. Бу мәнэнада үмүммили ифтихар хиссини өлкэмиздэ милли мүнәсибэтлэрин инкишафынын хусусийжэтлэриндэн доған мүрөккэб мээмунлу социал феномен кими характеристизэ етмэк олар. Бу мәнэнада чох доғру гејд едиллр ки, «совет адамынын үмүммили ифтихары—инсан психолокијасынын жени вэзийжэти, јахынлыг вэ доғмалыг, мүгэддэс вэ зэрури олан тэсэвүрлэр даирэсини кенишлэндирэн социал-психоложи вэ етник дүжгудур» [5, 409].

Элава едиб демэк лазымдыр ки, үмүммили ифтихар хиссини сентиментал бир хисс кими, керчэклијин үмүми мээмунундан тэчрид едилмиш бир абстракција кими тэсэвүр етмэк сон дэрэчэ јанлыш оларды. Бу хисс јеткин социалист мүнәсибэтлэринин инсан мәнэвијјатында ин'икасы, жени типли шэхсийжэтин мәнэви симасынын ајрылмаз үнсүрү кими реал вэ конкрет ишлэрдэ тэзәһүр едир. Бу хисс сонсуз инкишаф объектинэ, зэнкин идеја мәнбэјинэ малик олуб, совет адамынын ады онун јарадычылыг дү-

һасы илэ баглы олан нэ варса һамасыны өзүндэ гаврајыр. Өлкэмизин бүтүн тарихи-ингилаб чэнкавэрлэринин диктэрдэ дастан олмуш рэшадэтлэри, бийликлэрдэ көстөрилэн мисилсүм эмэк нүмунэлэри, Бөјүк Вөтөн мүһүрбэсиндэки күтлэви гәһрәмәнлыглар вэ социализм гуручулуғунун дикер көмөли наилијјэтлэри совет адамларын јүксэк мәнэви керјийжэтлэринин оларын социалист вөтәни үчүн ифтихар хиссини тэчэссүм едирэн парлтарихи наилијјэтлэр салнамәсидир.

Демэли, үмүммили ифтихар хиссүмсовет керчэклији илэ гырылмсурәтдэ баглы олуб о демэкдир ки, совет адамлары социалист вөтәни үчүн онун тәлеји үчүн ејни дэрэчэдэ мөһкөм ијјэт дашыјыр, онун бүтүн мүвәфғийжэтлэри үчүн ејни дэрэчэдэ севинлэр. Һәр бир совет вөтәндашы фәсәд едир ки, илк дөфә олараг бизим өлкөмиздэ галибийжәтли социалист инкишабы хэжата кечирилмиш илк дөфә олараг инкишаф етмиш вэ социализм чәмијјәти јарадылмыш вэ кениш коммунизм гуручулуғу јолуна гәдгөјүлмушдур. Доғма вөтәнимизин күнкү игтисади вэ сijasи гүдрәһәр биримизин гәлбини ифтихар хисси илэ долдурур.

Бу мәнэнада Баронев чох јерин гејд едир ки, «совет адамы үчүн үмүммили ифтихар хисси үмүммили ифтихар вэ ләјәгәтлэ баглы олан үмүмсовет мәнлик шүүрунун бир тәрәфи тәшкил едир». [9, 94].

Демэли, үмүммили ифтихар хиссинин мээмунунда бейнэлмилэл елемеләр үмүмсовет керчэклијинин мүһчәһәтлэринин ин'икасы олуб, һәм совет адамынын мәнэви симасынын ме'јары кими чыхыш едир.

Үмүммили ифтихар хисси инсан мәнэвијјаты илэ сых баглы олдуран онун психоложи чаларларын арашдырылмасы бу хиссин структурнун ајдынлашдырылмасы үчүн мүһүр эһэмийжәтэ малик ола билэр. Белэ үмүммили ифтихар хисси ичтихар мүнәсибәтлэрин милли хэжатын психоложи сәһәсиндәки мүһүм тәрәкими фәрдин психи аләми илэ сых багдардыр. Ваһид совет психолокијасынын, мүхтәлиф милләтлэрин ваһид

симасынын формалашмасы ону көстөрир ки, миллионларла адамларын шүүрунда бейнэлмиләдчилик идејаларын көк салмыш, ајры-ајры миллэт халгларын бахышларыны элагәләндирмәкдә эсас васитәјэ чеврилмишдир. Совет халгынын психолокија бирлики ону тәдгиг едәнләрдән биринин. Шаһоновун гејд етдији кими, «садәчә олараг бә'зи вэ һәтта бүтүн милләт вэ халглар үчүн бу вә ја дикер психи чәһәтлэрин олмасы демэк дејилдир. Психолокија үмүмилији ваһид психоложи структурун формалашмасы демәкдир». [14, 92].

Демэли, объектив милли просеслэрин субъектив ин'икасы кими үмүммили ифтихар хиссинин мээмунунда психи хэжатын мүрәккәб галмасы өз әксийни тапыр. Мәһз бу чәһәти нәзәрдә етутараг Куличенко гејд едир ки, «ваһид совет психолокијасы һәр бир милләт вэ халгын милли шүүрунда бүтүн үмүми чәһәтлэрин ифадәсидир» [11, 165].

Бурада бир чәһәти дә гејд етмэк лазымдыр ки, совет адамларынын социал-психоложи бирлијинин инкишафы вэ формалашмасы өзүндә милли илэ бейнэлмиләтин сых диалектикасынын экс едирлр. Белэ ки, бә'зи тәдгигатчылар јекдил сурәтдә гејд едиллэр ки, өлкөмиздә милли хисслэрин инкишафы үмүмсовет шүүрунун инкишафы илэ сых вөһдәтдә баш верир. Мәсәлән, Ј. Бромлөј вэ В. И. Козлов јазырлар: «Үмүми бейнэлмиләл идеолокијанын мөһкөмләндирилмәси, ваһид совет халгына мәнсубийжәт хисси бир чох һалларда милли мәнлик шүүрунун гүвәтләнмәси вэ милли хисслэрин инкишафы илэ бирләшир» [10, 11].

Үмүммили ифтихар хиссинин мээмунунда бейнэлмиләл моментлэрин апарычы мејлэ малик олмасы милли-әлаһиддә чәһәтлэрин эһәмийжэтини һеч дә азалтмыр. Бейнэлмиләл чәһәтләр миллинийн форма рэнкарэнклијини мәннимсәмәклә, һабелә өз нөвбәсиндә онун инкишафыны жени хусусийжәтлэрлэ зәнкинләшдирлр.

В. И. Ленин болшевикләрдә милли ифтихар хиссинин олмамасы һағгында И. Интернационалын социал-реформист

башчыларынын бөһтанчы иддиаларына чаваб верэрэк јазырды: «Биз шүүрлу великорус пролетариатына милли ифтихар хисси јаддырмы?! Биз өз дилимизи, вөтәнимизни севирик. Биз һәр шејдән чох онун зәһмәткеш күтлэлэрини, јә'ни онун әһалисинин 9/10 хиссәсини демократларын вэ социалистлэрин шүүрлу хэјат сәвијјәсинә галдырмага чалышырыг» [3, 95].

В. И. Ленин бунунла да буржуазиянын баша дүшдүјү мәнэнада олан милли ифтихар хиссинин пролетар милли ифтихар хиссиндән көклү сурәтдә фәргләндијини, бунун милли ифтихар хисси дејил, бир овуч истисмарчынын игтисади мәнәфеји олдуғуну көстөрмәк истәјирди. В. И. Ленин пролетариатын милли ифтихар хиссинин мээмунунда милли чәһәтлэрин дејил, бейнэлмиләл чәһәтлэрин үстүнлүк тәшкил етдијини көстөрэрэк јазырды: «Великорусларын (кәдәчасына баша дүшүлмәјән) милли ифтихар мәнәфеји великорус (вә бүтүн башга) пролетариатын мәнәфејинә ујғундур» [3, 95].

В. И. Ленин кечмиш хэжатын бүтүн сәһифәлэринә синфи мүнәсибәт бәсләмәји өјрәдәрэк гејд едилди ки, эсл ингилабчы одур ки, милли гуртулуш уғрунда мүбаризә апарыр, милли прслә вэ халгла, онун адәт вэ ән'әнэлэри илэ мөһкәм телләрлэ бағлыдыр. Одур ки, милли ифтихарын идеја мәнбэји олан чәһәтләр нэинки өз эһәмийжэтин итирмир, әксинә, «социализм бир вөтән» кими милли ифтихар хиссинин гүдрәтли инкишаф объектинә чевриллр.

Бурада «вөтән» аңлајышынын үмүммили ифтихар хиссинин мээмунундакы мөвгејинин ајдынлашдырылмасы принципал эһәмийжәтэ маликдир. Чүнки үмүммили ифтихар хиссинин јараныб формалашмасы «вөтән» аңлајышынын социал-синфи мээмунун дәјишмәси илэ гырылмаз сурәтдә элагәдардыр.

В. И. Ленин вөтәни халг хэжаты илэ бағлы сijasи, мәдәни вэ социал бир мүһит кими характеристизэ етмиш, милли ифтихар хиссинин мээмунунун изаһына да бу мүһитлэ нисбәтдә јанашмағы тәләб етмишдир. Милли иф-

тихар һисси бу мүнтин фәрдин пси-холокијасындакы инкишасы кими илк нөвбәдә өзүндә соснал-синфи элемент-ләр бирләшдирир. Бу мәнада «вәтән» анлајышынын мәзмунундакы соснал-синфи элементләрнн бејнәлмиләл мо-ментләрлә сых диалектик вәһдәти мил-ли ифтихарын даһа да инкишафыны, онун үмүммилли ифтихара кечмәсини һазырлајыр.

Мәһз бу чәһәтләрнн нәзәрә алараг марксизм классикләрнн пролетариатын синфи шүүруну вәтәнпәрвәрлик вә онун ајрылмаз үнсүрү олан милли ифтихар һисси илә әләгәләндиришиш вә гејд ет-мишләр ки, јалныз синфи мүбаризә мөвгејиндә дурмагла әсл вәтәнпәрвәр олмаг мүмкүндүр. Онлар гејд едәндә ки, синифли чәмијјәтдә пролетариатын вәтәни јохдур, буну онунла әләгәлән-диридиләр ки, о игтисади чәһәтдән мүстәгил дејилдир, соснал-синфи һү-гүтсузлуғ ону инсан кими јашамагдан мәһрум едир вә бу мәнада өзүнүн кө-лә вәзијјәти илә фәхр едә билмәз.

Јалныз зәһмәткеш синифләрнн иг-тисади һөкмранлығы илә милли ифти-хар һисси әсл маһијјәт кәсб едир. Белә ки, онун мәзмунунда догма дијар вә халгла бағлы элементләрә мәһәббәт һисси мөвчуд ичтимаи гурулуша олан мәһәббәт һисси илә үзви сурәтдә бир-ләшир вә беләликлә даһа зәнкин фон-да чыхыш едир. Белә ки, «соснализм бир вәтән кими» милли ифтихарын мәзмунуна дахил олдугдан сонра ону бејнәлмиләл инкишафын кур ахынына гошур вә бу һиссин мәзмунуна һәр бир мәрһәләдә јени-јени мүнһүм чаларлар дахил едир. Үмүммилли ифтихар һис-синин јараныб формалашмасы бу диа-лектик инкишаф мејлинин мүнһүм тә-заһүрудүр. Пролетариатын даһи рәһ-бәри В. И. Ленин дәрин узагкөрәнлик-лә инанырды ки, пролетариатын соси-алист һәрәкәти јени типли вәтән—со-сиалист вәтәни јарадачагдыр ки, бу заман «бүтүн милләтләрдән олан зәһ-мәткеш күтләләрнн гануни тәләбатла-ры вә мүтәрәгги истәкләри илк дәфә

олараг бејнәлмиләл бирлик шәклиндә тәъмин олуначагдыр» [4, 40].

Үмүммилли ифтихар һиссинин мәз-муну илә сых әләгәдә олан вә бу һис-сејнәлмиләл идејача шәртләнди-син инкишафыны идејача шәртләнди-рән ичтимаи просесләрнн диқәр струк-тур элементләрнн дә нәзәрдән кечи-рәк. Белә ки, һәмнн просесләрнн мәз-мунунда бејнәлмиләл илә миллиниң сых чулғашмасы үмүммилли ифтиха-һиссинин инкишафында да өз изини-гојур.

Бу чәһәтдән формача милли, мәз-мунча бејнәлмиләл олан совет сосна-лист мәдәнијјәти сәчијјәвидир. Бу мә-дәнијјәт милли кәрчәклијин, милли һәјәтин типик нүмунәләрннн өзүндә әкс етдирсә дә, бүтөвлүкдә јарадычы-лығы вә сәнәткарлығы методлары ети-барилә, ичтимаи-сијаси мәзијјәтләрнн етибарилә үмүмсовет маһијјәти кәсб едир. Мәдәнијјәт әсәрләриндә һәр бир сәнәткар јаратдығы гәһрәманының милли характерини әкс етдирсә дә, бу чәһәтләр һәр шејдән әввәл совет адам-ларына хас олан үмуми чәһәтләр кими ортаја чыхыр.

Әкәр биз Азәрбајчан совет мәдә-нијјәтинә, сәнәткарларымызын јара-дычылығына нәзәр салсаг көрәрик ки, онларын әсәрләриндә халгымызын мә-нәви аләми, дүјгү вә дүшүнчәләрнн, бә-дин ирсн, зәнкин милли фолклору, мү-тәрәгги ән'әнәләрнн илә јанашы, бејнәл-миләл идејалар вә чәһәтләр дә өз әк-сини тапмышдыр. Мәсәлән, Ч. Чаб-барлынын ејни адлы пјесиндәки Алма-зын характериндә, һәр шејдән әввәл, үмүмсовет-сосналист принциплярнә сәдагәт, шәхсн вә ичтимаилијин вәһдә-ти, һәјәта фәал, дәјишдиричи мүнәси-бәт вә с. даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Бу-нунла јанашы, Алмаз образы милли мүәјјәнлијин олдугча ајдын ифадәсинә маликдир. Пјесдә милли ән'әнәләрнн јени бејнәлмиләл кејфијјәтләрлә, мүнә-сибәтләрлә кенишләнмәси, зәнкинләш-мәси чоһ көзәл ифадә олуңмушдур.

Беләликлә, үмүммилли ифтихарын идеја мәнбәләриндән һәр бириндә мил-ли илә бејнәлмиләл сых диалектик вәһ-дәт тәшкил едир. Һәм дә бу вәһдәтдә бејнәлмиләл тәрәф өз апарычы, мүәј-јәнедичи ролуну һәмишә сахлајыр. Сов.

ИКП МК Сијаси Бүрөсу үзвлүјүнә на-изад, Азәрбајчан КП МК катиби н. Ә. Әлијев јолдаш һәмнн чәһәти нә-зәрдә тутараг демишдир: «Милли вә бејнәлмиләл хусусијјәтләр ејни һади-сәнин ики тәрәфидир. Бу бир-бири илә аршылығылы сурәтдә әләгәдар олан просесдир. Бу просесдә бејнәлмиләл миллин әһәмијјәти тәдричлә вә дурма-ан артыр» [17, 47].

Совет адамынын мә'нәви симасы-нын ајрылмаз үнсүрү олан үмүммилли

ифтихар һисси ичтимаи-сијаси инки-шафымызын чоһчәһәтли хусусијјәтләр-рини, милли инкишаф динамикасыны әкс етдирмәклә өзүнүн јүксәк идеја варислијини, дәрин демократик ма-һијјәтини нүмајиш етдирир. Бу һис совет адамларынын ичтимаи вә фәрди шүүрунда пролетар бејнәлмиләлчили-јинин идеја вә принципляринин бәргә-рар олдугуну вә ајрыча бир милләтә мәхсус милли ифтихарын нечә бир јүк-сәк мәрһәләјә дахил олдугуну көстә-рир.

Әдәбијјат

1. К. Маркс вә Ф. Енҗелс. Сечилмиш әсәр-ләр, 29-чу чилд.
2. В. И. Ленин. Әсәрләри, 17-чи чилд.
3. В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд.
4. В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд.
5. В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд.
6. Сов. ИКП XXV гурултайынын матери-аллары. Бақы, Азәрнәшр, 1976.
7. А. И. Брежнев. Ленин јолу илә, 4-чү чилд.
8. Бағрамов Е. А. Ленин милли сијасәти. Миллијјәтләр вә перспективләр. М., 1977.
9. Баронев А. О. Совет һәјәт тәрзинин әх-ти-психоложи бирлији. М., 1977.
10. Бромлеј Ј. В. вә Козлов В. И. ССРИ-дә ник просесләр. М., 1976.

11. Куличенко М. А. ССРИ-дә милли му-насибәтләр вә онларын инкишаф мејли. М., 1973.
12. Куличенко М. И. Соснализм вә мил-ләтләр. Бејнәлхалг конфрансын материаллары. М., 1975.
13. Рогачев П. М. вә Свердлов М. А. Вә-тәнпәрвәрлик вә ичтимаи тәрәгги. М., 1975.
14. Шаронов В. В. Синфин психолокијасы. Методоложи тәдигатларын проблемләри. М., 1975.
15. Совет халғлы инсанларын јени тарихи бирлијидир. Јаранмасы вә инкишафы. М., 1975.
16. «Правда» гәзети, 25 ијул 1980-чи ил.
17. «Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1978, № 7.

Г. И. Гусейнов

СООТНОШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО И ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО В СОДЕРЖАНИИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ СОВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА

В статье подчеркивается, что в сложной структуре общенациональной гордости национальные и общенациональные моменты входят в диалектической взаимозависимости. В этом единстве ведущее место принадлежит интернациональному моменту. Интернациональное, с одной стороны, выступает как диалектическое единство про-свещенного национального и интернацио-

нального, в котором существенное место за-нимает общечеловеческое, с другой — явля-ется новым, качественным состоянием, знаме-нующим собой наиболее высший момент раз-вития.

Научное решение многих вопросов наци-ональных отношений должно учитывать это важное методологическое положение.

А. Л. МӘММӘДОВ

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ШӘРАИТИНДӘ МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИДЕОЛОКИЈАСЫ РОЛУНУН ДАҢА ДА АРТМАСЫ

Идеолокија ичтимаи шүүр системиндә мәркәзи јер тутан вә өзүнәмәхсус специфик хусусијәтләри олан мәнави тәшәккүлдүр. Ичтимаи шүүрун мүһүм тәркиб үнсүрү олмаг етибарилә идеолокија чәмијјәтин һәјәтиндә мүһүм рол ојнајыр. ичтимаи һәјәт проблемләринин һәллиндә инсанлара јахындан көмәк едир. Бәшәр тарихиндә елә бир ичтимаи һадисә, ичтимаи процес олмамышдыр ки, о идеоложи тәсирдән кәнарда тәрәјиб чәрәјан етмиш олсун. һәм дә чәмијјәт ирәлијә доғру һәрәкәт едиб бир формадан даһа јүксәк формаја кечдикчә, синифләр ичтимаи зүмрәләр гаршысында даһа јени вә даһа мүрәккәб вәзифәләр мејдана чыхдыгча идеолокијаја тәләбат да артмыш. јени-јени идеоложи системләр, идеоложи консепсијалар вә һәзәријјәләр мејдана чыхмышдыр. Идеолокијанын маһијјәти ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихиндә илк дөфә марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндә елми сурәтдә тәһлил едилмиш, онун синфи характери вә ичтимаи һәјәтдакы ролу дүзкүн ишығландырылмышдыр. Сон илләрин фәлсәфи-сосојоложи әдәбијјатында идеолокијанын сосојал маһијјәти, онун функцијалары, сосојал керчәклијә тәсир вә дикәр мәсәләләр кениш тәһлил вә тәдғиг едилмишдир. [1].

Идеолокија һаггында марксизм-ленинизм классикләринин нәзәри принципі, һабелә мөвчуд сосојоложи әдәбијјата әсасланараг онун маһијјәтини гыса шәкилдә белә ифадә етмәк олар: идеолокија ичтимаи варлығы, чәмијјәтин иғтисади вә сосојал һәјәт саһәләрини үмүмиләшдирилмиш вә системләшдирилмиш шәкилдә әкс етдирир; синифләрин мәнафе вә мәгсәдләри иде-

олокијада өз ифадәсини тапыр ки, бәшәр да онун функцијалары васитәсилә һәјәтә кечирилир. Идеолокијанын сосојал керчәклијә фәал тәсирини тәмин едир идракы, гијмәтвәрмә, коммуникатив, интегратив вә прогнозлашдырычы функцијалары вардыр. Доғрудур, ичтимаи шүүрун дикәр структур үнсүрләри олан әхлаг вә ичәсәнәт дә бәшәр функција дашыјыр. Буниула јанашы елә функцијалар да вардыр ки, онлар әсәсэн идеолокијаја хасдыр. Булар А. К. Уледовун көстәрдији кими, дүнија көрүшү, синфи мәнафеләрин мүдәфә едилмәси вә әсасландырылмасы функцијаларыдыр [2]. Идеолокијанын үнсүрләри адамларын дүнија көрүшү олан тәләбатларындан ирәли кәлмишдир. Чәмијјәтин синифләрә парчаладыгы бир шәраитдә икә ајры-ајры синифләрин дүнија көрүшүнә олан тәләбатлары үзүндән синфи мәнафе, идеал инйикасы кими тәшәккүл тапыр, долғун форма кәсб етмишдир. Адла керчәклиән бүтүн бу функцијалар коммунист идеолокијасына да хасдыр. һәм дә онлар коммунист идеолокијасында даһа мүкәммәл форма кәсб едир даһа јүксәк сәвијјәгә галхыр. Бу онлар ирәли кәлир ки, өзүндән габагы бүтүн идеолокијалардан фәргли олар коммунист идеолокијасы дәрин елмән мүтәрәгги, ән ардычыл вә түкән ингилаби руһлу идеолокијадыр. Чәмијјәтин инкишаф гануиһәти һаггында доғру биликләр системи олан идеолокија јарандыгы вахтдан инди дәк фәһлә синфинә, зәһмәткеш күчләрә хидмәт едир, онларын јүксәк сәвијјәсини, коммунист идеолокијаја вә идеаллар уғрунда мүбаризәсини јол көстәрир, коммунизм чәмијјәти

аг јолларыны нәзәри чәһәтдән әсасландырыр.

Марксизм-ленинизм идеолокијасы илк дөфә Октябр вәтәниндә—СССР-дә галиб кәлмиш, милјонларла адамын үйүрүна һаким кәсиләрәк әзәмәтли адди гүввәгә чеврилмишдир. Совет диктатура Коммунист Партијасы бу идеолокијанын чәмијјәт һәјәтиндакы ролуну һәр заман јүксәк гијмәтләндирмиш, милјонларла адамы әмәли гуручулуғ ишинә чәлб етмәкдә, сосојализм коммунизм гуручулуғунун әзәмәтли вәзифәләрини һәјәтә кечирмәкдә онун роһал, дәрһишдиричи ролундан, күтләрин сәфәрбәрәдичи күчүндән бачагыла истифадә етмиш вә инди дә етмәкдәдир.

Коммунизм гуручулуғунда мүвәфғијјәтләримиз артдыгча чәмијјәтин үзвләри марксизм-ленинизм идеолокијасынын күч вә гүдрәтини, бу идеолокијанын дәрһи бәјһәлмиләл вә коммунист маһијјәтини, онун бөјүк идәкәли вә сосојал әһәмијјәтини даһа дәрһи дәрһи едир, она јијәләнмәгә илмән сәј вә һәвәс көстәрирләр. Сов. КП XXV гурултајына Мәркәзи Комитетин һесабат мәрүзәсиндә дејилир: «Марксизм-ленинизм күтләви сурәтдә өјрәнилмәси мүасир мәрһәләдә ичтимаи шүүрун инкишафынын чох мүһүм хусусијјәтини тәшкил едир» [3].

Бәс инкишаф етмиш сосојализм шәраитиндә марксизм-ленинизм идеолокијасынын ролунун кетдикчә артмасы, онун функцијаларынын даһа да күчәлмәси нә илә әлағәдардыр?

Бу, биринчи нөвбәдә, өлкәimizin тәсир инкишаф мәрһәләсиндә Коммунист Партијасынын чәмијјәтдәки ролуну даһа да артмасы илә әлағәдардыр. Фәһлә синфинин вә бүтүн зәһмәткешләрин сијаси рәһбәри, онларын күчүк тәшкилатчысы вә истигамәтвәчиси олан партија өз сијаси рәһбәр ролуну она көрә ләјагәтлә јеринә јетир билир ки, онун бүтүн әмәли фәал илмән марксизм-ленинизм нәзәријјәсини елми принципләринә әсасланыр. Партија мәһз марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин, коммунист идеолокијаја вә баш верән просесләрин маһијјәтини билир, онларын инкишаф перспектив-

ләрини мүәјјән едир, зәһмәткеш халғын мәнафејинә ујғун олан реалист сијасәт јүрүдүр.

Чәмијјәтимиздә ичтимаи јекчинс-лијин гүввәтләндији бир шәраитдә Коммунист Партијасынын ролунун кетдикчә артмасы чәмијјәтдә апарычы мөвгә тутан фәһлә синфинин тәсирини кетдикчә күчләнмәси, сосојалист демократијасынын даһа да инкишафы, халғ күтләләринин чәмијјәтин идәрә олунмасына даһа чох чәлб едилмәси, өлкәмиздә елми-техники ингилабын кенишләнмәси, чәмијјәтин елми идәрә едилмәсинин даһа да тәкмилләшдирилмәси илә вә дикәр амилләрә биләваситә әлағәдардыр. Чәмијјәтин ирәлијә доғру дурмадан инкишафы кедишиндә инсанлар гаршысында јени-јени вәзифәләр, јени-јени проблемләр мејдана чыхыр. Бу јени вәзифә вә проблемләр мүкәммәл партија сијасәтини, дүзкүн стратегија вә тактика ишләјиб һазырламагы тәләб едир ки, бу да мәһз марксизм-ленинизм нәзәријјәси, елми идеолокијаја әсасында һәјәтә кечирилир. Реалист сијасәт илә елми идеолокија арасында һәр заман мөһкәм әлағә вә гаршылыглы тәсир вардыр. Сон илләрин үмүмиләшдиричи фәлсәфи китабларынын бириндә бу әлағә вә гаршылыглы тәсирдән бәһс едиләрәк дејилир: «Синфин иғтисади мәнафеләринин тәмәркүзләшмиш ифадәси олан сијасәт иғтисадијјат үзүриндә биринчилијә малик олдуғу кими, елми, марксизм-ленинчи идеолокија да бу мәнафеләрин нәзәри структурунун өзүндә биринчилик ролуну ојнајыр» [4]. Тәсадүфи дејилдир ки, Коммунист Партијасы өз рәһбәр ролуну мүвәфғәијјәтлә һәјәтә кечирмәјин әсас шәртини марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин јарадычылыглы инкишаф етдирилмәсиндә көрүр. һәлә партијамызын XXV гурултајына Мәркәзи Комитетин һесабат мәрүзәсиндә дејилмишди: «О бизә тарихи перспектив һаггында аңлајыш верир, габагчадан узун илләр үчүн ичтимаи-иғтисади вә сијаси инкишафын истигамәтини мүәјјән етмәкдә, бәјһәл-халғ һадисәләрдән дүзкүн баш ачмағда көмәк едир: Марксизм-ленинизм күчү даим јарадычылыглы инкишаф етдирилмәсиндәдир. Маркс белә өјрәт-

мишдир. Ленин белә өйрәтмишдир. Партиямыз онларын вәсијјәтләринә һәмишә садиг галачагдыр» [5].

Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП XXVI гурултајында партијамызын өз ролуну мүвәффәғијјәтлә јеринә јетирмәсиндә марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин јарадычылыгга инкишаф етдирилмәсинин бөјүк әһәмијјәтиндән данышараг демишдир: «Марксист-ленинчи партија баш верән бүтүн һадисәләрин дәрк едилмәсинә, јени һәјат һадисәләринин үмумиләшдирилмәсинә, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин јарадычылыгга инкишаф етдирилмәсинә лазымынча фикир вермәсә, өз ролуну јеринә јетирә билмәз. Биз һәмишә бу вәзифәни сон дәрәчә вачиб вәзифә һесап етмишик, онун јеринә јетдирилмәсинә һесабат дөврүндә дә бөјүк фикир вермишик» [6].

Гејд етмәк лазымдыр ки, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин јарадычылыгга инкишаф етдирилмәси саһәсиндә хусусилә сон илләрдә бөјүк мүвәффәғијјәтләр газанылмышдыр. Сов.ИКП XXIII, XXIV, XXV, XXVI гурултајларынын гәрарларында, партијанын програм сәнәдләриндә, ССРИ-нин јени Конститусијасында, Л. И. Брежнев јолдашын вә дикәр көркәмли партија хадимләринин мәрузә, чыхыш вә әсәрләриндә инкишаф етмиш социализм концепсијасы ишләјиб һазырланмыш марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин бир чох актуал проблемләри тәдиг едилмиш, чәмијјәт гуручулуғунун чох бөјүк тәчрүбәси үмумиләшдирилмиш, бејнәлхалг инкишафын ән јени просесләринин дәрин тәһлили верилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Сов.ИКП XXVI гурултајы марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин јарадычылыгга инкишаф етдирәрәк ону бир сыра үмумиләшдирмәләр вә мүдәаларла зәнкинләшдирди.

Бу јениликләрдән данышаркән биринчи нөвбәдә инкишаф етмиш социализм концепсијасына едилән әлавәләри көстәрмәк лазымдыр. Гурултај материалларында, хусусилә Л. И. Брежнев јолдашын мәрузәсиндә өлкәмиздә јеткин социализмин јени чәһәтләри ашкар

ра чыхарылмыш, онун социал-синф структурунда баш верән дәјишикләрин елми характеристикасы верилмиш, инкишаф етмиш социализмдә диалектикасы ашкар едилмиш, социалист һәјат тәрзи вә јени инсанын формалашмасы ганунаујғунлуғлары һағында елми аңлајыш даһа да конкретләшдирилмиш, партија һағында Ленин тәлими зәнкинләшдирилмишдир.

Гурултај материалларында дунја социализм тәчрүбәсинин, дунја интеллабиде просесин ганунаујғунлуғларының капитализмин инкишафынын мүасир мәрһәләсинин хусусијјәтләринин дәрин тәһлили верилмиш, муһарибә вә сүрәт бејнәлхалг мунасибәтләр проблемләринин актуал мәсәләләри дөврүн тәләбләринә ујғун олараг јени шәкилләргә гојулуб ишләнмишдир.

Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә марксизм-ленинизм идеолокијасынын ролунун артмасы һәмчинин чәмијјәтдә гуручулуғ ишләринин муһимјәсинин кенишләнмәси, ичтимаи инкишафын даһа мүрәккәб вә даһа чох чәһәтли характер кәсб етмәси илә әлагәдәр. Јеткин социализм динамика инкишаф едән бир чәмијјәтдир. Бу чәмијјәтин бүтүн саһәләри, онун игтисади, социал, мәнәви һәјаты, тарихи һавахт көрмәдији бир сүрәтлә инкишаф едир, өзү дә бу инкишаф тәкчә кәмијјәт артымындан ибарәт олмајыб, һә дә муһим кејфијјәт дәјишикликлә илә сәчијјәләнир. Белә ки, елми-техники ингилабын билаваситә тәсири астында истехсал просесинин характер дәјишир, мөһсулдар гүввәләрини структурунда чидди дәјишикликләр баш верир, јени енержи вә хаммал мәнбәләргә көшф едилир, јени истехсал саһәлә вә истигамәтләри јараныр. истехсал автоматлашдырылмасы вә комплекс механикләшдирилмәси өзүнә кетдикчә даһа кениш јол ачыр.

Көнд тәсәррүфаты даһа интенсификация инкишаф јолуна дүшүр вә кетдикчә сәнәје релсләри үзәринә кечир. Сов.ИКП МК-нын «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврүндә ССРИ-нин игтисади вә социал инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә көз тәрилдији кими, сәксәнинчи илләрдә

чәмијјәтимизин игтисади вә социал инкишафында даһа јени зирвәләр фәһм едиләчәк, даһа вусәтли вәзифәләр һәлл едиләчәкдир. Өлкәмизин игтисади вә социал һәјаты илә јанашы, мәнәви һәјаты да чохғун тәрәгги јолундадыр. Елмин, тәһсил, мәдәнијјәтин, ичәсәнәтин вә мәнәви һәјатын дикәр саһәләринин инкишафы, бу саһәләрин гаршылыггы әлағәсиндә мејдана чыхан јени чәһәтләр чәмијјәт гаршысында јени вәзифәләр, јени проблемләргә гојур. Игтисади вә мәнәви һәјатын бу јени проблемләрини конкрет игтисади биликләрдә, нә дә мәнәви һәјат саһәләринә аид хусуси биликләрдә һәлл етмәк мүмкүндүр. Чәмијјәт елә бир чанлы организмдир ки, орада чәрәјән едән бүтүн просесләр бир-бирилә гаршылыггы әлағә вә рабитәдәдир. Ичтимаи просесләрин мүрәккәб динамизминдән баш чыхармаг үчүн һәмин просесләрин маһијјәти вә онун мухтәлиф тәзаһүрләри һағында адамларда дәгиг, һәртәрәfli, дәрин биликләрин формалашмасы зәрури вә вачибдир. Белә биликләрин әлдә едилмәсиндә исә чәмијјәтин үмуми инкишаф вә фәалијјәт гануналарынын дәрк едилмәси биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир.

Чәмијјәтимизин инкишафынын мүасир мәрһәләсиндә ичтимаи мунасибәтләр саһәсиндә дә муһим дәјишикликләр баш верир. Мәсәлән, сијаси мунасибәтләр кетдикчә даһа да тәкмилләшир, партијанын чәмијјәтә рәһбәрлик ролу гүввәтләнир, ону күтләләрлә гаршылыггы әлағәсинин јени хусусијјәтләри мејдана чыхыр. социалист демократијасы даһа да кенишләнир, үмумхалг социалист дөвләтинин коммунист өзүнүидарәсинә чеврилмәси просеси кетдикчә күчләнир вә с.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә синфи мунасибәтләрин инкишафы саһәсиндә дә мејдана чыхан јени чәһәтләр олдугча чохдур.

Фәһлә синфи әмәјинин характерини дәјишмәси вә мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлмәси илә әлағәдәр олараг онун таркибиндә муһим көмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри ја

раныр. Колхозчу кәндлиләрин социал таркиби вә социал инкишафында да мүтәрәгги дәјишикликләр баш вермәкдәдир. Партијанын XXVI гурултајынын көстәрдији кими, синифләр арасы вә синифдаһили мунасибәтләр саһәсиндә баш верән бүтүн мүтәрәгги просесләр нәтичә етибарилә инкишаф етмиш социализмин социал структуруну даһа да тәкмилләшдирир, ичтимаи јекчисилији кетдикчә гүввәтләндирир.

Муһим мүтәрәгги дәјишикликләр милли мунасибәтләр саһәсини дә әһәтә едир. Милләтләрин социалист мәзмунлу мәдәнијјәтләри чохғун тәрәгги едир, онлар арасында гаршылыггы үнсиджәт кетдикчә артыр, коммунизм гуручулуғунда милли вә бејнәлмиллә чәһәтләрин гаршылыггы диалектикасынын јени-јени парлаг тәзаһүрләри мејдана чыхыр, инсанларын јени тарихи бирлик формасы олан совет халгы даһа да мөһкәмләнир. Айла-мәишәт мунасибәтләриндә, ичтимаи мунасибәтләрин дикәр саһәләриндә дә ирәдиләјишләр, јени чәһәтләр, просесләр баш верир, коммунизм мәхәус әләмәтләр кетдикчә чохлаыр. Ичтимаи мунасибәтләрин инкишафы вә тәкмилләшдирилмәси илә әлағәдәр олараг елә бир чох јени вәзифәләр, јени проблемләр гаршыја чыхыр ки, онларын да һәллә социал идракын һадисә вә просесләрин ән дәрин маһијјәтләринә вармасыны, һәртәрәfli өйрәнмә јолу илә онларын инкишаф мејлләринин мүәјјәнләшдирилмәсини тәләб едир. Бүтүн булар марксист-ленинчи методолокијанын, марксист-ленинчи идеолокијанын рол вә әһәмијјәтини гат-гат артырыр.

Коммунист идеолокијасы мүасир шәраитдә јени инсанын јетишдирилмәси кими чәмијјәт гаршысында дуран чох муһим ичтимаи проблемин һәлли үчүн дә сон дәрәчә зәруридир.

Әввәлә, бу идеолокија јени инсанын нечә вә һансы јолларла формалашмасы ганунаујғунлуғларыны ачыб көстәрир. Икинчиси, бу идеолокија коммунист тәрбијәсинин бүтүн компонентләринин—идеја-сијаси тәрбијәнин, әмәк тәрбијәсинин, мәнәви-естетик вә атенет тәрбијәнин идеја әсасыны тәш-

кил едир. Үчүнчүсү, бу идеолокија шuurда кечмишин галыгларынын арадан галдырылмасы вэ адамларын коммунист шuurлулуугунун жүксэлдилмэсиндэ гүдрэтли идеја васитэси ролуну ойнайыр.

Көрүндүжү кими, инкишаф етмиш социализм шэраитиндэ сијаси, иштисади, социал вэ мэдэни һэјат саһэлэриндэ мејдана чыхан јени проблемлэрлэ алагэдар олараг чэмијјэтдэ коммунист идеолокијасынын ролуна чидди тэлэбат јараныр. Чэмијјэтин инкишаф тэлэблэриндэн ирэли кэлэн јени проблемлэр эслиндэ чэмијјэтин елми идарэ олунмасы илэ сых сурэтдэ бағлы олан проблемлэрдир. Һэлэ вахтилэ Маркс вэ Енkelc социализм чэмијјэтиндэ јени маһијјэт кэсб едэн ичтимаи мүнасибэтлэрин дэрк едилэ билинэчэји вэ бу чэмијјэтдэ һэр шejин шuurлу-фэалијјэт нэтичэсиндэ јарадылачагыны нэзэрэ алараг кэстэрирдилэр ки, јалныз социализмдэ чэмијјэтин елми идарэ едилмэсини һэјата кечирмэк мүмкүндүр [7].

Октјабр ингилабынын гэлэбэсиндэн сонра В. И. Ленин өлкэмиздэ социализм гурмагын конкрет планыны ишлэјиб һазырлајаркэн бу чэмијјэти идарэ етмэјин елми принциплэрини дэ мүэјјэн етди. Бунунла да чэмијјэти идарэетмэ елми бир елм кими тэшэкүл тапды. Социализм өз инкишафынын јени бир тарихи мэрһэлэсинэ гэдэм гојдугча идарэетмэ елми дэ тэкмилләшмиш, чэмијјэтин инкишаф тэлэблэринэ чаваб верэн бир савијјэјэ жүксэлмишдир. Инкишаф етмиш социализм мэрһэлэсиндэ чэмијјэтин даһа сүрэтли вэ динамик инкишафы, ичтимаи просеслэрин даһа мүрэккэб характер кэсб етмэси, чэмијјэтин һэлл едэчэји вэзифэлэрин мигјасынын бөјүмэси идарэетмэ елминин даһа жүксэк савијјэјэ галхмасыны бүтүн кэскинлији илэ гаршыја гојур. Бу елмин гаршысында биринчи нөвбэдэ планлашдырма вэ прогнозлашдырманы, идарэетмэнин тэшкилат структуруну вэ методларыны эсаслы сурэтдэ тэкмилләшдирмэк кими чох мүһүм мәсэлэлэр мејдана чыхыр.

Социализм чэмијјэтинин елми идарэ олунмасы бу чэмијјэтдэ баш

верэн бүтүн просеслэрин—иштисади, сијаси, социал, мәнэви просеслэрин идарэ олунмасы демэкдир. Бу хүсусијјэт идарэетмэ елминэ комплекс характери верир ки, бурада да марксизм-ленинизм, марксизм-ленинчи идеолокија мүһүм, мэркэзи јер тутур.

Мәһз бу нэзэријјэнин, елми идеолокијанын күчү илэ бүтүн ичтимаи просеслэр арасындакы үмуми алагэлэр, чэмијјэтин үмуми инкишаф вэ фэалијјэт ганунлары дэрк едилир. Бунун да савэсиндэ чэмијјэтин ирэлијэ доғру һэрэкэтини, онун даһа оптимал фэалијјэт кэстэрмэсини тэмнин едэн объектив вэ субъектив амиллэр мүэјјэн едилир.

Өлкэмизин инкишафынын мүасир мэрһэлэсиндэ коммунист идеолокијасынын ролунун даһа да артмасы елми-техники ингилаб вэ онун доғурдуғу проблемлэрлэ дэ сых алагэдардыр.

Үмумдүңја һадисэси олан ЕТИ чохчәһэтли вэ чохистигамэтли бир просес олмагла ичтимаи һэјатын бүтүн саһэлэринэ кетдикчэ даһа чох нүфуз едир, илдэн-илэ өз тәсирини күчлэндирир. Инди эслиндэ чэмијјэтдэ баш верэн һэр һансы бир просеси ЕТИ-нин тәсириндэн кэнарда арашдырмаг мүмкүн дејилдир. ЕТИ илэ алагэдар олараг елми-техники ингилабын маһијјэт вэ мазмунунун тәһлил едилмэси, капитализмдэ вэ социализмдэ ЕТИ-нин төрөтдији социал нэтичэлэрин дүзкүн гијмэтлэндирилмэси, социализмин үстүнлүклэри илэ ЕТИ ингилабын наилијјэтлэринин үзви алагэсинин ачылыб кэстэрилмэси, ЕТИ илэ ичтимаи тэрэггинин гаршылыгы алагэсинин өјрәнилмэси, ЕТИ-нин перспектив инкишаф ганунларынын мүэјјәнләшдирилмэси вэ идарэ олунмасы, ЕТИ шэраитиндэ чэмијјэтлэ тәбиэтин гаршылыгы тәсириндэ мејдана чыхан јени хүсусијјэтлэрин арашдырылмасы вэ с. кими мүһүм проблемлэр гаршыја чыхмышдыр. Бүтүн булар дүңјакөрүш характерли проблемлэрдир ки, онларын да дүзкүн һәлли јалныз марксизм-ленинизм методолокијасы, елми идеолокијанын үмуми принциплэри эсасында мүмкүн ола билэр. Артыг сон иллэр һәмнин проблем-

рин елми һәллиндэ өлкэмизин әлдэ етдији чидди наилијјэтлэр буну парлаг сурәтдэ тәсдиг едир.

Көрүндүжү кими, инкишаф етмиш социализм шэраитиндэ марксизм-ленинчи идеолокијанын ролунун артмасы, биринчи нөвбэдэ, чэмијјэтимизин өзүнүн дахили инкишафындан ирэли кэлэн мүһүм социал проблемлэрин һәлли илэ алагэдардыр. Бунунла јанашы, мүасир шэраитдэ коммунист идеолокијасынын ролунун даһа да артмасы һәм дэ харичи амиллэрлэ шөртләнир.

Мәлумдур ки, дүңјада чох мүрәккэб просеслэр баш вермәкдәдир. Бу просесләрдән баш чыхармаг вэ дүзкүн харичи сијасәт һазырламаг үчүн дүңја социалист системинин инкишаф ганунаујғунлуғларыны, үмумдүңја сүлһ һэрәкатынын һэрәкәтвечи күввэлэрини, империализм системиндэ баш верән дәрин бөһранын характерини вэ ону доғуран сәбәблэри, бејнәлхалг коммунист һэрәкатынын инкишаф ганунаујғунлуғларыны, азад олмуш өлкәлэрин инкишаф перспективлэрини вэ дүңјанын инкишафында онларын артмагда олан ролуну вэ с. һәртәрәфли өјрәнмәк вэ тәһлил етмәк зәруридир.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, кэстэрилән вэ бу гәбилдән олан мәсәлэләрә анчаг марксизм-ленинизм нэзэријјәсинин, елми идеолокијанын көмәји илэ елми асасландырылмыш чаваблар верилә биләр.

Коммунист вэ фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирлэринин сәнәдлэри, бејнәлхалг вәзијјәтә, дүңја ингилабы просесинэ Сов.ИКП XXIV, XXV вә XXVI гурултајларынын мате-риалларында верилән тәһлил, XXIV гурултајын ирәли сүрдүјү Сүлһ програмы вэ бу програмын үзви сурәтдә давамы вэ инкишафы кими XXV вә XXVI гурултајларын һазырладыгы сүлһ вэ бејнәлхалг әмәкдашлыг уғрунда, халғларын азадлыгы вэ истиглаліјјәти уғрунда кәләчәк мүбаризә програмы марксизм-ленинизм, коммунист идеолокијасынын бөјүк елми гүдрәтини там ајдынлыгы илэ нүмајиш етдирир.

Марксизм-ленинчи идеолокијанын ролунун даһа да артмасыны шөртлән-

дирән харичи амилләрдән данышаркән зәманәмиздә ики системин идеоложи мүбаризәсинин кетдикчэ даһа кәскин характер алмасы фактыны да кэстәрмәк лазимдыр.

Мүасир дөврдә кетдикчэ даһа мүртәчә характер кэсб едән буржуа идеолокијасы фәһлә вэ зәһмәткешлэрин ингилабы һэрәкатыны боғмаг, чүрүмәкдә олан капитализмә бәзәк-дүзәк вермәк, ону «азад чэмијјәт», «хејир-хаһлыг чэмијјәти» кими гәләмә вермәк, социалист өлкәлэринин вэ биринчи нөвбэдә ССРИ-нин сијаси-ичтимаи гурулушунун һәгиги маһијјәтини мүхтәлиф үсул вэ васитәләрлэ тәһриф етмәк, халғларын көзүнү пәрдәләјиб онларын сүлһ вэ демократија уғрунда, дүңјада ән әдаләтли чэмијјәт олан коммунизм чэмијјәти уғрунда мүбаризәдән чәкиндирмәк кими чиркин мәгсәдләр күдүр. Белә бир шэраитдә коммунист идеолокијасы һеч бир күзәштә јол вермәдән буржуа идеолокијасына гаршы даһа кәскин, даһа гәтијјәтли мүбаризәни давам етдирмәли олур. Буржуа идеолокијасынын халға зидд маһијјәти онун һиләкәк нијјәт вэ мәгсәдлэрини, тәкзибедилмәз фактларла ачыб кэстәрмәк, антикоммунизм вэ буржуа идеолокијасы илэ бир платформада чыхыш едән сағ вэ сол тәфтишчилији, милләтчилик вэ шовинизм идејаларыны маонизм идеолокијасыны ахырадәк ифша етмәк мүасир шэраитдә коммунист идеолокијасынын мүһүм вәзифәси олур. Коммунист идеолокијасы бүтүн вэ һәр чүр буржуа, хырда буржуа идеолокијаларынын һәмләлэрини дәф вэ рәдд етмәкдә, капиталист өлкәлэринин зәһмәткешлэрини һәмнин идеолокијаларын тәсириндән хилас етмәкдә вэ онларын фәалијјәтини тарихин мүтәрәгги истигамәтлэринә доғру јөнәлтмәкдә Коммунист Партијасынын әлиндә ән гүдрәтли нэзәри силаһдыр. Буна көрә дэ марксизм-ленинчи идеолокијанын сафлыгыны горумаг, онун јарадычылыгга инкишафы гајғысына галмаг зәманәмиздә бүтүн өлкәлэрин марксизм партијаларынын фәалијјәтлэринин дигтәт мэркәзиндә дурур.

Көрүндүү кими, инкишаф етмиш социализм чөмүлүнүн мүсүр мөрһөлөсүндө марксист-ленинчи идеолокижанын ролу кетдикчө гүввөтлөшүр, онун жарадычылыгыла тәкмилләшдирилмәсінә тәләбат даһа да артыр. Бунула јанашы, партија марксизм-ленинизм нәзәријјәсини, совет чөмүлүнүн идеолокијасыны кениш күтлөләрин шүуруна дәриндән ашыламаг кими чох вачиб социал вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн кениш идеоложи фәалијјәт көстәрир, бу ишин кәјфијјәтини вә сәмәрәлијјини јүксәлтмәјә даим диггәт јетирир. Бу сәһәдә чидди напјијәтләр газанылмасында «Идеоложи иши вә сijasи тәрбијә ишини даһа да јакшылашдырмаг һаггында» Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин 1979-чу ил 26 апрел тарихли гәрарынын әһәмијјәтини хүсуси гәјд етмәк лазымдыр.

Бу гәрарда идеоложи вә сijasи тәрбијә ишләрә сәһәсиндә партијанын гаршысында дуран әсас вәзифәләр мү-

әјјән едилмиш, идеоложи ишин кәјфијјәтини вә сәмәрәлијјини јүксәлтмәјин конкрет јоллары көстәрилмишдир. Һәконтәр јоллар сәһәсиндә зәккин тәчрүбә оложы иш сәһәсиндә зәккин тәчрүбә топланмыш, зәһмәткешләрин идејасijasи тәрбијә иши хәјли јакшылашмышдыр. Бунула бирликдә, демәк ләзымдыр ки, Сов.ИКП МК-нын мәлүм гәрарынын вә XXVI гурултајын гәрарларынын һәјата кечирилмәси, Л. И. Брежнев јолдашын көстәрдији кими, партија тәшкилатларындан идеоложи ишин бир чох сәһәләрини, дәрәләрини даим тәкмилләшдирмәји вә јенидән гурмагы тәләб едир.

Партијанын бу чохчәһәтли фәалијјәтиндә зәһмәткешләрин елми дүнјәкөрүшүнү формалашдырмаг, онлары марксизм-ленинизм идеолокијасына дәриндән јијәләндирмәк иши мүһүм јер тутур, зира бу, ичгимаи шүурун тәрәггиси вә инкишафынын чох мүһүм шәртидир.

Әдәбијат

1. Нестеренко Г. Идеология, ее особенности и формы. М., 1964; «Проблемы сознания в марксистской социологии», М., 1971; Уледов Н. К. «Структура общественного сознания. М., 1968. *Иенә онун.* «Духовная жизнь общества», М., 1980; Анищенко А. И. Структура общественного сознания. М., 1973; Бикенин Н. Б. Социалистическая идеология. М., 1978; Яковлев М. В. Идеология. М., 1979; Иванов В. Идеология. Характер и закономерности развития М., 1979 в.с.
2. А. К. Уледов. Духовная жизнь общества. М., «Мысль», 1980, с. 120.
3. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары. Азәрбајҹан Дәвләт Нәшријјаты, Бақы, 1976, сәһ. 81.

4. «Советское общество». Изд-во «Политической литературы», М., 1975.

5. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, сәһ. 79.

6. Л. И. Брежнев. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултајына Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә хариҹи сijasәт сәһәсиндә нәвбәти вәзифәләри. Бақы, Азәрнәшр, 1981, сәһ. 103.

7. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 3, стр. 70—71.

А. Я. Мамедов

ВОЗРАСТАНИЕ РОЛИ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Статья посвящена характеристике неуклонно возрастающей роли марксистско-ленинской идеологии как мощного идейного фактора движения нашего общества по пути коммунизма. Коммунистическая партия, вооруженная марксистско-ленинской теорией разрабатывает научную политику, успешно осуществляет управление обществом. В этой связи в статье подробно говорится о тех новых глубоких переменах, которые происходят

в политической, экономической, социальной и духовной жизни нашего общества. Здесь же делается вывод о том, что глубокое осмысление и решение новых социальных проблем требует дальнейшего творческого развития самой марксистско-ленинской идеологии.

В статье говорится также о внешних факторах, обуславливающих возрастание роли марксистско-ленинской идеологии в современных условиях.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ СЛОВАРЬ ПО ТОПОНИМИИ УРАЛА

Советская топонимическая наука пополнилась еще одним исследованием — словарем географических названий Урала [1]. Ознакомление с работой показывает, что автор проделал большую и трудоемкую работу: словарь, содержащий в общей сложности 350 названий, является итогом его топонимических изысканий. В словаре объяснены тюркские (башкирские и татарские), угро-финские (коми, саамские, удмуртские, мансийские, хантыйские) и самодийские (ненецкие) топонимы. Последний слой составляют русские названия, возникшие после освоения Урала русскими. Научная ценность словаря А. К. Матвеева состоит в том, что разноязычные и в то же время многоплановые топонимы этого региона анализируются впервые. Хотя изложение имеет популярную форму, предлагаемые толкования большинства названий вполне научны.

Интересно, что некоторые тюркские топонимы Урала идентичны с рядом топонимов в Азербайджанской ССР. Среди них можно указать: Барда (стр. 22—23), Гайны (стр. 71), Дуван (стр. 84), Каргалы (стр. 128), Таналык (стр. 84) — на Урале; а Барда, Гаргалыг, Галагайны и Данагы — в Азербайджане [2]. Автор отмечает, что топонимы Гайны и Дуван являются названиями башкирских племен и правильно поступает, связывая происхождение Гайны и Дуван на Урале с указанными этнонимами. Однако нет смысла возвести происхождение этнонима дуван к персидскому слову диван — «суд» стр. (84), Каргалы и Таналык он соответственно объяснил, как «Воронья» (из казахско-башкирского карга — «ворона») и «Телячья» (из башкирского тана — «теленка»), что, по нашему мнению, неправомерно. Топонимы с компонентом карга имеют очень широкий ареал, как отмечал Э. М. Мурзаев [3]. Три селения в Азербайджанской ССР имеют название Гаргалыг, где по всей вероятности, отражен этноним карга или гарга [2, 70]. Это племя отмечено среди тюркских народов Западной Сибири [4, 100, 116] и в Киргизии [5, 119]. Уральский Таналык и азербайджанские топонимы Данагы (суффикс чы- в этом ойкониме означает не занятие, а принадлежность) и Данагер также отражают название племени тана||дана. Это племя отмечено среди казахов [16, 18], узбеков [7, 124] и туркмен [8, 24, 25].

Барда на Урале (в Пермской области) является названием нескольких рек (правый приток Сильвы, левый приток Тулвы и правый приток Сайгатки). А. К. Матвеев связывает эти гидронимы с башкирским словом бярзе — «харнус» и татарским словом бярде — «пе-

карь» (стр. 33). Следует отметить, что топонимы Барда отмечены и в других местах. Ойконим Старая Барда и Малая Барда в Горном Алтае [9, VI], река Барда в Западной Сибири [10, 103]. Село Барда в источниках упоминается в связи с Пугачевским восстанием в районе Оренбурга и др. Поэтому объяснить все эти топонимы на почве слово бярде (название вида рыбы) представляется трудным.

Неубедительным выглядят толкования и некоторых других тюркских топонимов: Челябинск — из турецкого челеби «божественный» [11, 280]; Бабка — из тюркского баба — «дед» (стр. 26); Билимбай из татарско-башкирского билиди — «бесцельное хождение» (стр. 40); Зингейка — из татарского зинга — «жена старшего брата» (стр. 96); Колды — из башкирского калыу — «остаться» (стр. 14). Никак нельзя согласиться с А. К. Матвеевым, придерживающимся мнения краеведа В. А. Ложкина, что название озера Аят (Свердловская область) восходит через тюркские языки к арабскому аят — «стих корана» (стр. 24), тогда как отмечает сам автор, финский ученый А. Канисто объяснил его из от мансийского аит или оет — «луговое озеро», что представляется более логичным. Хорошее впечатление составляют объяснения финно-угорских и ненецких топонимов. Вопреки мнению ряда исследователей [12, 48], мы придерживаемся мнения автора о том, что гидроним Обь неиранского происхождения. Автор поступил правильно, объяснив этот гидроним, произошедшим от аборигенных уральских языков со значением «глубокий снег» (стр. 191). Еще В. Штейниц и А. П. Дульзон объяснили Обь из коми-зырянского языка об — «снежная вода» [13; 14, 3].

Однако попытка выведения топонима Уфа (первоначально — название реки) из иранских языков (стр. 270—272) не совсем убедительна.

Обоснованно изложено происхождение русских топонимов Урала. Но и здесь попадаются неоправданные объяснения некоторых названий. Например, Ерзовка, по мнению автора, от русского ерзун — «тот кто любит гулять, кутить, ухаживать за женщинами» (стр. 90).

Эти недочеты, безусловно, не уменьшают ценность работы А. К. Матвеева. В первом опыте топонимического словаря такого региона, как Урал, они неизбежны. Работа принесет несомненно пользу развитию топонимической науки в нашей стране и с интересом будет встречена топонимистами.

Примечания

¹ А. К. Матвеев. Географические названия Урала. Краткий топонимический словарь. Свердловск, 1980.

² Г. А. Гейбуллаев. О происхождении некоторых этнотопонимов Азербайджана (Галагайны, Гаялы, Гаргалыг, Даначы, Улашлы). «ДАН Азерб. ССР», 1978, № 11.

³ Э. М. и В. М. Мурзаевы. Словарь местных географических терминов. М., 1959.

⁴ Б. О. Долгих. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. М., 1958.

⁵ С. М. Абрамзон. Этнический состав населения современной Киргизии. Тр. Киргиз. археол.-этногр. экспед., т. IV. М., 1960.

⁶ И. Х. Шалкенов. Казахи низовья Амур-дарьи. Алма-Ата, 1965.

⁷ К. Ш. Шаниязов. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974.

⁸ А. Оразов. Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмении в конце XIX—нач. XX в. Ашхабад, 1972.

⁹ Очерки Алтайского края, т. VI. Барнаул, 1925

¹⁰ Социальная история народов Азии. М., 1975.

¹¹ Об этом слове см.: В. В. Бартольд. Соч., т. V.

¹² М. А. Лебедев возводит гидроним Обь к древнеиранскому хапи — «вода» или к таджикскому об — «вода». (М. А. Лебедев. Река Обь. «Омская область», 1940, № 7).

¹³ В. Штейниц. Из топонимии северного Пообья. Географические названия. «Вопросы географии», 1972, № 58.

¹⁴ А. П. Дульзон. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения. М., 1964.

Г. А. Гейбуллаев.

Кандидат исторических наук

МҮНДЭРИЧАТ

З. М. Бунјатов. Нәсирәддин Мәһәммәд-Туси э XIII әсрдә Азербай- чанда елмин инкишафы	3
И. В. Әлибәјов. Түркия республикасынын итгисади сijasәтинин форма- лашмасына Камал Ататүрк көрүшләринин тәсири	9
Н. Ә. Ағамалыјев а. Азербайчанда Ана вә Ушагларын Мүһафизәси уг- рунда мүбаризә тарихиндә	18
А. А. Умајев. XIX әсрин сонунда Азербайчанда капитализмин инкишаф сәвијјәси һаггында	26
Р. М. Ваһидов, Һ. Ф. Чәфәров. Азербайчанын гәдим абидәләриндә ташлымыш Ассурија ширли габлары	32
Т. Г. Сәлимов. Аилә-мәишәт мүнәсибәгләринин бәзи мәсәләләринә даир (Әли Байрамлы шәһәринин материаллары әсасында)	38
З. М. Бунјатов. Харәзм шаһлар дәвләтиндә һәрби тәшкилат	45
Һ. И. Микајылов. Р. Декарт вә XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә тәбиәтшүнәслыгда чеврилиш	52
Х. И. Һачыјев. Чәзанын ичрасы просесиндә онун даһа агыр башга чәзә илә әвәз едилмәси системи	56
И. С. Әлијев. XXVI гурултај вә ССРИ-дә соснал тәрәгги проблемләри	60
Ф. Е. Усејнов. Күрчүстанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәм- ләnmәси угрунда мүбаризәјә Азербайчан ССР-ин гардашлыг јардымы (1920—1921- чи илләр)	67
Т. Т. Мустафајев. Азербайчанын Хәзәрсаһили әјаләтләринин Русијанын тәркибинә дахил олмасына даир (1722—1735-чи илләр)	75
Т. Р. Әлијев. Әмирәһмәд вә Гурд тәпәләри һаггында илк мәлүмат	82
Г. И. Һүсејнов. Совет адамынын үмуммилли ифтихар һиссинин мәзмунунда милли илә бејнәлмиләлини нисбәти	88
А. Ј. Мәмәдов. Инкишаф етмиш соснализм шәраитиндә марксизм-лени- низм идеолокијасы ролунун даһа да артмасы	94
Тәһгид вә библиографија	
Г. А. Гејбуллајев. Урал топонимијасына даир лүгәт	101

СОДЕРЖАНИЕ

З. М. Буниятов. Насир ад-Дин Мухаммад ат-Туси и развитие науки в Азербайджане в XIII веке.	3
И. В. Алибеков. Влияние воззрений Кемаля Ататюрка на формирование экономической политики турецкой республики	9
Н. А. Агамалиева. Из истории борьбы за охрану материнства и детства в Азербайджане (1926 — 1940 годы)	18
А. А. Умаев. О степени развития капитализма в Азербайджане в конце XIX века	26
Р. М. Вандов, Г. Ф. Джафаров. Ассирийские глазурированные сосуды из древних памятников Азербайджана	32
Т. Г. Салимов. К некоторым вопросам семейно-бытовых отношений (по материалам города Али-Байрамлы)	38
З. М. Буниятов. Военная организация государства Хорезмшахов (1077 — 1231)	45
Х. И. Михайлов. Р. Декарт и переворот в естествознании в конце XIX и в начале XX века	52
Х. И. Гаджиев. Система замены наказания другим, более тяжким наказанием в процессе его исполнения	56
И. С. Алиев. XXVI съезд КПСС и проблемы социального развития в СССР	60
Ф. Е. Усейнов. Братская помощь Азербайджанской ССР трудящимся Грузии в борьбе за установление и укрепление советской власти (1920—1921 годы)	67
Т. Т. Мустафаева. О первоначальном вхождении Прикаспийских провинций в состав России (1722—1735 годы)	75
Т. Р. Алиев. Первые сведения об археологических памятниках Амирахмедтепе и Гурттепе	82
Г. И. Гусейнов. Соотношение национального и интернационального в содержании общенациональной гордости советского человека	88
А. Я. Мамедов. Возрастание роли марксистско-ленинской идеологии в условиях развитого социалистического общества	94
Критика и библиография	
Г. А. Гейбуллаев. Словарь по топонимии Урала	101

Сдано в набор 22/III-82 г. Подписано к печати 10/X.1982 г.
ФГ 08176. Формат бумаги 70×100¹/₁₆ Бумага типографская № 1.

Гарнитура шрифта академич. Печать высокая. Печ. лист 9,10.

Уч. изд. лист 7,89. Тираж 965. Заказ 96 Цена 80 коп.

Издательство «ЭДМ».

370143 Баку-143, проспект Нариманов, 31, Академгородок; Главное здание.
Типография АН Азербайджанской ССР. Баку, проспект Нариманова, 31,